Hollósi Gábor

Harmincnégy írás – ötven év

Rövid cikkek jogtörténeti
és más történeti témáim köréből

Hollósi Gábor

Harmincnégy írás – ötven év

Rövid cikkek jogtörténeti és más történeti témáim köréből

© Hollósi Gábor, 2026

A könyv a Budapesti Corvinus Egyetem Nyomdájában készült 2026-ban.

ISBN 978-615-02-6524-7

Tartalomjegyzék

Előszó 5

1. A trianoni Magyarország első választójogi törvénye 7
2. A mentesítési rendszerről 13
3. Az 1925. évi törvény burgonyatábláink megóvásáról 19
4. Körrendeletek a tánctanításról 25
5. Az Alföld erdősítése az 1920-as évek elején 31
6. A kétkamarás országgyűlés Magyarországon 37
7. Ásványvizektől a gyógyfürdőkig. A Bethlen-kormány balneológiai törvénye 43
8. Egyéni választókerületektől a listás szavazásig. A választási rendszer a Horthy-korszakban 49
9. Az előretolt helyőrség. A pozsonyi hídfő keletkezése 55
10. Döntés a pozsonyi hídfő kiszélesítéséről 61
11. Négy ülésszak eredményei. A Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság 69
12. Magyar–csehszlovák határrendezés a pozsonyi hídfő kiszélesítése után 75
13. Szeszes italoktól a szórakozóhelyekig. A Bethlen-kormány ifjúságvédelmi törvénye 81
14. Nagy Ferenc, Magyarország első parasztszármazású miniszterelnöke 87
15. Szövetkezeti gondolat a Horthy-korszakban. Kísérlet a mezőgazdaság reformjára a háború alatt 95
16. A Macskalyuki-bányák esete 103
17. Jelkép vagy fogalom? A Szent Korona-tan 111
18. Magyar menekültügy a nagy háború utáni években. Az Országos Menekültügyi Hivatal működése 119
19. Alkotmányos alkotmánytalanság. A Tanácsköztársaság alkotmányával kapcsolatos főbb problémák 127

20. Négy szakasz – négyszáz év.
Az 1921. évi trónfosztó törvény 135

21. A „magyar királyi köztársaság”.
Közjogi polémiák Horthy kormányzói jogkörének
kiterjesztése kapcsán 145

22. Az 1946. évi kisalkotmány közjogi szempontból 153

23. Szent István törvényei 161

24. Történelmi hagyomány és átalakulás.
Megyerendezéseink 169

25. Fakockáktól bádoglemezkékig.
Építőjátékok története 177

26. A főispán, az alispán és a szolgabíró.
A történelmi vármegye szervezete 187

27. A Cloaca Maximától az uniós direktíváig.
A hulladékgazdálkodás története 195

28. Víz és történelem.
Ismerkedés a víz környezettörténetével 201

29. Találmányok gyerekeknek.
Paksy Jenő játékai 211

30. Emlék a jogban – jogi emlékek.
Milyen eseményeket örökítettek meg első
emléktörvényeinkben? 219

31. Történelem a törvénykönyv lapjain.
A dualizmus korának emléktörvényei 227

32. Egy korszak emléktörvényei tükrében.
Néhány nevezetes esemény és évforduló a király nélküli
királyság évtizedeiben 233

33. Szovjetizálás az emlékezetpolitikában.
Emléktörvényeink a vörös birodalom szorításában 241

34. Történelmi évfordulók újabb törvényeinkben.
Emléktörvényeink a rendszerváltoztatást követő évtizedekben 247

Előszó

Harmincnégy írás – ötven év: Olvasómnak mindenekelőtt magyarázattal tartozom e címért. Ötvenedik születésnapom e kötet kiadásának évére esik, benne Olvasómnak harmincnégy rövid írásomat egybegyűjtve szeretném átnyújtani. Ezen írások különböző napi-, heti- és havilapokban jelentek meg, elsősorban az *Élet és Tudományban,* melynek az évek során igen jó kapcsolatom alakult ki a szerkesztőségével. Kötetem alcímével utalok arra, hogy mennyire vegyes az alábbi munkáim tematikája: egyes cikkeket megbízásból, másokat csupán kedvtelésből írtam. Igyekeztem azonban mindig szem előtt tartani fő célomat, hogy a kiválasztott kérdéskörökről tömör és remélhetőleg könnyen érthető összefoglalást adjak. Még akkor is, ha egyes cikkeimet pusztán módszertani kísérletnek szántam, vagy ha szűkebb, de annál érdekfeszítőbb kérdéseket érintő angol nyelvű szakirodalom alapján dolgoztam. Olvasóm kötetemben helyenként egymáshoz kapcsolódó egységeket talál, ezek már vagy megjelent, vagy épp készülő, vagy még tervezett kismonográfiáim témáit mutatják. De talán pont ez a hely, ahol beismerhetem azt is, hogy én lényegre törő, részletekbe kevésbé vesző, pároldalnyi összegző munkákat szeretek inkább írni. Ezért különösen bízom benne, hogy cikkeim között talál majd néhány kedvére valót és gondolatébresztőt az Olvasóm, hiszen elégedettségénél még életének egy ennyire kerek évfordulójára sem kaphat szebb ajándékot egy szakíró.

1. A trianoni Magyarország első választójogi törvénye

Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásakor függetlenné vált Magyarország történetében a történelmi „nulla óra" állapota következett be, 1919–1920-ban – az elvesztett háborút és a forradalmakat követően – számos alkotmányjogi (közjogi) kérdést rendezni kellett. Ilyen volt a kormányzói hatalom és az államforma kérdése, melyekben dönteni a népfelhatalmazási elv alapján összeülő alkotmányozó nemzetgyűlés nélkül nem lehetett, sőt e nélkül nem lehetett volna becikkelyezni a trianoni békeszerződést sem. A választójog kérdését tehát haladéktalanul szabályozni kellett, legalább ideiglenesen.

A Friedrich István miniszterelnök nevéhez fűződő 1919. évi választójogi rendelet – az antant kívánságaihoz igazodva – igen jelentős jogkiterjesztést valósított meg. A szavazati jogot az összlakosság legalább 40%-ának adta meg – köztük a nők egy részének is – a dualizmus korában általános 6% helyett. Habár Bethlen István miniszterelnök a választójog reformjában gondolkodott, a nemzetgyűlés kétéves ciklusa 1922-ben úgy szűnt meg, hogy a képviselők nem szavaztak az akkori belügyminiszter, Klebelsberg Kuno által beterjesztett törvényjavaslatról. Így azt követően, hogy a nemzetgyűlés feloszlatása után a kormányzó által összehívott alkotmányjogi értekezlet felhatalmazta erre, Bethlen István a reformot rendeleti úton léptette életbe. Nyilvánvaló volt azonban, hogy a választójog rendeleti szabályozása nem felel meg az alkotmányossági kritériumoknak. Ezért miután Bethlen az újabb választásokon nemzetgyűlési többséget szerzett, a rendeletből 1925-ben törvény lett. Az 1925. évi XXVI. törvénycikk a független Magyarország első választójogi törvénye.

Habár az 1925. évi törvény az 1922-es rendeletet vette figyelembe, több helyen is tartalmazott új elemeket. Az 1925. évi törvény a választási rendszert megváltoztatta, az országos lajstrom (lista) bevezetése volt az egyik újítása. Igaz, az országos listát sohasem alkalmazták a gyakorlatban és pusztán kisegítő (nem

kompenzációs) szerepet játszott volna. A törvény ugyanis a választókerületek számának 10%-os apasztására hatalmazta fel a belügyminisztert, az így fennmaradó „többlet" képviselői helyeket a pártok országos listáiról töltötték volna be. A törvény másik újítása, hogy Budapest és a Budapest környéki választókerület mellett minden olyan törvényhatósági jogú városban is bevezette a lajstromos (arányos képviseleti) rendszert, ahol egynél több képviselőt választottak. Tehát egy időben azzal, hogy a helyi lista mellett (papíron) az országos lista is megjelent, a törvény a helyi listák alkalmazási körét is kiterjesztette. Így a rendszer hármassága a korábbi állapothoz képest némileg másképp, de továbbra is megmaradt, mivel mindenütt, ahol csak egy képviselőt választottak, ott egyéni választókerületekben egyéni jelöltekre szavaztak (általános többségi rendszer). A lajstromos szavazás mindenütt titkos volt, az egyéni jelöltekre való szavazás viszont nyilvános.

Az aktív választójognak a magyar állampolgárság volt az első feltétele, e feltétel teljesüléséhez azonban nem volt elegendő önmagában az állampolgárság ténye. Az 1925. évi törvény csak annak adott választójogot, aki a választás előtt legalább tíz évvel megszerezte a magyar állampolgárságot.

A választójogosultságnak az volt a második feltétele, hogy a jogosultnak legalább két évig ugyanabban a községben kellett laknia a választást megelőzően. Igen érdekes viszont, hogy e szabály alól mennyi kivétel volt. Az 1925. évi törvény bárki számára lehetővé tette az egyhelyben lakás megkövetelt ideje alatt, hogy a lakóhelyét egyszer megváltoztathassa. Ilyenkor a választójogosultsághoz szükséges egyhelyben lakás időtartamát úgy állapították meg, hogy a lakóhely megváltoztatása előtti egyhelyben lakás időtartamát vették figyelembe. Másrészt bármily rövid ideig tartó helyben lakás is elegendő volt a tisztviselőknek, a tanároknak és a lelkészeknek, továbbá mindazoknak, akik középiskolát végeztek és állandó állással rendelkeztek, valamint az Országos Színészegyesület tagjainak, illetve a felsorolt kategóriákba tartozó férfiak feleségeinek.

A férfiaknál a 24. életév, a nőknél a 30. életév betöltése volt az aktív választójog feltétele – az 1925. évi törvénynek a harmadik, életkorra vonatkozó követelményét ez jelentette. Ugyanakkor életkortól függetlenül volt választójoga minden olyan személynek, aki egyetemet vagy főiskolát végzett.

A műveltségi cenzust szerepeltették a választójogosultság negyedik elemeként. Eszerint csak annak a férfinak volt választójoga, aki az elemi iskola negyedik osztályát elvégezte, illetve annak a nőnek, aki az elemi iskola hatodik osztályát befejezte. Nő esetében azonban elég volt a negyedik osztály elvégzése is, ha

legalább három törvényes gyermeke volt életben – akik közé beleszámítottak az első világháborúban hősi halált haltak is –, vagy ha saját jövedelemből tudta magát eltartani.

Végül az 1925. évi törvény még tartalmazta a régi jogon való választás szabályát is, amely a magyar választójogból csak később, az 1938. évi választójogi törvénnyel került ki. Ez azt jelentette, hogy a fentiekre tekintet nélkül választójoga volt mindenkinek, aki az 1918. évben érvényes névjegyzékbe fel volt véve.

Ami a passzív választójogot illeti, az 1925. évi törvény szerint országgyűlési képviselővé lehetett választani bárkit, aki aktív választójogának már ismertetett törvényi kellékeit és a 30. életéve betöltését tudta igazolni.

A választást a képviselőjelöltek ajánlása előzte meg, melyre a törvény differenciált szabályozást vezetett be. A legfeljebb tízezer választót számláló egyéni kerületekben a választók legalább 10%-ának az ajánlása volt szükséges, a tízezer főnél több választót számláló, de szintén egyéni kerületekben pedig legalább 1000 választó ajánlása volt a jelölt indulásához elengedhetetlen. Ha viszont a jelölt nemzetgyűlési képviselő volt korábban is, tehát „csak" újra kellett választani, akkor a fenti két típusnak megfelelően elég volt a választók 5%-ának vagy 500 főnek az ajánlása is. Törekedtek tehát arra, hogy az országgyűlésnek viszonylag állandó legyen a személyi állománya. A helyi lajstrom ajánlására külön szabályok vonatkoztak. Egy-egy lajstromot a választók 10%-a ajánlhatott, de legfeljebb 5000 olyan választó, akinek az illető választókerületben választójoga volt. Minden ajánlásban annyi jelöltet kellett ajánlani, ahány képviselőt a kerületben meg kellett választani.

Bethlen István reformjának az volt a célja, hogy olyan kormányzati többséget biztosítson, amely leválthatatlan, de egyúttal a többpárti pluralizmust is megtartsa. Bethlen többször kifejtette, hogy a mechanikus többségi elv alkalmazása „nyers" tömeguralomhoz vezet, és e tömeget a napi érdekein felülemelkedő, távlati döntések meghozatalára, így az ország irányítására alkalmatlanná teszi a képzetlensége és a súlyos szociális helyzete. Ha a tömeguralom mégis bekövetkezne, akkor – látva 1918 és 1919 forradalmait – anarchikus állapotok, működésképtelen állam vagy diktatúra keletkezne. Az ország vezetésének tehát meg kell maradnia az „intelligens vezető osztályok" kezében. Bethlen elképzelése manipulált választójogban öltött testet, amely abból indult ki, hogy a kormánypárt fő bázisa a nyílt szavazású – és emiatt viszonylag könnyen befolyásolható – vidéki kerületek, ezért az egyszerű többségi elvet érvényesítették ezeken a helyeken. A titkosan szavazó városokban viszont lajstromos rendszert vezettek be, abban a reményben, hogy így a kormánypárti kisebbségi szavazatok sem vesznek el. Ott a szavazásra

a törvény minden jogosultat kötelezett, a titkos szavazás miatt a kormánypárti választókat hátrány egyébként sem érhette, pártonkívüli jelöltek számára pedig a lajstromos rendszer eleve nem adott lehetőséget.

Egykorú kormányzati szintű statisztikai felmérések kimutatták, hogy a választójogosultak körében a tisztviselői és a mezőgazdasági birtokos réteg az országos számarányához képest felülreprezentált, a cselédség és a mezőgazdasági munkásság viszont erősen alulreprezentált. Ez a kormányzat törekvéseivel összhangban állt. Mindazonáltal a bethleni időszakban az összlakossághoz képest 27–30%-ra tehető a választásra jogosultak aránya, ami még mindig nem tekinthető rossz mutatónak: Magyarország ezzel nagyjából középre, Belgium, Franciaország és Svájc szintjére került európai viszonylatban. Továbbra is progresszív elem volt a magyar rendszerben a nők választójoga (a nők csak a második világháborút követően kaptak választójogot Franciaországban), ugyanakkor a nyílt szavazás intézménye – mely még az analfabetizmus jelenségére figyelemmel is korszerűtlen volt – az európai trendtől már messze elmaradt.

Legvégül arra kívánok rámutatni, hogy bár az 1925. évi választójogi törvényből kétségkívül egy férfijogú társadalom képe rajzolódik ki – elég csak a nők magasabb életkori és műveltségi cenzusára utalni –, az abban foglalt választójog nagyon is nemzeti. A legalább háromgyermekes családanyáknak a műveltségi cenzusát – mivel ők a törvény indokolása szerint „a nemzet erősödését több gyermek felnevelésével szolgálják” – hatról négy elemi osztályra leszállították.

Megjelent:

Kilencven éves a trianoni Magyarország első választójogi törvénye. *Magyar Demokrata,* XIX. évf. 13. szám. 52–53. 2015. április 1.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: *A képviselőjelölési rendszer a Horthy-korszakban.* Budapesti Corvinus Egyetem Nyomdája, 2024. https://mek.oszk.hu/25900/25944

2. *A mentesítési rendszerről*

Az ország zsidó vallású és származású lakosságát fokozatosan szorították ki a politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi életből az úgynevezett zsidótörvények, amelyeket Magyarországon a néhány évvel korábban hatályba lépett német zsidóellenes törvények mintájára vezettek be. Az I. zsidótörvény, „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" szóló 1938. évi XV. törvénycikk még vallási alapon állt, és 20%-ban maximálta az üzleti és kereskedelmi alkalmazottak, valamint a különböző értelmiségi pályák izraelita vallású tagjainak számát. A II. zsidótörvény, „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról" szóló 1939. évi IV. törvénycikk már faji alapra helyezkedett, és az iparban és a kereskedelemben 12%-os, az értelmiségi pályákon 6%-os, az állami alkalmazottak körében pedig 0%-os kvótát állapított meg. A törvény szerint az volt „zsidó", akinek legalább egyik szülője vagy két nagyszülője az izraelita vallásfelekezet tagja volt. A III. zsidótörvény, „a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről" szóló 1941. évi XV. törvénycikk a németországihoz hasonló fajvédelmi rendelkezéseket vezetett be, megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést, illetve egymással nemi kapcsolatot sem létesíthettek. Az 1942. évi VIII. törvénycikk, mely „az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról" címet viselte, a zsidó vallás 1895-ös recepcióját semmisítette meg azzal, hogy azt „bevett" felekezetről „elismertté" visszaminősítette, mivel álláspontja alapján a zsidó „vallás" vallási jellege kérdéses. Megvonta az állami támogatást az izraelita szociális és tanintézményektől is, illetve megtiltotta az izraelita felekezetbe való belépést is. „A zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól" szóló 1942. évi XV. törvénycikk szerint – amelyet annak idején sokan neveztek a IV. zsidótörvénynek is – zsidóknak már nem lehetett mezőgazdasági ingatlant sem vásárolni, sőt meglévő földjeiket is el kellett adni. Minden a német minta alapján történt Magyarországon, pusztán időben némileg későbbre tolódott. Magyarország 1944. márciusi német megszállása után immár veszélybe

került a zsidó emberek élete is, gettósítás következett, majd május 15-én megkezdődött tömeges deportálásuk is.

A mentesítés azt jelentette, hogy a zsidó vallású és származású személyekre megállapított jogszabályi rendelkezések hatálya alól jogszabályban meghatározott jogcímek alapján kivonható volt személyek bizonyos köre. Az I. zsidótörvényben rögzített legelső jogcímeket a II. zsidótörvény újrafogalmazta 1939-ben, eszerint a törvény rendelkezéseit nem lehetett alkalmazni azokra, akik az első világháború során hadi érdemeket szereztek vagy hadirokkantak lettek, akik az 1918-as és 1919-es forradalmak idején a nemzeti magatartásukról tanúbizonyságot tettek, továbbá nem lehetett alkalmazni a törvényt titkos tanácsosokra, egyetemi nyilvános rendes tanárokra, keresztény hitfelekezetek lelkipásztoraira, illetve olimpiai bajnokokra sem. A jogcímek második csoportja időben Magyarország területgyarapodásaival van kapcsolatban. A 7.720/1939., a 2.220/1941. és a 8.550/1941. M. E. számú rendeletek mentesítették a zsidó személyekre megállapított szabályok alól azt, aki a visszacsatolt felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki területeken magyarsághű magatartása miatt szabadságát vagy testi épségét kockáztatta, illetve a magyarság létérdekeiért folytatott küzdelemben súlyos kockázatot vállalva tartósan közreműködött, és ezáltal kimagasló érdemeket szerzett az elszakítás ideje alatt. A harmadik jogcímcsoport már kifejezetten 1944-hez kötődik, ekkor az 1.730/1944. M. E. számú rendelettel mentesültek a második világháborúban hősi halált haltak hozzátartozói, továbbá a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárnak minősülő személyek is. Az utóbbi rendelkezéssel hozható összefüggésbe a svéd útlevelek kiadása az üldözöttek részére, és ez alapján Raoul Wallenbergnek az embermentő tevékenysége. A negyedik – egyben utolsó – jogcímcsoport kormányzói mentesítés néven vált ismertté, ezt a 3.040/1944. M. E. számú rendelet alapján a zsidó vallású és származású személyek a tudomány, a művészet vagy a közgazdasági élet terén, vagy egyébként az ország javára szerzett kimagasló érdemeik folytán, illetve egyéb különös méltánylást érdemlő okból kérhették.

A mentesség elbírálására a különböző jogcímek alapján különféle szervek voltak jogosultak. Az első világháborús hadi érdemeket az Országos Vitézi Szék ítélte meg, a felvidéki ügyek tárca nélküli minisztere és a kárpátaljai kormányzói biztos vizsgálta e két visszacsatolt területhez kötődő tetteket, viszont már a miniszterelnök (a Miniszterelnökség elnöki osztálya) volt a döntéshozó a visszatért erdélyi és délvidéki területekre nézve. A mentesítést adók körét 1944-ben a kormányzó személye tovább bővítette. A kormányzói mentesítés azonban előny-

telenebb volt a többihez képest, hiszen az a vagyonra csak akkor terjedt ki, ha arra vonatkozóan külön rendelkeztek a mentesítésben (ami egyszer sem történt meg), és személyi hatálya is csak esetleg volt kiterjeszthető a jogosult házastársára és gyermekeire. Az egyéb mentesítések viszont kiterjedtek mind a vagyonra, mind a házastársra és a gyermekekre is, feltéve, hogy a házasság 1944. március hó 22. napja előtt lett megkötve, illetőleg az azelőtt kötött házasságból származott a gyermek. Más kérdés, hogy ezt a szabályt Jaross Andor belügyminiszter – jogellenesen – feltételes szabályként kezelte, így a mentesítést számos esetben kifejezetten nem terjesztette ki a hozzátartozó személyekre.

A számos jogcím és a több döntéshozó koordinálatlan működésének az eredménye az lett, hogy a mentesítések vártnál nagyobb száma a németbarát politikai döntéshozók gyanakvását felkeltette. Így egy újabb döntéshozó szerv jelent meg a rendszerben: sor került a mentesítések Belügyminisztérium általi felülvizsgálatának elrendelésére, melynek jogalapját az 1.530/1944., a 3.780/1944. és a 3.800/1944. M. E. számú rendeletek teremtették meg. A felülvizsgálatot 1944 áprilisától és októberétől két hullámban hajtották végre, a második hullám kifejezetten már csak a kormányzói mentesítések érvényességét érintette. Habár a Belügyminisztériumnak elsősorban felülvizsgálati jellegű volt a jogköre, új ügyeket is elintézett. Az Országos Vitézi Széknek is a felülvizsgálatig el nem bírált ügyeket meg kellett küldenie a belügyminiszternek.

A mentesített személyek pontos számát nehéz meghatározni, a történetkutatás jövőbeni feladata, hogy e személyekről a lehetőségekhez képest egy többé-kevésbé pontos jegyzéket állítson ki. A belügyminisztériumi felülvizsgálat előtt a különböző hatóságok 400 mentesítő okiratot adtak ki (kb. 2300 személy), ezek közül azonban hatályukat vesztették mindazok, amelyeket a Belügyminisztériumban később nem kívántak megerősíteni. A belügyminisztériumi felülvizsgálat első hulláma során Jaross Andor belügyminiszter 500 mentesítési kérvényt hagyott jóvá (kb. 1000 fő). A második hullámban Szálasi Ferenc „nemzetvezető" elrendelte, hogy korábban a kormányzó által mentesített 8000 főből (kb. 2000 család) mindössze 800 fő (10%) mentességét hagyják meg. E számot Vajna Gábor nyilas belügyminiszter utasítására 400 főre (5%) kellett csökkenteni, bár végül is a Belügyminisztérium közjogi osztálya 501 fős listát terjesztett fel, amelynek megtörtént a kiadmányozása is. Szálasi azonban utóbb sokallta még a Vajna által meghatározott 400 fős keretet is, így végül csak 70 személy mentesítéséhez volt hajlandó hozzájárulni. Így – nézetem szerint – a megerősített mentesítéssel rendelkezők száma 1000–1100 fő között mozoghatott, ám ez nem jelentette egyben

azt is, hogy a mentesítettek túlélték a holokausztot. A mentesítés megerősítéséről való kiértesítésekkor a deportálások ugyanis már folytak, és egyelőre nincs hitelt érdemlő adatunk arra vonatkozóan, hogy a deportáló vonatról erre való hivatkozással bárkit elengedtek volna.

Megjelent:

A német megszállás után került veszélybe az egész zsidóság.
Magyar Hírlap, 48. évf. 219. szám. 12. 2015. szeptember 18.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: *Dr. vitéz ákosfalvi Szilágyi László belügyminiszteri tanácsos visszaemlékezése az 1944-es mentesítésekre.* VERITAS Füzetek 3. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016.
https://mek.oszk.hu/20000/20062

3. *Az 1925. évi törvény burgonyatábláink megóvásáról*

Az alábbiakban a Horthy-kori törvénytárnak egy különleges „zöld" darabját mutatom be: a burgonyarák és a kolorádóbogár, valamint a burgonyatermesztést veszélyeztető egyéb betegségek behurcolásának és elterjedésének megakadályozásáról szóló 1925. évi XLIV. törvénycikket. Ekkor a magyar föld még fertőzésmentesnek volt mondható, és a nemzetgyűlés a Mayer János földművelésügyi miniszter által beterjesztett törvényjavaslat elfogadásával igyekezett is tenni azért, hogy megőrizze ezt az állapotot. Ameddig ugyanis a kártevők ellen nem kellett védekezni, a burgonya árának többszörösére emelkedését is el lehetett kerülni. A fertőzésmentes állapotot azonban csak ideig-óráig sikerült fenntartani.

A burgonya Dél-Amerikából származik, a mai Brazília, Peru és Chile térségében termesztették e terület őslakosai. Európába a spanyolok hozták be a XV. században, a nagy földrajzi felfedezések időszakában. Hamarosan szállították az angolok is, később pedig megkezdődött a termesztése Angliában és Írországban is. Érdekesség, hogy a XVI. században még dísznövénynek tekintették, csak a XVII. századtól vált élelmiszernövénnyé. Napjainkra az egyik legértékesebb élelmiszernövény lett, ami azonban nemcsak az embernek, hanem más élőlényeknek is tápnövénye.

A burgonyarák elterjedése

A burgonyarák jele, ha a gumókon különféle nagyságú és formájú dudorodások, kinövések és eltorzulások keletkeznek, majd e torz képződmények rothadni kezdenek. A föld alatti részeken csak burgonyaszedéskor észlelhető, amikor a vé-

dekezés már késő. A burgonyarák előidézője ugyanis egy gomba, mely a torz képződmények rothadásakor megfertőzi a talajt, melyben még évekig életképes marad.

A betegség az 1920-as évek közepén még nem volt hosszú ideje ismert, nagyobb mértékben Amerikában is csak az 1890-es és az 1900-as években lépett fel. Európában legelőször 1887-ben végzett nagymérvű pusztítást, ekkor azonban még Schilberszky Károly és Bertie Thomas Percival Barker angol mikológus alapkutatásai híján nem ismerték a kórokozóját. A burgonyarák 1925-re – a magyar törvény elfogadásának időpontjára – már az Amerikai Egyesült Államokon kívül Dél-Afrikát, Nyugat-Európát, Skandináviát, Közép-Európában pedig Németországot, Csehországot és legutoljára Lengyelországot is megfertőzte. Az 1900-as években Németországban még kizárólag a nagy ipari gócpontokon, a Ruhr-vidéken, a Rajna mentén és Vesztfáliában volt jelen, de a háború alatt már a szászországi határhoz közel lévő csehországi schluckenaui iparvidékre is átterjedt. 1924-re pedig már Lengyelországban is három kerületet fertőzött meg. Magyarország területe ekkor még fertőzésmentesnek volt mondható, ámbár 1896-ban – egyetlen esetben – a trianoni békediktátummal Csehszlovákiához csatolt Trencsén vármegyében előfordult. A burgonyarák rohamos terjedése az egyes államok jogalkotását is lépésekre kényszerítette: 1922-ben Anglia törvénnyel, 1921-ben az Amerikai Egyesült Államok, Olaszország és Dánia, 1922-ben Argentína, 1923-ban pedig Hollandia és Luxemburg is rendelettel védekezett.

A burgonyabogár európai megjelenése

A burgonyabogárnak kolorádóbogár a másik népies neve, amely onnan ered, hogy legelőször az észak-amerikai Colorado állam Sziklás-hegységének vidékéről gyűjtötte be Thomas Say 1824-ben. A burgonyabogár őshazája azonban feltehetőleg Mexikó északi része és Új-Mexikó állam lehetett, tápnövényei pedig valószínűleg a csucsor nemzetségbe tartozó szárazságkedvelő gyomnövények voltak eredetileg. E területeken nagyon magas volt a bogarak természetes pusztulása a kevés csapadék miatt, így a faj egyáltalán nem számított gyakorinak. A XIX. század közepén a Sziklás-hegység mentén északabbra vándorló mexikói telepesek által azonban átterjedt az Egyesült Államok északabbi ré-

szeire, feltehetőleg Nebraska államban találkozott a burgonyával, amit akkor ott már termesztettek. Új tápnövényén kezdett rohamos szaporodásnak indulni: 1865-ben a Sziklás-hegység közelében fekvő államokban már tömeges előfordulását jelzik, 1874-ben elérte az Atlanti-óceán partjait, 1879-ben pedig már elterjedt Észak-Amerika keleti partvidékének burgonyaültetvényein is. Amerikában állítólag olyan tömegben rajzottak a bogarak, hogy akadályozták a vonatközlekedést is, mert ellepték a vasútvonalat. 1875-ben Franciaország a burgonyabehozatalt Észak-Amerikából megtiltotta. 1876-ban pedig Európa már nemzetközi egyezménnyel védekezett, melyben az Osztrák–Magyar Monarchia is részt vett: eszerint Amerikából burgonyát nem lehetett behozni a kontinensre.

A nemzetközi fellépés azonban elkésett: a kolorádóbogár Európába ugyanebben az évben megérkezett. Liverpool kikötőjébe egy Texas államból érkező hajóval hajózott be. Első európai előfordulását 1877-ben a németországi Mühlheim közelében fekvő burgonyatáblákon regisztrálták. Akkor még – komoly erőfeszítések árán – a kiirtása sikeres volt, csakúgy, mint a tíz évvel későbbi, szintén németországi felbukkanásakor. A fertőzött burgonyatáblákat fűrészporral hintették be, benzinnel és petróleummal locsolták le, úgy gyújtották fel. Az első járványt Angliában 1901-ben Tilbury vidékén okozta, a termőföldeket szintén felégették a kiirtására. 1922-ben Franciaországban, Bordeaux térségében szaporodott el járványszerűen, ekkor megfékezése azonban már nem volt eredményes. Valószínű, hogy a háború alatt az amerikai katonák élelmezése során hurcolták be a kártevőt a bordeaux-i kikötőn keresztül. Franciaországnak majdnem háromnegyed részét árasztotta el néhány év alatt, a rajnai megszálló katonaság pedig a Rajna vidékére is behurcolta.

A burgonyabogár legfőbb veszélye abban rejlik, hogy rendkívül szapora: egyetlen áttelelt bogárnak egy nyár folyamán harmincezerre tehető az ivadéka. Ráadásul a burgonyán kívül megtámadhat más növényeket is, például a paradicsomot is. Védekezni permetszerrel lehet ellene, mely azonban a burgonya árát Amerikában ekkorra már két-háromszorosára emelte. Így nem véletlen, hogy a burgonyarákkal összefüggésben említett államok rendeletei kiterjedtek a kolorádóbogár terjedésének visszaszorítására is; a magyar törvény indokolása e tekintetben Németország 1924-ben kibocsátott rendeleteit külön kiemeli.

A burgonyatörvény Magyarországon

Az 1925. évi XLIV. törvénycikk egyrészt a burgonya magyarországi behozatalára, illetve az országon átszállítására hozott szabályokat, másrészt kötelezettségeket állapított meg azok számára, akik magyar földön termesztettek burgonyát, vagy burgonyát ipari feldolgozás vagy forgalomba hozatal végett raktároztak. A törvény a szabályok be nem tartását szigorú büntetéssel sújtotta: kihágás miatt két hónapig terjedhető elzárást, valamint hárommillió korona pénzbüntetést helyezett kilátásba. (A pengőt csak 1926-ban vezették be, az akkori fizetőeszköz, az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből származó korona elértéktelenedésével is összefüggésben van e magas összeg.)

A behozatalra vonatkozóan a törvény két fő rendelkezést tartalmazott: az egyik a hivatalos származási bizonyítvány megkövetelése, a másik az ország határán a hivatalos vizsgálat bevezetése volt. Ekkortól csak az illetékes külföldi szakközeg által hivatalos származási és egészségügyi bizonyítvánnyal ellátott burgonyaszállítmányt lehetett az ország területére behozni vagy azon átvinni; a bizonyítványban a burgonya származási helyét, a vizsgálat időpontját, valamint a betegségmentességét kellett feltüntetni, továbbá azt a tényt is, hogy a termelőhely tíz kilométeres körzetében burgonyarák, húsz kilométeres körzetében pedig kolorádóbogár nincs. A feladónak egyúttal a szállítmány Magyarországra érkezésének várható időpontjáról értesítenie kellett a Magyar Királyi Növényélet- és Kórtani Állomást is.

Miután a határszéli Magyar Királyi Vámhivatal (vagy annak kirendeltsége) a burgonyaszállítmány megérkezéséről a Növényélet- és Kórtani Állomást távirati úton értesítette, az utóbbi szervnek a helyszíni vizsgálatot – a földművelésügyi minisztertől kirendelt szakközeg útján – haladéktalanul meg kellett szerveznie. Ha a szakközeg a fertőzésmentességet megállapította, azt a fuvarlevélen tanúsította, ha azonban a szállítmányt fertőzöttnek találta, a fuvarlevélre felkerült a továbbítás tilalma. Ilyenkor a szállítmány a vámhivatal szigorú őrizete alatt maradt. A fertőzött szállítmány visszaszállításáról a feladónak nyolc nap alatt kellett gondoskodnia. Ha sem a feladó, sem a címzett nem intézkedett, vagy ha a szállítmány oly mértékben volt fertőzött, hogy a belépő állomáson való veszteglése is a fertőzés terjedésének veszélyével fenyegetett, a szállítmányt a Növényélet- és Kórtani Állomás semmisíttette meg.

Aki Magyarországon burgonyát termesztett vagy ipari feldolgozás céljára üzemében vagy forgalomba hozatal végett raktárban halmozott fel, ha burgo-

nyarák vagy kolorádóbogár fellépését észlelte, azt a községi elöljáróságnak (városi tanácsnak) haladéktalanul be kellett jelentenie. Az elöljáróság a burgonyarák előfordulását a Magyar Királyi Növényélet- és Kórtani Állomással, a kolorádóbogár megjelenését pedig a Magyar Királyi Rovartani Állomással távirati úton közölte, a helyszíni vizsgálatot a két említett szervnek – a földművelésügyi miniszter által kirendelt szakközeg révén – haladéktalanul meg kellett szerveznie. A szakközeg a fertőzött területet a törvény értelmében zár alá helyezte, azaz onnan a fertőzött burgonyával érintkezésbe került bármilyen tárgyat, trágyát elszállítani nem lehetett, továbbá nem volt szabad az ilyen burgonyát elvetni sem. Az állomásnak az ilyen burgonyakészletet főszabályként meg kellett semmisíttetnie.

Az érintett személy a megsemmisítés miatt az államtól kártalanítást nem követelhetett, azt viszont a törvény megengedte, hogy ha az intézkedés végrehajtása az illető anyagi romlásához vezetne, kérelmére a földművelésügyi miniszter segélyben részesíthesse. Továbbá a törvény értelmében a földművelésügyi miniszternek ahhoz is volt joga, hogy ha valamely külföldi államból a burgonyarák és a kolorádóbogár behurcolásának veszélye fenyegető jelleget ölt, az onnan származó burgonya behozatalát átmenetileg eltiltsa, illetve ha már belföldi fertőzés leküzdése miatt szükséges, akkor a fertőzött vidéken a burgonyatermesztést betiltsa vagy korlátozza.

A magyar föld elfertőződése

A második világháború éveiben a hadtápellátás, majd a háborút követő élelmiszerhiány miatt már nem lehetett betartani a szigorú szabályokat. A kolorádóbogár hazai elterjedésében a repülőgéppel való terménszállításnak volt meghatározó jelentősége. Mindazonáltal kérdés lehet, hogy ha nincs háború, Magyarországon a burgonyabogár vajon mikor jelenik meg, hiszen a kifejlett rovar ellen, amely a szél segítségével akár napi hatvan kilométer megtételére is képes, a jogi védekezés bizonyára csak ideig-óráig lett volna eredményes. Tény azonban, hogy Magyarországon legelőször 1947-ben, Hédervárott jelezték a csíkos bogarat, és mivel kártevését itt kezdte meg hazánkban, a településen az 1990-es évek végén róla bronzszobrot is állítottak. Mivel az egy-két év élettartalmú rovarnak természetes ellensége szinte nincs, terjedését igen nehéz meggátolni napjainkban is.

Megjelent:

A burgonyabogár elterjedésétől tartottak már a ’20-as években is. Kilencven éve jelent meg a „krumplitörvény”.
Magyar Demokrata, XIX. évf. 42. szám. 30–31. 2015. október 21.

Krumpli-ügy a nemzetgyűlés előtt. Az 1925. évi burgonyatörvény.
Élet és Tudomány, LXXIII. évf. 21. szám. 649–651. 2018. május 25.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: „Zöld gondolat” a trianoni Magyarországon: Törvény és miniszteri rendelet burgonyatábláink megóvásáról. In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2015*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016. 147–158.

„A közerkölcsiséget vagy a jó ízlést ne sértse"

4. Körrendeletek a tánctanításról

A vízkereszttől hamvazószerdáig tartó farsang hagyományos időszaka volt a párválasztásnak, így a táncmulatságoknak és a báloknak. A fiatalok magabiztosságát nagyban növelte, ha tánctudásukat szakavatott táncmestertől, nyilvános tánctanítás keretében szerezték meg. A tánctanítás és az össztánc azonban erkölcsrendészeti kérdéseket is felvetett: e helyen az erről kiadott belügyminiszteri körrendeleteket foglalom össze.

A legelső körrendelet a „nyilvános táncztanítás szabályozása tárgyában" még a „boldog békeidőkben", 1897-ben született, de ezt már a századelőn, 1906-ban újabb körrendelet váltotta fel. A Horthy-korszakban azonban hatályon kívül helyezték ezt is, amikor 1925-ben a belügyminiszter sorban immár a harmadik körrendeletet bocsátotta ki. Ez már szabályozta a táncmesterképzést, illetve meghatározta a „nyilvános tánctanítás" fogalmát is: eszerint minden olyan tánctanítást nyilvánosnak kellett tekinteni, amely nem a szülők lakásán és azok felügyelete mellett folyik. 1926-ban önálló körrendelet jelent meg a közös gyakorló leckeórák tartásáról, 1931-ben és 1937-ben pedig az előző évtized körrendeleteinek módosításáról.

Tanítani csak oklevéllel lehetett

A képesítés már kötelező volt 1906-tól kezdve, és az oklevéltől a két háború közötti időszakban sem tekintettek el. Csak olyan személyt lehetett felvenni a táncmesterképző tanfolyamra, aki a középiskola hat osztályának vagy a színművészeti

akadémia sikeres elvégzését igazolta, vagy aki a tornatanítói vagy óvónői képesítését bemutatta. További feltétel volt minden esetben, hogy a folyamodó jó erkölcsű és büntetlen előéletű legyen, illetve hazafias magatartása kifogás alá ne essen.

Rendőrségi engedély kellett

A rendőrhatósági engedély volt a nyilvános tánctanítás másik feltétele, amelyet a táncmester kérvényezett meg. A kérvényhez csatolni kellett az oktatási helyiség vázrajzát, a tanfolyam időbeli beosztását, a díjszabást, illetve 1931-ig a tanítani kívánt táncok listáját. Úgynevezett részleges tanfolyamok keretében lehetőség nyílt egyes táncok oktatására is, sőt különórákat is lehetett adni. A rendőrségen azonban az alkalmazott oktatósegédet is be kellett jelenteni. Engedély csak olyan helyiségre volt adható, amely megfelelt közegészségügyi, közrendészeti és erkölcsrendészeti szempontból – a helyszínen orvos győződött meg az egészségügyi viszonyokról. Csak kivételes esetben lehetett szállodákban tánctanfolyamot tartani, csupán akkor, ha más alkalmas helyiséget nem tudtak biztosítani és a helyiség könnyen ellenőrizhető volt a rendőrség szerint.

A 17 éves férfi még gyermek volt

A tánctanítás felnőtt és gyermek csoportokban folyt, a felnőtt csoportba kerülés feltétele férfiak esetében a 18., nők esetében pedig a 16. életév betöltése volt. Helyesnek tartották tehát azt, ha a nőnek néhány évvel idősebb táncostársa van. A gyermekek oktatása este 8-ig, a felnőtteké éjjel 11 óráig tarthatott, a tanulókon kívül csak a hozzátartozóik lehettek jelen az órákon. Érdekes jelenség, ahogy a '30-as években a nagyvárosokra és a falvakra vonatkozó szabályozás eltér. 1931-től ugyanis a felnőttek oktatása városban már éjfélig tarthatott, 1937-től pedig – Budapest és a törvényhatósági („megyei") jogú városok lakóiak kivételével – minden 16 éves férfi és 15 éves nő már a felnőttek csoportjába járhatott. A dualizmus időszakához képest azonban így is szigorodás figyelhető meg, mert akkor még este 9 óráig lehetett oktatni a gyermekeket, illetve nemre való tekintet nélkül a felnőtt csoportba sorolták be a 15. életévüket betöltötteket.

Dohányozni és alkoholt fogyasztani tilos!

A díjak jegyzékét és a dohányzási tilalomra való figyelmeztetést a tánciskolákban feltűnő helyen kellett kifüggeszteni, és a tánciskolákban frissítőül szolgáló ivóvíz, gyümölcsnedvek (málnaszörp, limonádé) és nyers gyümölcsök kivételével semmiféle ételt és italt nem volt szabad árusítani. Az 1931-es körrendelet megengedte a cukorkák árusítását is. A tánctanítást befejező szokásos záróvizsgához külön rendőri engedélyt kellett kérni, csak ilyenkor lehetett – de nem volt kötelező – az idegenek részvételére, a nagyobb zenekarra és az árusításra vonatkozó tilalmakat felfüggeszteni.

A 20 év alatti lányokat még a szülők kísérték

Az úgynevezett közös gyakorló leckeórákat (össztáncot) illetően 1926-ban önálló körrendelet jelent meg, amely az egy évvel korábbi szabályokon részben enyhített. A különböző szinten táncoló fiatalok számára közös gyakorlóesteket továbbra is csak vasár- és ünnepnap, és legfeljebb éjjel 11 óráig lehetett tartani a kisebb településeken. Városokban azonban a közös gyakorlóóra már hetente egyszer hétköznapra is eshetett, és a befejezése is kitolódhatott éjfélre. A szabályozás továbbra is változatlan maradt abban, hogy csak a 18. életévüket betöltött férfiak vehettek részt rajta, nők esetében viszont a korhatárt leszállították 16-ra. Ám a 20. életévüket még el nem ért, nem önálló keresetű lányok csak szüleik vagy felügyeletre alkalmas legközelebbi hozzátartozóik kíséretében jelenhettek meg, evégből a táncmesternek a tanfolyamot a gyakorlóóra megkezdése előtt legalább két órával előbb be kellett fejeznie. 1931-ben a szabályokon tovább enyhítettek. A közös gyakorló leckeórákon részt vehettek idegen (a tánciskolától független) táncosok is, továbbá azokat városban hetente kétszer, községben hetente egyszer hétköznapra is lehetett szervezni. A tanfolyamot a táncmesternek már csak egy órával korábban kellett az össztánc előtt befejeznie. A legérdekesebb új szabály azonban az volt, hogy az össztáncon immár kíséret nélkül vehettek részt a 15. életévüket betöltött lányok, azonban csak szüleik vagy más felügyeletre alkalmas hozzátartozójuk kíséretében lehetett távozniuk.

Nemzeti szempontok a táncoktatásban

Minden táncmesternek kötelessége volt az, hogy tánciskolájában a magyar (nemzeti) táncokat (csárdás, körmagyar, palotás) legalább a külföldi táncokkal egyenlő óraszámban tartsa. Tilos volt tanítani jó ízlésbe ütköző táncokat. A közös gyakorló leckeórákon is – ahol a táncmester köteles volt állandó felügyeletet gyakorolni, a táncokat szakszerűen vezetni és a részvevők magaviseletét a jó ízlés és a közerkölcsiség határai között tartani – a magyar nemzeti táncokra különös gondot kellett fordítani.

Zongorától a négytagú zenekarig

Ámbár már a XIX. század végén feltalálták a gramofont, a tánciskolai zenekíséret – megfelelő audiótechnika hiányában – jellemzően élőzene volt. Az 1897-es körrendelet még csak egy zongora vagy hegedű használatát engedte meg, 1906-tól azonban már bármilyen polifon (több szólam játszására alkalmas) hangszert vagy helyette háromtagú zenekart is alkalmazni lehetett. A vonószenekar négytagúvá már a Horthy-korszakban, 1931-ben vált, ugyanekkor kifejezetten engedélyezték a cimbalom használatát, de ez nem emelhette öttagúvá a zenekar létszámát. 1937-től kezdve hangszerekre tekintet nélkül négytagú zenekar szolgálhatta a kíséretet.

Zumba és aerobic?

A Horthy-korszak természetesen egyiket sem ismerte, de elődjükre, a „zenei (ritmikus) tornatanfolyamok" tartására vonatkozó szabályokkal már találkozunk az 1925-ös körrendeletben. Mint a nyilvános tánctanításhoz, ilyen tanfolyamok tartásához is rendőrhatósági engedély kellett. A kérelmeket a folyamodó képesítése és rátermettsége tekintetében az Országos Testnevelési Tanács véleményezte.

Az ellenőrzés szigorú volt

A rendőrhatóságnak a tánciskolákat havonként legalább egyszer ellenőriznie kellett, lehetőleg a Magyar Tánctanítók Országos Szövetsége kiküldöttjének jelenlétében. Az ellenőrzés során azt vizsgálták meg, hogy a táncmester a tanfolyamot iskolaszerűen tartja-e, olyan helyiségben-e, amelyet engedélyeztek, és hogy a táncokat a jó ízlés és a közerkölcsiség követelményei szerint gyakorolják-e. Kiküldöttje útján maga a belügyminiszter is ellenőrizhetett. A rendőrségnek a nyilvános bálokon, táncestélyeken is figyelemmel kellett kísérnie, hogy a táncokat a jó ízlés követelményeinek megfelelően táncolják-e. Ha nyilvános botrányokozás fordult elő akár egyetlen esetben is, a rendőrség köteles volt a mulatság folytatását megtiltani. Aki pedig a körrendeletekben foglalt tilalmakat megszegte vagy kijátszotta, azt 15 napig terjedhető elzárással és egymillió koronáig terjedhető pénzbüntetéssel sújtották kihágás miatt. A pénzbüntetés megszűnt 1931-ben, a táncmesternek ekkortól a büntetést „csak" le kellett „ülnie".

A körrendeletektől a diszkótragédiákig

Habár a Horthy-korszak szigorú szabályai talán már megmosolyogtatnak minket, a múltnak mégiscsak van egy igen fontos üzenete a jelenhez: az ifjúság kulturált és biztonságos szórakozását ma is biztosítani kell. Felelősek vagyunk azért, hogy a 2011-es budapesti diszkótragédia ne ismétlődhessen meg, illetve hogy ne fordulhasson elő nálunk is a 2015. októberi, bukaresti diszkó kigyulladásához hasonló eset. Mindkettő halálos áldozatokat követelt. Hogy a szórakozás tragédiába torkolljon, elkerülhető és megelőzhető lehet, ehhez azonban elengedhetetlen a korszerű jogszabályi környezet, a rendelkezések betartásának folyamatos és szigorú ellenőrzése súlyos szankciók kilátásba helyezése mellett.

Megjelent:

„Farsang van, farsang van, járjuk a táncot gyorsabban!"
Hidegkúti Kilátó,
http://www.kilato-hidegkut.hu/index.php?cikkId=2140&cikkCim=%E2%80%9EFarsang_van,_farsang_van,_jarjuk_a_tancot_gyorsabban!%E2%80%9D – 2016. február
(A hivatkozott oldal már nem létezik.)

„A közerkölcsiséget vagy a jóízlést ne sértse". Körrendeletek a tánctanításról.
Élet és Tudomány, LXXI. évf. 24. szám. 744–746. 2016. június 10.

„Mit nekem te zordon Kárpátoknak
fenyvesekkel vadregényes tája!"

5. Az Alföld erdősítése az 1920-as évek elején

Az Alföldről rendszerint a délibábos pusztaság, a végeláthatatlan horizont, a gémeskút körül legelő jószágok, esetleg Rózsa Sándor és a korabeli betyárvilág jut eszünkbe, az erdőket képzeletünk többnyire csak a hegyvidékkel köti össze. Mikor, milyen okokból és hogyan kezdődött meg az Alföld erdősítése? A választ az 1923. évi XIX. törvénycikk és indokolása alapján foglalom össze.

A Duna-Tisza közét borító buckás homokterületből sok ezer hold még az 1920-as évek elején is a mezőgazdasági kultúra nyomait nélkülöző, sivatagszerű pusztaság volt. A Nagykunság és a Hajdúság fátlan síkjainak nagy kiterjedésű szikes legelőin füvet alig talált a kihajtott jószág, a talaj csontkeményre aszott és szétrepedezett a száraz nyarak során. A tropikusan forró nyarat száraz ősz követte, az év végére pedig szigorú tél állt be. Rövid és csapadékszegény volt a tavasz, hiába remélt májusi esőt a gazda, helyette gyakran már kánikulai forróság érkezett, vagy tönkretette a gyümölcsfák virágait a késői fagy. A tavaszi és őszi szelek, amelyek sokszor napokig fújtak, az Alföld fátlan síkjain akadálytalanul végigszáguldva gyakran a vihar erejéig fokozódtak, a kevés nedvességet hamar elpárologtatták és a vetés alá meglazított homoktalajt felragadva felhőszerűen hordozták magukkal. Így előfordult az is, hogy az elvetett rozs a második-harmadik szomszéd telkén csírázott ki.

Összefüggött-e a Tisza szabályozásával az alföldi aszály?

Ámbár ezt – miután az 1860-as évek első felében az évszázad aszálykatasztrófája sújtotta az Alföldet – többen állították, már a XIX. században tudósok cáfolták, mégis: az 1923. évi XIX. törvénycikk indokolása ismét utal rá. Eszerint a Duna és a Tisza völgyében az ármentesítési munkálatok során hatmillió kataszteri holdnyi területet csapoltak le, hatalmas párolgó felületeket alkotó vizeket, amelyek a csapadékszegény Alföld levegőjét a növények fejlődéséhez szükséges párával látták el. Az 1920-as évek első felének döntéshozói – a futóhomok megkötésén túl – e hiány pótlásáról is erdőtelepítéssel kívántak gondoskodni, törekedve arra, hogy ott megtelepedjenek és elszaporodjanak az énekesmadarak is, aminek a káros rovarok és hernyók elpusztításában a gyümölcstermesztés igen nagy hasznát veszi.

Városban tisztább volt a levegő, mint falun

A termelési és a klimatikus viszonyok javításán túl az alföldi települések egészségügyi viszonyainak megváltoztatása ugyancsak fontos szempont volt. A nyári forróságban ugyanis a kiaszott síkság lisztszerűvé vált porát és a kiszáradt szikes tavak alján kivirágzott sziksót a legkisebb légáram is felkavarta, a legelőről visszatérő jószágok és a robogó kocsik porfelhővel töltötték fel a levegőt a falvakban. Így a tuberkulózis (gümőkór) – amely elsősorban a tüdőt támadta meg – az alföldi falvak lakói közül több áldozatot szedett, mint azok közül, akik nagyvárosokban éltek.

Szalmával és trágyával fűtöttek

A termelési, a klimatikus és az egészségügyi viszonyok javításán kívül a törvény alkotóinak volt egy negyedik célja is: Trianon után a lakosság faszükségletének biztosításáról is kellett gondoskodni. Igaz ugyan, hogy a tanyák és a falvak népe korábban is szalmával és trágyával fűtött más tüzelőanyag híján – így a földeket sajnos nem kellően trágyázták –, a városlakók számára azonban, akik szénnel vagy fával tüzeltek, a hiány erősen érzékelhetővé vált. A háború előtti időben a tüzelőanyag, az épületfa- és a szerszámfa-szükséglet fedezése nem okozott

gondot, a fát a hegyvidékekről szállították, a Dunán, a Tiszán, a Kőrösön és a Maroson. Trianon után azonban a fa és a kőszén beszerzése csaknem lehetetlenné vált, a helyzet enyhülését a külkereskedelem helyreállásától is várták.

Miért volt az erdősítés helyes megoldás?

Az erdőnek a korhadó levelekből képződött szivacsszerű feltalaja a lehullott csapadék vizét könnyen magába szívja, lombkoronája miatt pedig mérséklődik a nap és a szél párologtató hatása. Így lehetővé válik a csapadékvíznek az altalajba való leszivárgása, elraktározódása. Ugyanakkor az erdő lombozata nagy mennyiségű vizet párologtat el, amelyet gyökérzetével a föld mélyéről emel fel. Ez ahhoz vezet, hogy a levegő páratartalma tetemesen növekedni kezd. Az erős páraképzés pedig az alsó légrétegek hőfokát csökkenti, amit az erdőkben és azok közelében különösen a napnyugta és napkelte közötti időszakban lehet jól érzékelni.

És az útszéli fákkal mi lesz?

Az 1923. évi törvény megkülönböztette a gazdasági fásítást és az erdősítést. Erdősíteni a mezőgazdasági termelésre alkalmatlan, futóhomokos, silányhomokos, szikes, vadvizes és ártéri részeket, illetve a kopárterületeket kellett, úgy, hogy az egyes birtokokon beerdősítendő részekből a szomszédos részekkel együtt lehetőleg nagyobb, zárt erdőtestek keletkezzenek, illetve hogy az egyes birtokrészletek önálló erdőgazdaság céljára elegendő nagyságúak legyenek. Ezzel szemben a gazdasági fásítás a megművelt földeken szélfogók, fasorok telepítését jelentette, szegélyfákkal való körbevételt nagyobb kiterjedésű birtokok esetében, illetve legelők belsejében ligetes foltok létrehozását a talaj védelme és javítása, továbbá a jószágnak menedékhely teremtése érdekében. Fontos szempont volt, hogy minden község határában erdő legyen, ehhez – ha műveletlen föld nem állt rendelkezésre –, igénybe vehetők voltak elsősorban önként felajánlott, ennek hiányában községi tulajdonban álló, végső esetben pedig nagyobb földbirtokokhoz tartozó területek. Habár a törvény indokolása szerint útszéli fák telepítése is kívánatos lett volna, az utak és környezetük fenntartása nem a földművelésügyi miniszter hatáskörébe volt utalva, így erre nem terjedt ki az 1923-as törvény hatálya.

A törvény a döntést nem létező szervekre bízta

A betelepítendő területek kijelölésére öt év állt rendelkezésre. A kijelölés és a tervek költségeit az állam viselte. A Magyar Királyi Erdőhivatal az érdekelt birtokosok meghallgatásával előbb kijelölési tervet készített, amit a községházán egy hónapra közszemlére tettek, azután tárgyalás következett. A terv készítése során a helyszínen ideiglenes határjelekkel jelölték meg a beerdősítésre javasolt területek határát. A tervet a Magyar Királyi Erdőigazgatóság felülvizsgálta és az Erdőgazdasági Kamara véleményével együtt felterjesztette az Országos Földbirtokrendező Bíróságnak. A végleges döntés itt született meg, az erdők törzskönyvét és a gazdasági fásítások törzskönyvét is ez a szerv vezette. Ezután következett a helyszínen a tartós határjelek elhelyezése, majd elkészültek a fásítási tervek. Az Alföld talaja ugyanis tág határok közt mozgó változatosságot mutatott, így más-más fanemet és erdősítési módot kívántak meg a különböző apróbb foltok. Végül a fásítások fennmaradásához üzemtervek és használati tervek készültek a helyes gazdálkodáshoz. Az eljárás érdekessége, hogy ekkor az erdészeti igazgatás átalakítása még csak tervbe volt véve, így az erdőigazgatóságok és az erdőgazdasági kamarák (érdekképviseletek) még nem léteztek. A joghézagot kerülve, a feladatkörök ellátására a törvény átmenetileg más szerveket ruházott fel. Valószínűleg ezzel függ össze, hogy a törvény csak külön földművelésügyi miniszteri rendelettel lépett életbe.

A telepítést a birtokos fizette

Az erdőtelepítés a birtokosnak volt a feladata, anyagi erejéhez mért határidő alatt. Ha nem cselekedett, birtokát a község válthatta meg. Ha nem történt megváltás vagy a telepítést a község sem végezte el, az állam hajtotta végre a birtokos vagy a község terhére. E rendelkezésnek az volt az indoka, hogy az erdőtelepítésből elsősorban a tulajdonosnak lesz haszna, aki birtokának nem, vagy csak alig jövedelmező részeit befásítja. Számítottak azonban arra is, hogy a szükséges csemetemennyiséget a tulajdonosok többsége nem tudja előállítani. Így, hogy a távoli területekről a drága pénzen való beszerzés, illetve a hosszas szállítás során a csemeték károsodása elkerülhető legyen, a törvény akként rendelkezett, hogy az államnak kell mérsékelt áron vagy díjmentesen rendelkezésre bocsátani a szükséges csemetemennyiséget. Lehetővé tette azt is, hogy az erdősített te-

rületre földadó alól 6–15 évig mentességet lehessen adni. Állami csemetekertek céljára a községeknek kellett területet rendelkezésre bocsátani. Az állam kísérleti telepeket létesített, hogy az erdősítés sikerét befolyásoló tényezők – az Alföld talaj- és klimatikai viszonyainak, a talajvíz játékának – és a különböző fafajok talajigényének vizsgálatát lehetővé tegye.

A büntetéspénzeket is az erdőkre fordították

Ha a törvény rendelkezéseit megszegte a birtokos – beleértve, ha a kijelölési munkálatot akadályozta bármilyen módon – erdőrendészeti kihágás miatt 100 000 koronáig, visszaesés esetében pedig 200 000 koronáig terjedhető pénzbírságra számíthatott. (A pengőt csak 1926-ban vezették be, ekkor még az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből származó koronával fizettek.) A pénzbírság négyötöd része az Országos Erdei Alapot, egyötöd része pedig a község beteg- és szegényalapját illette.

Magyarország első zöldtörvénye

Az alföldi erdő telepítéséről és a fásításokról szóló 1923. évi XIX. törvénycikk a trianoni Magyarország első zöldtörvénye, amelynek megalkotása – a közhiedelemmel szemben – elsősorban nem, illetve nem csak az új határok létrejötte miatt volt szükséges. Bár a lakosság faellátásának biztosítása fontos szempontként esett latba, a törvény elsődleges célja mégiscsak az volt, hogy az Alföld mezőgazdasági termelését és állattenyésztését előmozdítsa, illetve a klíma- és egészségügyi viszonyait javítsa. E tekintetben tehát akkor is lépéseket kellett volna tenni, ha az I. világháború Magyarország számára kedvezően végződik. A törvény Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszterségének elévülhetetlen érdeme, aki Bethlen István kormányába parasztszármazású politikusként került be. Mindazonáltal az első jelentős fásítás csak 1947-ben történt meg – az alföldi erdők telepítésének a bugaci Alföldfásítási Múzeum állít emléket.

Megjelent:

„Mit nekem te zordon Kárpátoknak fenyvesekkel vadregényes tája!" Az Alföld erdősítése az 1920-as évek elején.
Élet és Tudomány, LXXI. évf. 15. szám. 457–459. 2016. április 8.

„Mit nekem te zordon Kárpátoknak fenyvesekkel vadregényes tája! Tán csodállak, ámde nem szeretlek". A trianoni békediktátum után kezdték az Alföld erdősítését.
Magyar Hírlap, 49. évf. 143. szám. 8. 2016. június 20.

6. *A kétkamarás országgyűlés Magyarországon*

A rendszerváltás óta eltelt időszakban többször is felmerült a magyar országgyűlés kétkamarássá szervezésének gondolata. A kétkamarás rendszer ugyanis a társadalom számára jelentős demokratikus többletlehetőségeket képes nyújtani. Azonkívül, hogy a pártoktól független társadalmi érdekérvényesítést erősíti, a társadalmi egyeztetés gyorsításával és szakemberekből álló tagságával a törvényhozás szakszerűségét is növeli. Az országgyűlés felsőházáról szóló, 1926. évi XXII. törvénycikk napjaink jogalkotóit erre emlékezteti.

A magyar országgyűlés tagjai együttesen, egy táblán tanácskoztak egészen a XV. századig. Beindult azonban a főrendi elemek és a köznemesség elkülönülésének folyamata, illetve kialakult a köznemesség követküldési joga. Ez az országgyűlés két táblára oszlását eredményezte, mely állapotot 1608-ban – már a Habsburgok regnálása idején – törvény is rögzítette. Állandósult az országgyűlés kétkamarás szerkezete, amely az I. világháborút is így érte meg. Miután az Osztrák–Magyar Monarchia katonailag összeroppant az olasz fronton, a dualizmus utolsó országgyűlése 1918. november 16-án önmaga feloszlatásáról határozott. Ugyanezen a napon berekesztette tanácskozásait a főrendiház is, fontos azonban megjegyezni, hogy ezzel jogilag nem szűnt meg létezni.

Az újjászervezés okai

Trianon után az ország alkotmányos életét ideiglenes, egykamarás nemzetgyűlés állította helyre, ez azonban az ősi alkotmányosság szellemének nem felelt meg. A kétkamarás rendszer mellett szólt a két háború közötti nemzetközi trend is, hi-

szen ilyen országgyűléseket működtettek – Görögország és Bulgária kivételével – a külföldi monarchikus alkotmányok, valamint a köztársaságok – így Németország, Csehszlovákia és Lengyelország – alkotmányainak többsége is. Nagyon fontos ok volt a törvényhozási munka alaposságának fokozása, hiszen elsősorban a politikai pártok súlya szerinti politikai érdekek érvényesültek – és érvényesülnek – az első kamarában, a tulajdonképpeni törvényhozásban. Ezzel szemben a felsőkamara feladata, hogy képviseletet nyújtson a szakszerűségnek, és hogy az egyes társadalmi rétegek érdekérvényesítését biztosítsa. Ráadásul akkoriban korlátozott volt az államfő (kormányzó) törvényjavaslatra vonatkozó visszaküldési joga, így a népképviseleti törvényhozás esetleges túlkapásainak nem volt semmiféle biztosítéka. Végül, a dualizmus kori főrendiházat még a jogfolytonosság ellenére sem lehetett változatlan formában újjászervezni: egyrészt mert a trianoni terület- és népességveszteség miatt létszámát a másik házéval arányba kellett hozni. Másrészt demokratizálni kellett: a születésen vagy öröklött vagyonon alapuló tagság ugyanis túl tág teret adott a véletlennek, mely a törvényhozó munka megfelelő kontrollját veszélyeztette. Ezt fejezte ki, hogy az 1926-os törvény a második kamarát már nem főrendiháznak, hanem felsőháznak nevezi.

Európai modellek a két világháború között

Anglia és Spanyolország hagyományos felsőházat működtetett, melynek összetételében meghatározó volt a főrendi elem. Ezzel szemben Franciaország, Dánia, Hollandia, Portugália, Románia, Csehszlovákia és Lengyelország felsőháza népképviseleti elven volt szervezve, kizárólag választott tagokból tevődött össze. Ezekben az országokban a felsőházi választások az általános választások mintájára zajlottak, legfeljebb annyi eltéréssel, hogy vagy hosszabb időre, vagy magasabb választói, illetve választhatósági korhatárral, vagy bizonyos vagyoni és műveltségi cenzushoz kötötten, vagy nem közvetlenül választotta a nép a felsőházi tagokat. A harmadik modellhez tartozó országokban közjogi testületeké volt a választás joga. A szövetségi államokban – Svájcban, Németországban és Ausztriában – az egyes államok képviselőiből állt a felsőház, Belgiumban és Svédországban pedig a tartományok, megyék képviselőiből állították összse tagságát. Érdekes volt a norvég minta, ahol a felsőházat az országgyűlés a saját soraiból választotta. A kevert, magyar megoldás leginkább az olasszal

volt rokon, ahol részben a király, részben a szenátus nevezte ki, illetve részben a képviselőház, részben pedig különböző testületek választották a tagságot.

A tagság feltételei

A magyar felsőházi tagságnak méltóság vagy hivatal, választás, illetve kinevezés volt az alapja. Világi hivatal alapján vettek részt az ülésein többek között az ország elsőrangú bírái, a honvédség főparancsnoka és a Magyar Nemzeti Bank elnöke is. Egyházi méltóság alapján illette meg a tagság joga a római és a görög katolikus, a református, az evangélikus, az unitárius, a görög keleti és az izraelita vallásfelekezetek vezetőit. Ezen személyek a 242 tagú felsőházban összesen 50 főt (19+31) tettek ki.

Felsőházi tagokat egyrészt az örökös főrendiházi tagsággal felruházott nemesi családok férfitagjai választhattak. Választójogosultságuknak a magyar állampolgárság és a 24. életév betöltése volt a feltétele, továbbá a magyar állam területén ingatlanvagyonuk is kellett hogy legyen. Közülük a Habsburg családot a törvény külön nevesítette. Az így megválasztott személyek azonban pusztán 40 főt jelentettek. A felsőház „derékhadát", összesen 76 főt a vármegyei és a városi törvényhatóságok küldték be, őket minden vármegyei és városi törvényhatóság a saját közgyűlésén választotta meg. Lényeges szempont volt, hogy az adott törvényhatóságnak hány országgyűlési képviselője volt, hiszen minden négy országgyűlési képviselő után lehetett megválasztani egy felsőházi tagot. A törvényhozás és a végrehajtás elválasztására láthatóan törekedtek, mivel a felsőházba nem lehetett beküldeni főispánt, főpolgármestert, törvényhatósági és községi tisztviselőt, de még megválasztott országgyűlési képviselőt sem. Harmadrészt joguk volt különböző intézményeknek is – így a mezőgazdasági-, a kereskedelmi-, az iparkamaráknak, az ügyvédi-, a közjegyzői- a mérnöki kamaráknak, az Országos Vitézi Széknek, a Magyar Tudományos Akadémiának, az egyetemeknek és a főiskoláknak, a Budapesti Áru- és Értéktőzsdének, illetve egyéb élethivatások szervezeteinek – az általuk megválasztott képviselőket a felsőházba beküldeni. Sajnálatos azonban, hogy mindössze 36 fő volt az ilyen intézmények képviselőinek száma, holott épp ők lettek volna a legfőbb biztosítékai a szakszerű jogalkotásnak.

A felsőházba az államfő (kormányzó) is kinevezhetett tagokat, méghozzá élethossziglan. Az ilyen személyek száma legfeljebb 40 lehetett. A kinevezéseknél arra kellett a kormányzónak figyelemmel lennie, hogy az olyan fontosabb élethivatások, amelyek országos szervezettel nem rendelkeznek, legalább egy-egy fővel képviselve legyenek. Akkoriban épp ilyen élethivatás volt például az orvosi, mert orvosi kamara még nem létezett, az Országos Orvosszövetségnek pedig önkéntes társulás elvén alapuló magánegyesületként nem volt joga felsőházi képviselőt választani.

Tíz évre választották meg a felsőház tagjait, a ciklus leteltét követően őket újra lehetett választani. A tagok felét azonban az első választást követő ötödik évben kisorsolás útján újból választásra kellett bocsátani, ami azt jelentette, hogy a felsőház választott tagságának fele elvben ötévente cserélődött ki. Ez a megoldás az Amerikai Egyesült Államok szenátorválasztásaihoz hasonlított, ahol kétévente a szenátorok egyharmadát választják meg, tekintettel arra, hogy ott hatéves a ciklus. A magyar felsőház tagjainak választása titkosan, szavazólapokkal történt, a képviselők semmiféle díjazást sem kaptak munkájukért.

Jogkörök és hagyomány

A felsőház jogköre a korábbi főrendiház jogkörének felelt meg. Megillette a törvénykezdeményezés joga, ebben az európai minták nyomdokán haladt. Európában ekkor a felsőháznak ilyen joga csak Norvégiában és Hollandiában nem volt. Hollandiában csak a király kezdeményezhetett törvényt, Norvégiában pedig a felsőház lényegében az alsóház külön ülésező bizottságaként működött. Az állami költségvetést a magyar országgyűlés másik háza állapította meg, a felsőház azon semmiféle módosítást sem hajthatott végre. Pénzügyi javaslatokat Angliában, Dániában és Spanyolországban is csak az alsóházban lehetett előterjeszteni, Belgiumban és Romániában pedig a hadügyi javaslatokat is elsősorban a képviselőházban kellett tárgyalni. A költségvetés jóváhagyása ugyanis a kormány iránti politikai bizalmat fejezi ki. A kormány pedig az alsóház többségéből alakul ki. Ha a törvényjavaslatot elvetette a magyar országgyűlés valamelyik háza, akkor együttes ülést kellett tartania a két ház törvényjavaslat tárgyalását előkészítő bizottságainak. Ha az ilyen tárgyalás másodszor sem vezetett eredményre, akkor a képviselőház a törvényjavaslatot a felsőház hozzájárulása nélkül az államfő (kormányzó) elé terjeszthette. Korlátozott volt tehát a felsőház jogköre, e jogkör

kiterjesztése csak később, az 1937. évi XXVII. törvénycikkel történt meg. Ekkortól lehetőség nyílt a két ház együttes ülésére az ilyen esetekben, ahol vita nélkül és titkos szavazással döntöttek, hogy az országgyűlés határozatává a képviselőház vagy a felsőház álláspontját emelje-e.

Több európai és Európán kívüli országban is működik jelenleg kétkamarás megoldás, igaz, ennek történelmi hagyományai, illetve a második kamara funkciója mindenütt más és más. Van ahol az etnikai-vallási tagoltság, van ahol a föderális államszerkezet az oka, van ahol a történelmi uralkodó csoportokkal létrejött kompromisszum eredménye, és van ahol a hatalmi kontroll indokolja. A kétkamarás megoldás a magyar hagyományoktól, a magyar gondolkodástól sem idegen, mi több, ezeréves történeti alkotmányunknak kifejezetten része. Egy második kamara mint „civil ház" a civil szervezetekkel való és az azok közötti viszonyt rendezettebbé, szabályozottabbá és nyilvánosabbá teheti, képes lehet a társadalmi egyeztetést egyszerűsíteni és felgyorsítani, illetve jelentős garanciát nyújthat a döntéshozás és jogalkotás szakszerűségére is.

Megjelent:

Kilenc évtizede állították vissza Magyarországon a felsőházat.
Magyar Hírlap, 49. évf. 137. szám. 8. 2016. június 13.

90 éves a felsőházi törvény. A kétkamarás országgyűlés Magyarországon.
Élet és Tudomány, LXXI. évf. 40. szám. 1257–1259. 2016. szeptember 30.

7. Ásványvizektől a gyógyfürdőkig A Bethlen-kormány balneológiai törvénye

Magyarország mindig gazdag ország volt vizekben, így aligha meglepő, hogy már a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvénycikk szabályozta a gyógyfürdőügyünket. E törvény azonban a századfordulóra túlhaladottá vált, Széll Kálmán miniszterelnök hiába próbálta meg keresztülvinni a módosítását. A trianoni békekötés hamarosan teljesen új helyzetet teremtett; írásomban a Horthy-kori szabályozás új céljait és alapelveit a gyógyfürdőkről, az éghajlati gyógyintézetekről, a gyógyhelyekről, az üdülőhelyekről és az ásvány- és gyógyvízforrásokról szóló 1929. évi XVI. törvénycikk és indokolása alapján mutatom be.

Magyarországon 224 gyógyfürdő volt 1913-ban, a trianoni békekötést követően ebből – egy 1926-os adat szerint – mindössze 63 maradt. Gyógyfürdőink, éghajlati gyógyintézeteink és üdülőhelyeink közül azokat vesztettük el, ahová az idegenforgalmunk túlnyomó része irányult a háborút megelőzően. Elvették világfürdőinket. Ráadásul a háború előtt, a későbbi Magyarország területén a külföldi fürdővendégek száma fokozatosan csökkent, egyrészt fürdőügyünk fejletlensége, másrészt fürdőink magas ára következtében. Trianon után megcsappant az ásványvízkivitelünk is, egyedül keserűvíz-exportunk maradt jelentős (1927-ben 30583 mázsa), ezzel szemben más ásványvizek behozatala fokozatosan elkezdett növekedni.

Artézi fúrások az Alföldön

A Bethlen-kormány felismerte: az ország fizetési mérlegét tekintve kiemelkedő jelentőségű a hazai idegenforgalom fejlesztése. A megmaradt ásványvizeink kellő

kihasználása mellett hatásos gyógyfürdőfejlesztés alapja vethető meg. Az akkoriban végzett artézi fúrások reményt keltettek arra, hogy az Alföld mélyén rejtőző természeti kincsekkel jelentősen gyarapodni fog ásvány- és gyógyvizeink száma. Hajdúszoboszlón is hévizet találtak. Alig volt olyan külföldi ásványvíz, amit hazai ásványvízzel nem lehetett pótolni, csakhogy ásványvizeink jelentős része akkoriban még csak helyi használatra szolgált, vagy azokat kihasználatlanul hagyták elfolyni.

Sokkal szomorúbb képet mutatott éghajlati gyógyhelyeink száma: 28 magaslati gyógyhelyünkből csupán kettő maradt a trianoni Magyarországon. E szubalpin éghajlatú (tengerszint felett 400–1000 méterre fekvő) és külföldi vendégforgalommal rendelkező helyek közül az egyik Lillafüred, a másik a Budapest területén fekvő Svábhegy volt, ezenkívül még Mátrafüredben láttak fejlesztési lehetőséget a döntéshozók. Igen nagy jelentőséget tulajdonítottak ezek gyógyhellyé fejlesztésének, mivel a férőhelyek hiánya külföldi éghajlati gyógyhelyek látogatására kényszerítette a vendégeket.

Nyerészkedő intézmények – egészségügyi intézmények

Az intézményfejlesztést különösen a tőkehiány hátráltatta: a korabeli közfelfogás ugyanis a fürdő-, gyógy- és ásványvízüzemeket elsősorban nyerészkedő magánvállalkozásoknak és nem egészségügyi intézményeknek tartotta. Kisajátítási jog hiányában a környező földbirtokosok kihasználták e vállalatok kényszerhelyzetét, aránytalanul magas vételárat követeltek vagy haszonrészesedést, vagy megakadályozták a legelemibb közművek (csatornázás, világítás) kiépítését. Területükre a fürdővendégeket nem engedték be, így azok a fürdőépületbe szorultak, és mivel a kívánatos üdülést nem találták meg (például az orvos által előírt egészségügyi sétákat nem tehették meg), inkább külföldi intézményeket kerestek fel. Különösen a Balaton mellett volt probléma, hogy bár a községek bevételének legnagyobb részét a fürdővendégek, illetve az üdülők által lakott épületek (villatulajdonosok) adója szolgáltatta, abból a különálló nyaralótelepnek semmit sem juttattak, azt a község a belterületén például a közvilágítás kiépítésére fordította. A csekély befogadóképességű intézmények képtelenek voltak nagyobb idegenforgalmat lebonyolítani a fürdőidény rövid tartama alatt, a téli idény bevezetéséhez viszont csarnokok, télikertek építése elengedhetetlen

lett volna. Tőkeszegénységük miatt ásvány- és gyógyvízüzemeink is képtelenek voltak a forrást foglalni, illetve nem tudták a víz kitermeléséhez szükséges berendezéseket sem beszerezni.

A szemlélet megváltoztatása

A szemléletváltást az 1929. évi XVI. törvénycikk hozta. Ennek új, gyógyvízzel vagy forrástermékkel gyógyító gyógyfürdők, folyó vagy tóvizet gyógyításra használó vízgyógyintézetek, éghajlati tényezők (légnyomás, levegő tisztasága és víztartalma, általános hőmérséklet, légáramlatok, fénybehatás) igénybevételével gyógyító éghajlati gyógyintézetek, továbbá új, az egészség megelőző védelmét szolgáló, az év nagy részét zárt helyen töltő városi lakosok tiszta levegőn való pihenését biztosító üdülőhelyek létesítése, illetve a meglévő intézmények befogadóképességének a növelése volt a célja. Hasonlóképpen új létesítmények és kapacitásbővítés volt az ásvány- és gyógyvízüzemek tekintetében is a szempontja. A gyógyfürdőknél és gyógyintézeteknél gyógyító eszközöket használó orvost kellett alkalmazni, az intézményeket pedig csak a népjóléti és munkaügyi miniszter engedélyével lehetett megnyitni. A miniszternek az Országos Forrás- és Fürdőügyi Bizottság volt az indítványozó és véleményező szerve.

A törvény közigazgatási szervet adott a környező településnek, azaz gyógyhelyet lehetett létesíteni a minisztertanács engedélyével. A gyógyhely a gyógyfürdő (éghajlati gyógyintézet) és a környező terület együtt volt, tehát akár több szomszédos község területe is részben vagy egészben a részévé válhatott. A gyógyhelyen hatósági biztos működött, aki a közegészségügy, a közrend, a közcsend, a közerkölcsiség és a közbiztonság felett őrködött. Felügyelte azt is, hogy az indokolt mértéket ne haladják meg a lakás, az élelmezés és az egyéb szükségleti cikkek árai. Gyógyhelyen gyógyhelyi hivatalos orvost jelöltek ki. A gyógyhely ügyeinek intézésére gyógyhelyi bizottságot kellett alakítani, amely képviselte a gyógyhely érdekeit, illetve beszedte és felhasználta a jövedelmeit. Bizonyos feltételek mellett a helybeli fürdőegyesület is elláthatta a bizottság feladatait. A gyógyhellyé nyilvánítás legfontosabb következménye az volt, hogy gyógyhelyi díjat lehetett szedni, a községi pótadó 30–50%-át pedig a gyógyhelyi bizottság számára közegészségi, útépítési és fenntartási, világítási, köztisztasági, szépítési célokra ki kellett fizetni. Új gyógyfürdők, éghajlati gyógyintézetek, ásványvíz- és gyógyvízforrások üzem-

be helyezésére pedig a vállalkozónak húsz évre adómentességet lehetett adni. Ha a gyógyhely közérdekű (vízvezetéki, csatornázási, talajvíz-elvezetési, világítási, partrendező, parkozási és fürdőház-építési) munkáinak elvégzését a gyógyhely jövedelme (gyógyhelyi díj és községi pótadó-részesedés) nem fedezte, akkor a gyógyhelyen lévő ingatlanok tulajdonosaiból – már akkor is, ha csak a többségük kívánta – érdekeltségi kör jöhetett létre. A kereskedelemügyi miniszternek posta- és távíróállomásokkal kellett ellátnia a gyógyhelyeket.

A védőövek

A gyógyhely védelmében a törvény belső és külső védőöv megállapítására adott lehetőséget. A belső védőövnek az volt a célja, hogy mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi üzem a gyógyhelylátogatók gyógyulási feltételeit, nyugalmát ne zavarja. Ugyanis sok gyógyfürdő (éghajlati gyógyintézet) működését bénította meg, hogy közelében istállógazdaságot létesítettek. Ekkortól viszont a belső védőöv területén üzem csak akkor működhetett, ha a hatóság engedélyezte. A külső védőöv határain belül a gazdasági művelési módot megváltoztatni nem lehetett, vagy épp ellenkezőleg: szükség esetén meg kellett változtatni a gyógyfürdő (éghajlati gyógyintézet) érdekében. Például halastavak létesítése a szúnyoginvázió miatt elriaszthatta volna a vendégeket. Különösen a Balaton-part somogyi részének fürdőinél volt probléma az ivóvízellátás mellett a környező árnyas erdők hiánya. Így a törvény az alföldi erdő telepítéséről és a fásításokról szóló 1923. évi XIX. törvénycikket rendelte alkalmazni, úgy, hogy mind a külső, mind a belső védőöv területén a silány legelőket vagy egyéb gyenge termőerejű területeket és a vízmosásokat be kellett erdősíteni. Az orvosi rendelkezésre előírt séták céljára pedig a külső védőöv területén gyalogutakat kellett kihasítani.

A mesterséges ásványvizek tilalma

Az ásványvizeket a rendes víztől eltérő vegyi összetételük, fizikai tulajdonságaik (hőmérséklet, nyomás, felhajtó erő) és geológiai eredetük különböztetik meg, közülük a gyógyító erővel rendelkezők a gyógyvizek. A törvény az ásványvíz és a gyógyvíz elnevezés használatát és e vizek forgalomba hozatalát a népjóléti és munkaügyi miniszter engedélyéhez kötötte, mesterséges ásványvíz készítését

és forgalomba hozatalát pedig nem (illetve csak az ilyen üzemek felszámolásáig) engedte meg. Az ásványvíz nem vált mesterségessé, ha szénsavval telítették vagy a színesedés elkerülése végett vastalanítva lett, e tényeket azonban a palackokon jelölni kellett. Az ásvány- és gyógyvízforrás védelmére forrásvédterületet lehetett megállapítani, ahol ásást és fúrást csak a bányahatóság engedélyével lehetett kezdeni. Ugyanúgy, ahogy új gyógyfürdő létesítése érdekében ingatlanokat lehetett kisajátítani, kisajátítható volt az az ásvány- és gyógyvízforrás is, amelynek vizét felhasználás nélkül engedték elfolyni. Aki pedig a törvény rendelkezéseit súlyosabban megsértette, vétséget követett el, és három hónapig terjedhető fogház volt a büntetése. A törvény büntette többek között azt is, aki az ásványvíz vagy gyógyvíz forrásába tisztátlan vagy egyéb undort keltő tárgyat akár csak megkísérelt beletenni.

A kerettörvény

Az 1929. évi XVI. törvénycikk csak alapelveket rögzített az abban szabályozott intézmények sokfélesége miatt, elfogadását követően számos miniszteri rendelet tette közzé a részletszabályokat. A törvény úttörő volt a tekintetben, hogy a magyar fürdő- és ásványvízügyet közegészségügyi kérdésként kezelte, így a célhoz anyagi eszközöket is rendelt. A Bethlen-kormány helyesen mérte fel az idegenforgalom jelentőségét, adóssága maradt viszont egy átfogó turisztikai törvény. Ne feledjük, hogy akkoriban Szentendre, Leányfalu, Visegrád erdői még a látogatók elől el voltak zárva, pedig a természetjárás jól beilleszthető lett volna a preventív egészségügyi védelem eszközeinek sorába.

Megjelent:

Az ásványvizektől a gyógyfürdőkig. A Bethlen-kormány balneológiai törvénye.
Élet és Tudomány, LXXI. évf. 35. szám. 1097–1099. 2016. augusztus 26.

Adjátok vissza a fürdőinket is. Gyógyfürdő- és ásványvíztörvény a ’20-as években.
Somogy, XLVI. évf. 2018/4. 38–46. 2018. december

8. *Egyéni választókerületektől a listás szavazásig A választási rendszer a Horthy-korszakban*

A Horthy-korszak választási rendszerét számos kritika éri és érte a korban, jórészt jogosan. Mindenképpen látnunk kell azonban azt az elismerésre méltó utat, amit a rendszer fejlődésében megtett alig egynegyed évszázad alatt. Hiszen 1938-ra már kirajzolódott az egyéni és a listás választókerületek párhuzamossága, mely vegyes, többnyire már kétszavazatos rendszer egészen közelített ahhoz, amit az 1990-es, első „szabad" választásoknál is alkalmaztak. Az 1919 és 1938 között megtett úton kísérem végig Olvasómat.

A trianoni békediktátumot közvetlenül megelőző, tehát még a Horthy-korszak előtt keletkezett 1919-es választójogi rendelet Friedrich István miniszterelnök nevével függ össze, aki egyébként jobbszélsőként tagja volt az 1904-ben Ausztria ellen vereséget szenvedett magyar labdarúgó válogatottnak, és a kommunizmus áldozataként 1951-ben a váci börtönben halt meg. A Friedrich-féle választójogi rendelet szerint csak egyéni választókerületek voltak, minden kerületben egy-egy nemzetgyűlési képviselőt választottak. Magyarország ekkor még antantellenőrzés alatt állt, és az idegen haderők a jelenlegi területének egy részét is megszállás alatt tartották. Így a Tiszántúlon csak a román csapatok kivonulását követően, 1920 nyarán lehetett megtartani a választásokat, a baranyai területeken pedig csak 1921 októberében, miután a délszláv csapatok távoztak. Magyarország választókerületi beosztását ekkor még egy 1914. évi belügyminiszteri rendelet határozta meg. A Friedrich-féle választójogi rendelet alapján titkos szavazással összesen 214 képviselői helyet töltöttek be a nemzetgyűlésben.

Az 1922. évi választójogi rendelet

Az 1922-es választójogi rendelet története rendkívül érdekes, ami azzal függ össze, hogy Bethlen Istvánnak tízéves miniszterelnöksége kezdetén még nem volt meg a választójogi reformhoz szükséges parlamenti többsége. Ezért cselhez folyamodott: belügyminisztere, Klebelsberg Kuno – a későbbi kultuszminiszter, aki ekkor még rövid ideig belügyminiszter volt – olyan későn terjesztette be a törvényjavaslatot, hogy arról a nemzetgyűlés kétéves megbízatásának letelte miatt már nem szavazhatott. Pedig megállították a parlament óráit is, hogy legyen idő megegyezni. A nemzetgyűlés feloszlatását követően Horthy Miklós kormányzó alkotmányjogi értekezletet hívott össze, mely felhatalmazta Bethlent, hogy a választójogi reformot rendeleti úton léptesse életbe.

Az 1922-es választójogi rendelet bevezette a listás (korabeli kifejezéssel: a lajstromos) választási rendszert Budapesten és az úgynevezett Budapest környéki választókerületben. (Az új Budapest környéki választókerületet a korábbi újpesti, rákospalotai, cinkotai és kispesti választókerületekből, továbbá Csepel, Albertfalva, Budafok és Pestszentlőrinc községekből hozták létre.) A lajstromrendszer lehetővé tette, hogy a fővárosban és környékén a választó egyszerre több nemzetgyűlési képviselőt válasszon meg, mégpedig úgy, hogy az egy párthoz tartozó jelölteket egy listára vették fel, így a választó a szavazatát nem az egyes jelöltekre, hanem az általa választott párt listájára, gyakorlatilag tehát a pártra adta le. Az ország többi részén az egyéni választókerületek megmaradtak, ezekben továbbra is egy-egy képviselőt választottak. Az ellenzék heves tiltakozását váltotta ki, hogy 1922-től a képviselőket – a lajstromos kerületek és a törvényhatósági (ma: megyei) jogú városok kivételével – nyílt szavazással kellett választani. Ez az 1919-es rendelet szerinti titkos voksoláshoz képest kétségkívül visszalépést jelentett, illetve a választások manipulálhatóságának a lehetőségét is kiszélesítette. Klebelsberg Kuno így védekezett: „Szeretném látni, hogyan lehet szavazólapokkal dolgozni egymillió körül járó analfabéta választónál? Bárki olyan cédulát nyomhat ezeknek az analfabétáknak a kezébe, amelyről nem is tudják, hogy mi áll rajta. A Bethlen-kabinet népiskolái a maguk kultúrdemokráciájával a politikai demokráciának pionírjei." Az 1920-as népszámlálás a trianoni Magyarországon valóban 1 090 715 hat éven felüli analfabétát írt össze, mely az ország lakosságának 15,2%-át jelentette. Bár az 1922-es rendelet a választójogot a férfiaknál a negyedik, a nőknél pedig a ha-

todik elemi iskolai osztály elvégzéséhez kötötte, „régi jogon" választók maradtak mindazok, akik e feltételeknek nem feleltek meg, de az 1918. évre érvényes országgyűlési képviselőválasztói névjegyzékbe fel voltak véve. Nem volt tehát alaptalan Klebelsberg védekezése. 1922-ben 245 képviselői hely volt a nemzetgyűlésben, ebből 195 volt olyan, amit nyílt voksolással töltöttek be.

Az 1925. évi választójogi törvény

Az új választások során Bethlen a helyzetét stabilizálta, így a választójogi rendelet törvényként való elfogadásának már nem volt akadálya. A törvény – a korszak első választójogi törvénye – 1925-ben jelent meg, melynek a korábbi rendelet kétségkívül alapját képezte, de annak nem volt szó szerinti átvétele. A Bethlen-féle választójogi törvény ugyanis a lajstromrendszert az egynél több képviselőt választó törvényhatósági jogú városokra is kiterjesztette, ami összesen hét vidéki nagyvárost érintett. Ugyanakkor a titkos szavazás körét rafinált módon tovább szűkítette: lajstromos szavazásnál titkos, egyéni jelöltekre való szavazásnál viszont nyílt voksolásról rendelkezett. Ez a korábbi rendszert az egy képviselőt választó törvényhatósági jogú városokban változtatta meg: ekkortól a titkos szavazás helyébe ezeken a helyeken is nyílt szavazás lépett. Szintén a rendszert érintő – bár csak átmeneti és a gyakorlatba soha át nem ültetett – változtatás volt, hogy bizonyos feltételek mellett már országos lajstromokat is állíthattak a pártok. Ezekre természetesen nem szavazhattak (volna) a választópolgárok. A törvény ugyanis felhatalmazta a belügyminisztert arra, hogy a választókerületek számát összevonásokkal 10%-kal apassza. (Az ország aránytalan választókerületi beosztásának elsősorban nem Trianon volt az oka, azt még a dualizmus időszakából örökölte a Horthy-korszak.) Ez azonban nem jelentette egyben a képviselőház létszámának a csökkentését: a megszüntetett választókerületekhez tartozó képviselői helyeket a pártok között osztották volna szét. Az országos lajstrommal tehát az ilyen helyek betöltését kívánták szolgálni, melynek a szerepét a maival össze sem lehet hasonlítani. Megemlítem még azt, hogy ekkortól az ideiglenességet kifejező nemzetgyűlés helyett már országgyűlést választottak.

Az 1938. évi választójogi törvény

Az Imrédy Béla kormánya idején elfogadott törvény a két világháború között utoljára reformálta meg Magyarország választási rendszerét. Ahol korábban lajstromos volt a rendszer, ott továbbra is az maradt, ekkortól azonban már a vármegyék területei is – a megyehatároknak megfelelően – egy-egy lajstromos választókerületet alkottak. A lajstromrendszer tehát országossá vált, ám ez nem jelentette egyúttal az egyéni választókerületek felszámolását. A törvény szerint ugyanis minden vármegye területén egyéni választókerületeket is kellett szervezni. Így az ország nagy részén párhuzamos rendszer alakult ki, csak a több képviselőt választó törvényhatósági jogú városokban maradt kizárólag lajstromos a választás továbbra is, mivel ezeken a helyeken nem kellett egyéni kerületeket is létrehozni. Az ország nagy részét lefedő „vegyes" rendszernek megfelelően két szavazata lett a választók egy részének. A titkos szavazás teljes körű bevezetése nagyon fontos újítás volt, ekkortól nyílt szavazás már sehol sem folyt. A törvény szerint az országgyűlés képviselőházának 260 képviselője közül 135-öt egyéni-, 125-öt pedig lajstromos választókerületben kellett megválasztani.

Országgyűlési képviselők behívása

A sors kegyes iróniáját jelentette, hogy az 1938. évi törvény a választókerületeket és a képviselőház létszámát még épp hogy csak rögzítette, amikor visszatért Magyarországhoz a Felvidék déli része, amit később Kárpátalja katonai megszállása (1939), Észak-Erdély visszatérése (1940), illetve a délvidéki bevonulás (1941) követett. A visszacsatolt területek országgyűlési képviseletét valahogy meg kellett oldani, ám a választókerületek kialakítását, a választók névjegyzékének összeállítását, a választások kiírását és megtartását csak hosszabb idő alatt lehetett volna lebonyolítani. Nem is szólva az újra megjelenő nemzetiségi kérdésről, amely miatt kellett volna, de a háború alatt – és az esetleges további területgyarapodásokra tekintettel – a választójogi törvényt egyelőre nem volt célszerű módosítani. Ezért a választójogban egy különleges elem jelent meg: a visszacsatolt területek képviselőit választás mellőzésével, egyszerűen behívták a magyar országgyűlésbe. A Felvidékről 26, Kárpátaljáról 12, Erdélyből

51, Délvidékről 26 képviselő érkezett, mellyel a magyar képviselőház tagjainak száma 375 főre emelkedett. A 375 képviselő közel 30%-át nem választották meg, a behívott képviselők szavazatai a kormánypárt működését segítették.

A választási rendszer mérlege

A leghosszabb ideig működő, 1925. évi törvény szerinti rendszer a kormánypártnak kedvezett: mivel a kormánypárt fő bázisa a nyílt szavazású – és emiatt viszonylag könnyen befolyásolható – vidéki kerületek voltak, ezért az egyszerű többségi elvet érvényesítették ezeken a helyeken. A titkosan szavazó, főleg ellenzéki városokban viszont lajstromos rendszert vezettek be, abban a reményben, hogy így a kormánypárti kisebbségi szavazatok sem vesznek el, különösen úgy, hogy ott a szavazásra minden jogosultat kötelezték, a titkos szavazás miatt a kormánypárti választókat hátrány egyébként sem érhette, pártonkívüli jelöltek számára pedig a lajstromos rendszer eleve nem adott lehetőséget. Azonban a választási rendszer néhány előremutató vonására is fel kell hívnom a figyelmet. Az 1919-es Friedrich-féle rendelet tisztán egyéni választókerületekre alapuló megoldásával szemben 1938-ra már nemcsak vegyes, hanem nagyrészt párhuzamos rendszer valósult meg, mely kettősség – pártra és egyéni jelöltre való szavazás – 1989 után is jellemzi a magyar választási rendszert. Habár a voksolás a Horthy-korszak túlnyomó része alatt nem volt egészében titkos, a rendszer fejlődése 1938-ra a teljes titkosságig ismét eljutott. Az 1925. évi törvényben felbukkan az országos lista is, igaz, az 1990 utáni választási rendszerben betöltött szerepéhez képest még teljesen eltérő céllal, és ekkor még csak epizódszerepet (illetve a gyakorlatban azt sem) játszik. Mivel a titkos szavazás egyben kötelező is volt már az 1922-es rendelet szerint is (nyilvános szavazásnál a választónak csak meg kellett jelenni az 1925-ös törvény szerint, de nem volt köteles szavazni), elmondható a korszak politikai és közjogi gondolkodásáról, hogy a választójogra elsősorban nem állampolgári jogként, hanem állampolgári kötelességként tekint.

Megjelent:

A Horthy-korszak választási rendszerei.
Magyar Hírlap, 49. évf. 254. szám. 8. 2016. október 28.

Egyéni választókerületektől a listás szavazásig. A választási rendszer a Horthy-korszakban.
Élet és Tudomány, LXXIII. évf. 15. szám. 457–459. 2018. április 13.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: *A képviselőjelölési rendszer a Horthy-korszakban*. Budapesti Corvinus Egyetem Nyomdája, 2024.
https://mek.oszk.hu/25900/25944

9. *Az előretolt helyőrség A pozsonyi hídfő keletkezése*

Kevesen tudják, hogy az úgynevezett pozsonyi hídfő nem a második világháború után jött létre, hanem már 1919-ben, a trianoni békediktátumot megelőzően. Leginkább Rejtő Jenő „Az előretolt helyőrség" regényének címével utalhatok arra, hogy a hídfőnek akkoriban milyen katonai-stratégiai jelentőséget tulajdonítottak. Ligetfalu történetét a kiváló történész, Fogarassy László írta meg, a település Csehszlovákiához csatolásának körülményeit – azaz a pozsonyi hídfő létrehozását – kutatásai alapján foglalom össze.

Ligetfalu a Duna jobb partján feküdt a pozsonyi várral szemben, ma Pozsony városának panelházakkal beépített része. Azt a helyet, ahol Ligetfalu keletkezett, először 1225-ben említik „insula Mogorsciget", azaz Magyarsziget néven, amit a pozsonyi német lakosság Ungerauként fordított le. A hajdani Magyarszigeten a XVII. század vége felé német falu jött létre, melynek Engerau volt a neve. A XIX. század elején – valószínűleg az 1778. évi nagy árvíz következményeként – már a jelenlegi medrében folyt a Duna, Engerau pedig lassan megszűnt sziget lenni, mivel az azt délről és keletről körülvevő Duna-ág kiszáradt. A magyar Ligetfalu név 1863-ban már létezett, mely a helyi lakosok által használt Audorf tükörfordításából ered.

A pozsonyi várhegy alatti dunai átkelő a Balti-tengertől Itáliába vezető út fontos állomása volt, a napóleoni háborúk alatt pedig e hely a világtörténelembe is bevonult. 1809-ben ugyanis Napóleon arra számított, hogy ott nagyobb erőkkel fognak átkelni a Dunán az osztrákok, így Ligetfalu elfoglalására parancsot adott. A pozsonyi hídfőcsata Ligetfalu katonai jelentőségére már világosan utal. 1890. december 30-án Ligetfalu és Pozsony között állandó hidat adtak át Ferenc

József jelenlétében, majd befejezték a vasúti közlekedésre szánt hídrészleget is a következő évben. A németajkú földműves őslakosok mellé munkások, vasutasok, alkalmazottak és tisztviselők telepedtek le, Ligetfalu hamarosan Pozsony háromnyelvű elővárosa lett.

Az I. világháború következményei

A Károlyi Mihálynak 1918 karácsony vigíliáján átadott antantdiktátum szerint Csehszlovákia és Magyarország ideiglenes határát a Duna vonala jelentette a Morva torkolatától az Ipoly torkolatáig. Ligetfalu községet tehát eredetileg magyar területen kívánták hagyni. A magyar kormány kiüríttette Pozsonyt, ennek megfelelően a pozsonyi karhatalmi parancsnokság és a hadosztály-parancsnokság 1918. december 31-én este Győrbe utazott. A csehszlovák csapatok 1919. január 2-án vonultak be Pozsonyba, és lezárták a Duna-hidat.

A hídon január 3-ról 4-re virradó éjjel csehszlovák legionisták törtek át, a meglepett és rosszul vezetett magyar honvédek eleinte nem tudták visszaverni a támadást. Oroszvárról azonban sikeres magyar ellentámadás indult, Majláth-Pokorny János százados emlékirata szerint a csehek „olyan pánikban futott[ak] vissza, hogy azok, akik már nem tudták elérni a hidat, a Dunába ugorva igyekeztek visszajutni Pozsonyba".

A pozsonyi hídfőt őrző magyar gyalogság legfeljebb egynegyedét tette ki a pozsonyi csehszlovák helyőrségnek, a magyar tüzérségnek viszont a pozsonyihoz hasonló volt az ereje. Mindazonáltal sem a Károlyi-kormány, sem a proletárdiktatúra idején nem került sor olyan csapatösszevonásokra, amelyekből feltételezni lehetett volna, hogy a magyarok a Dunántúlról kísérletet tennének Pozsony visszafoglalására.

1919 márciusában Masaryk csehszlovák köztársasági elnök bizalmasa – aki éppen visszaérkezett Párizsból Prágába – úgy informálta a vezető politikusokat, hogy a békekonferencián megígérték, hogy Csehszlovákia Pozsonytól és Komáromtól délre 10–12 km körzetű hídfőt kap. E két hídfőről azonban nem döntött a békekonferencia.

A Tanácsköztársaság következményei

Ligetfalut és Pozsonyt nem érintette a Csehszlovákia és a Magyar Tanácsköztársaság közötti háború. A fegyverszüneti egyezmény ügyében azonban Mittelhauser francia tábornok és Ágoston Péter Pozsonyban tárgyalt, Ágoston a kíséretével naponta járt Ligetfaluból oda. A tárgyalások – írta – „külsőleg nagyon nevetségesek. A csehek a Pozsony–Ligetfalu közti hídon bekötik a szemünket s egészen a tárgyalószobáig bekötve tartják. A szoba ablakai magasan be vannak függönyözve, úgyhogy csak térkép és a pozsonyi utcákat jól ismerő tisztek segítségével tudtuk megállapítani, hogy a Vigadóban tárgyaltunk." A fegyverszüneti szerződésnek semleges zóna megállapítása volt a célja, de nem a Duna vonalán, mert akkor a csehszlovák haderőnek Pozsonyból és Komáromból ki kellett volna vonulnia.

A békekonferencia azonban sem a kért határvonalat, sem a csehszlovák–szerb korridor tervét nem fogadta el, ezért a csehszlovák kormány – Pellé francia tábornok ösztönzésére – az antant legfőbb haditanácsánál (Foch tábornok) kis határmódosításért folyamodott Pozsonytól délre, a város védelmének biztosítása érdekében. A békekonferencia 1919. augusztus első napjaiban úgy határozott, hogy hozzájárul Ligetfalu és közvetlen környékének megszállásához.

Az olaszok nem zárkóztak volna el olyan módosítástól sem, hogy a település maradjon magyar területen, csak a semlegesített vasúti pályaudvara álljon Csehszlovákia rendelkezésére. Ha az olasz elképzelés szerint a pozsonyi hídfőt a Népszövetség felügyelete alatt nemzetközivé nyilvánították volna, akkor Ligetfalu helyzete Danzig szabadállaméhoz hasonlított volna. Beneš az olasz kapcsolatait azzal rontotta el, hogy korridorra törekedve 1919. május 24-én olaszellenes katonai egyezményt kötött a szerbekkel. Az olaszok tehát nem voltak érdekeltek abban, hogy egykori pártfogoltjuknak a Duna jobb partján katonai erők felvonulására alkalmas területet juttassanak. Az angolok és a franciák azonban az olasz álláspontot leszavazták azzal, hogy Ligetfalu csehszlovák fennhatóság alatt, de demilitarizált állapotban marad. A trianoni békeszerződés aláírása után azonban a csehszlovák helyőrség továbbra sem távozott, tehát sohasem valósult meg a demilitarizált állapot.

A nemzetközi szokásjog szerint a magyar kormánnyal pótegyezményt kellett volna kötni, ehelyett azonban célszerűbbnek látták a kérdést katonai *fait accompli*val (kész ténnyel) megoldani. Pellé tábornoktól származott az ötlet, aki meg akarta akadályozni, hogy Horthy a ligetfalui „bolsevista helyőrséget" saját fehér csapataival váltsa fel.

A pozsonyi hídfő megszállása

Mittelhauser tábornok hírszerzése a sötétben tapogatózott a Dunántúl katonai helyzetét illetően: a tábornok a pozsonyi hídfő elfoglalására teljes dandárcsapatot szervezett. Augusztus 13-án parancsba adta a hídfő birtokba vételét, a megszállás szintén francia törzstiszt vezénylete alatt történt. Miután rajtaütésszerűen lefegyverezték a magyar hídőrséget, az egyik csehszlovák zászlóalj eltávolította a hídon lévő akadályokat, és Ligetfalun átvonulva a Köpcsényben elszállásolt magyar helyőrséget körülzárta és megadásra kényszerítette. Egy másik csehszlovák zászlóalj csónakokon kelt át a Dunán, és miután a Krištofek vendéglő melletti magyar tábor őrségét alvás közben meglepte és elfogta, a csehszlovák csapatok reggel 8 óráig a hídfőt megszállták. A magyar katonai jelentés ötven lefegyverzett, illetve fogságba esett katonát említett, ami azt jelenti, hogy augusztus 14-én nem lehetett több egy századnál Ligetfalu magyar helyőrsége. A belpolitikai fordulat után ugyanis a katonák egy része önként hazament, más részüket szabadságolták. Alig akadt az országban már ellenállásra alkalmas katonai erő, jelzi ezt, hogy néhány nappal később, augusztus 20-án a román csapatok már Győrbe vonultak be, minden ellenállás nélkül.

Augusztus 15-én a szombathelyi fehér hadosztály parancsnoka, báró Lehár Antal ezredes Magyaróvárra (ma: Mosonmagyaróvár) ment, hogy tájékozódjék a helyszínen. A kémjelentésekből azonban arra a következtetésre jutott, hogy olyan erős tüzérség fedezi a felvonuló csehszlovák gyalogságot, hogy Ligetfalu a gyengébb magyar tüzérséggel nem visszafoglalható. Így a magyar katonai parancsnokság a cseh parancsnoksággal követek útján érintkezésbe lépett. A követekkel közölték, hogy Moson vármegye megszállása nincs tervbe véve, a csehszlovák csapatok csak a pozsonyi hídfő biztosítására foglaltak el néhány négyzetkilométernyi területet.

Lehár ezredes 1919. augusztus 20-án jelentette a magyar nemzeti fővezérségnek, hogy Mittelhauser tábornok hadikövet útján értesítette, hogy az új

demarkációs vonal a csehszlovák államnak hídfőt biztosított Pozsonytól délre. A fővezérség a budapesti antanttábornoki misszió állásfoglalását kérte, hogy a hídfő megszállása jogos volt-e. Az antantmisszió megerősítette, hogy valóban jogosan vette birtokba a pozsonyi hídfőt a csehszlovák hadsereg.

Már a trianoni békeszerződés aláírását követően, 1920. december 24-én este magyar szabadcsapatok akartak betörni csehszlovák területre. A támadást azért szervezték szentestére, mert akkor szabadságon volt a katonák nagy része, és ez a fegyveres akciót könnyítette. A támadás egyik iránya Köpcsény felől Ligetfalu lett volna. A budapesti csehszlovák követség a szervezkedésbe beépült ügynöke révén az előkészületekről azonban már december 20-án tudott, és értesítette a budapesti francia katonai missziót, amelynek vezetője, Hamelin tábornok Teleki Pál miniszterelnököt kérte fel, hogy akadályozza meg az akciót. Prónay Pál emlékezéseiből tudjuk meg, hogy a szabadcsapatok visszahívása érdekében Horthynak személyesen kellett közbelépnie.

A hídfő további kiterjesztésére ekkor még nem került sor, de területe így is 33 négyzetkilométert tett ki, amelynek Ligetfalun – 1919-től már Petržalkán – kívül Köpcsény község egyik határterülete is része volt.

Engerau városa

Ligetfalu Magyarországhoz az 1938. november 2-án meghozott első bécsi döntéssel sem tért vissza, oda alig egy hónappal korábban, október 10-én vonult be a német birodalmi haderő (Wermacht) egyik zászlóalja. Ahogy a német közigazgatást bevezették, Ligetfalut azonnal városi rangra emelték. Hitler Szudéta-vidéki körútján járt Ligetfaluban is, a képeslapok közöltek is olyan felvételeket, amelyeken Hitler kíséretével Pozsonyt, illetve a Štefánik-szobrot nézi. Az egykori szobor mögött akkoriban egy magas oszlopon egy bronzoroszlán állt, amely a csehszlovák címert tartotta egyik lábával. Az anekdota, miszerint Hitler azt mondta, hogy „Die Katz muss runter!" („A macskának lent a helye!"), nincs hiteles forrásokkal alátámasztva. Ligetfalunál a német hadvezetőség hosszú ostromra számított, ezért tankakadályok építésébe fogott. A pozsonyi hídfő támadása azonban elmaradt, mivel a szovjet főerő Bécs irányába haladt. Mindazonáltal Pozsonyt is elfoglalták a szovjetek, az 1945. április 5-i harcok során égett le a ligetfalui vasútállomás központi épülete, amit többé nem állítottak helyre. Ligetfalu 1946. április 1-jén Pozsony városának egyik kerülete lett, ezzel véget ért a település önálló története.

Megjelent:

Az elfelejtett „előretolt helyőrség”.
Magyar Hírlap, 49. évf. 304. szám. 12. 2016. december 28.

Az előretolt helyőrség. A pozsonyi hídfő keletkezése.
Élet és Tudomány, LXXII. évf. 1. szám. 6–8. 2017. január 6.

A pozsonyi hídfő.
Rubicon, XXXIII. évf. 371. (2022/1.) szám. 44–51. 2022. január

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: *A pozsonyi hídfő. A Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság tárgyalásai (1947–1949).* VERITAS Füzetek 8. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2017.
https://mek.oszk.hu/20000/20082

10. Döntés a pozsonyi hídfő kiszélesítéséről

Az 1947. február 10-én, Párizsban aláírt békeszerződéssel Magyarország területe tovább csökkent, a trianoni határokhoz képest három, Pozsonyhoz közeli településsel lett kisebb. Horvátjárfalu, Oroszvár, Dunacsún, Rajka és Bezenye szerepelt a tervezetben, végül azonban – az amerikai diplomácia eredményeként – Csehszlovákia csak az első három községet kapta meg. A döntés meghozatalának körülményeit – azaz a pozsonyi hídfő kiszélesítésének történetét – a Romsics Ignác által közölt adatok alapján foglalom össze, a döntésnek a csehszlovákiai magyarok egyoldalú kitelepítési tervével való összefüggésére is felhívva a figyelmet.

Az önálló Szlovák Köztársaság – melynek Jozef Tiso volt az államelnöke – 1939. március 14-én jött létre, és létét a náci Németországnak köszönhette. A Szlovák Köztársaság részt vett Lengyelország lerohanásában, majd a Szovjetunió elleni katonai támadásban is, így területe – Hitlertől kapott jutalomként – az I. világháború végén Lengyelországhoz került szepességi területtel egészült ki.

1940 júliusában azonban Csehszlovákia törvényes államelnökének Edvard Benešt ismerte el Anglia, és az általa összeválogatott testületet is elismerte emigrációs kormánynak Londonban. Az emigráció diplomáciai erőfeszítései jelentős eredményt hoztak: Benešt 1943 decemberében fogadták Moszkvában. Ekkor járultak hozzá a szovjetek ahhoz, hogy „azoknak a területeknek, amelyeket Magyarország Hitler segítségével annektált Csehszlovákiától, vissza kell jutniuk a Csehszlovák Köztársasághoz", illetve hogy a németekhez hasonlóan a magyarokat is ki kell telepíteni Csehszlovákiából. Különösen azért volt jelentős Beneš szovjeteknél elért eredménye, mert a teheráni konferencián (1943. november 28.–december 1.) Churchill, Roosevelt és Sztálin nem a balkáni, hanem a normandiai partraszál-

lás mellett döntött, továbbá mert 1944 októberében, az úgynevezett százalékos egyezményben – melyben Churchill és Eden Sztálinnal és Molotovval Moszkvában állapodott meg – a Szovjetunió a háború utáni Magyarországon 80%-os befolyásra tett szert. Nem volt alapja tehát annak a magyar várakozásnak, hogy angolszász erők érkeznek az országba.

A szovjetek viszont tartották ígéretüket: a magyar hadaknak és hivataloknak az 1938 előtti határokra kellett visszavonulniuk az 1945. január 20-án, Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében, és Csehszlovákiából nyomban megkezdődött a magyarok kitelepítése. Hiábavaló volt a tiltakozás: a csehszlovákok azzal érveltek, hogy ők a „magyarokkal szembeni terveiket, sőt törvényjavaslataikat is Moszkvában dolgozták ki, s azokat Sztálin és Molotov elvtársak jóváhagyták". Hozzátették azt is, hogy „Sztálin elvtárs a csehszlovák delegációval június végén folytatott tárgyalásai során a magyarok kérdésében azt a határozott véleményét fejezte ki, hogy úgy kell kezelni őket, mint a németeket" és a magyarokra célozva állítólag azt is mondta, hogy „csapjanak oda nekik!"

A pozsonyi hídfő kiszélesítésének felvetése

A magyar békeszerződés tervezetére nézve a csehszlovák kormány 1946. április 10-én jegyzéket juttatott el a londoni külügyminiszter-helyettesi értekezlethez. Ezzel az volt a célja, hogy a nagyhatalmak kötelezzék Magyarországot arra, hogy kétszázezer magyar áttelepítéséről kössön egyezményt Csehszlovákiával, továbbá hogy Horvátjárfalu, Oroszvár, Dunacsún, Rajka és Bezenye falvakat átadja. Az utóbbi kérést azzal indokolták, hogy Pozsony városfejlesztése csak ebben az irányban lehetséges, és hogy a szlovák főváros védelme csak így biztosítható a magyar tüzérség esetleges támadásával szemben. Ezenkívül azt is kérték a jegyzékben, hogy Magyarország a „Szent István-i gondolatról" és az erre épülő revizionista igényeiről, továbbá minden irredenta propagandáról és jelkép használatáról egyszer és mindenkorra mondjon le. Ez utóbbiba sorolták a magyar címerben található hármas halmot és kettős keresztet is, amelyek világosan Szlovákiára utalnak a jegyzék megfogalmazói szerint.

Meg kell említeni azt is, hogy egy nappal korábban, április 9-én találkozott Molotov és Gyöngyösi János magyar külügyminiszter is – akit egyébként szintén Moszkvában jelöltek ki. Gyöngyösi ekkor közölte, hogy ha „a csehszlovákok továbbra is ragaszkodnának a magyarok kitelepítéséhez, akkor a magyar kormány

nem zárkózhat el a területi kérdés felvetésétől", azaz az „embert földdel" koncepciót fogalmazta meg. Tehát egyszerűbb volna, ha Magyarország határa valamivel északabbra húzódna. Molotov azonban a lakosságcsere-egyezmény megkötését helyesnek tartotta, és remélte, hogy „Csehszlovákia egyenjogúvá teszi a magyarokat Szlovákiában". Ezzel jelezte, hogy magyar területi követelésnek nincsen helye. Az igényelt öt falu lakossága 1946. augusztus 11-én tömeggyűlésen adott hangot a felháborodásának, amit táviratban tudomására is hoztak a békekonferenciának.

A hídfő területének megfelezése

Mivel a csehszlovák területi igényről a magyar delegáció hivatalosan nem tudott, erről haladéktalanul tájékoztatták, és a párizsi békekonferencia Magyar Területi és Politikai Bizottsága a magyar észrevételek megtételére határidőt szabott. A magyar delegáció memorandumát augusztus 27-én nyújtotta be, amelyben tagadta, hogy Pozsony fejlődéséhez valóban szükség lenne erre a 145 km^2-nyi területre, felhívta a magyarokból, horvátokból és németekből álló hétezer főnyi lakosság tiltakozására a figyelmet, utalt a kért területen áthaladó Budapest–Bécs országút forgalmának várható megnehezedésére, továbbá emlékeztetett az Atlanti Charta szellemére. Mindazonáltal a szeptember 6-i ülésen a csehszlovák követelést „energikusan" támogatta mind Jugoszlávia, mind Ukrajna képviselője. Meghallgatták a folyósón várakozó Sebestyén Pál külügyminiszter-helyettest is, aki igyekezett a figyelmet a területkövetelés és a magyar lakosság egy részének kitelepítési szándéka közötti ellentmondásra ráirányítani. Az ausztrál küldött végül azt javasolta, hogy állítsanak fel egy külön albizottságot a kérdés kivizsgálására.

A szeptember 9-i ülés lényeges fordulatot hozott, mivel az amerikai Bedell Smith tábornok ugyan „rokonszenvesnek" találta a pozsonyi hídfő kiszélesítésére vonatkozó javaslatot, de úgy vélte, hogy a Budapest és Bécs közötti forgalom biztosítása érdekében Rajka és Bezenye maradhatna Magyarországon. Továbbá elképzelhetetlennek tartotta, hogy kétszázezer magyar kitelepítését az Egyesült Államok elfogadja. A hídfő és a kitelepítés ügyének összekapcsolását Juraj Slávik csehszlovák nagykövet – a szovjet képviselővel egyetértésben – hevesen ellenezte, ám immár sor került az albizottság kiküldésére, amelynek azonban Ausztrália, Kanada, Új-Zéland és Ukrajna mellett – az Egyesült Államok tiltakozása ellenére – maga az érintett, Csehszlovákia is tagja lett.

A hídfő mint a csehszlovákiai magyarság jogállásának biztosítéka

Az albizottság a hídfő ügyét öt alkalommal tárgyalta, és mivel annak kanadai elnöke, illetve az új-zélandi és az ausztráliai küldött is az amerikai javaslatot támogatta, így a Csehszlovákiát képviselő Vavro Hajdu nagyobb ellenállás nélkül beletörődött a redukált megoldásba. Az albizottság a három Pozsony környéki falu Csehszlovákiához csatolását 1946. szeptember 28-án négy igen szavazattal és egy tartózkodással elfogadta, kikötötte azonban, hogy az átengedett terület lakossága minden Csehszlovákiában érvényes emberi jogot megkap. A határozat megszavazásától tartózkodó ausztrál küldött külön nyilatkozatott tett: a három faluért „Csehszlovákiának valahol másutt azonos értékű területet kellene felajánlania Magyarországnak" – szögezte le.

A Magyar Területi és Politikai Bizottság folytatta az üléseit az albizottsági ülések alatt, ahol szeptember 20-án Bedell Smith megismételte, hogy az egyoldalú kitelepítés az Egyesült Államok számára elfogadhatatlan, és utalt arra, hogy ha Csehszlovákia nem hajlandó tárgyalóasztalhoz ülni a magyarokkal, akkor a Pozsonnyal szembeni falvakra sem számíthat. A szovjet Visinszkij viszont határozottan támogatta a csehszlovák tervet, azt „korrektnek" és minden „embertelenségtől mentesnek" nevezte. Olyan magatartás a magyaroké – mondta –, „mintha egy sokgyermekes családanya a szomszédokhoz tuszkolná gyermekeit, nem akarná nevelni őket, és arra hivatkozna, hogy tehertételt és nehézséget jelentenek számára".

Szeptember 23-án a csehszlovák indítványt továbbra is támogatta Jugoszlávia, Ukrajna és Belorusszia képviselője, Nagy-Britanniáé azonban szembefordult vele. Lord Samuel Hood az amerikai állásponttal egyezően kijelentette, hogy országa a magyarok egyoldalú kitelepítésébe nem egyezik bele, még Csehszlovákia iránti rokonszenve ellenére sem. Romsics úgy látja, hogy Nagy-Britannia fellépésében része lehetett annak a találkozónak, amely Hood kezdeményezésére néhány nappal korábban jött létre Kertész Istvánnal, a magyar békedelegáció főtitkárával. Hood érdeklődött ugyanis, hogy ha elfogadnák a csehszlovák javaslatot, akkor a magyar delegáció mit fog tenni. Kertész azt válaszolta, hogy ő maga azonnal hazautazna, mert a továbbiakban nem látná értelmét a magyar jelenlétnek Párizsban, a koalíciós kormány pedig, amely a nyugati demokrácia elveit a térségben egyedül képviseli, „minden bizonnyal

összeomlana". Szeptember 30-án az ausztrál delegátus, Alfred Stirling is külön nyilatkozatot tett, jelezve, hogy amíg a kitelepítés kérdésében nem lesz megállapodás, Ausztrália nem dönt a hídfő ügyében.

Mivel biztosra lehetett venni, hogy az egyoldalú áttelepítésre vonatkozó indítvány fenntartása esetén az albizottság ajánlását a Pozsony környéki három falu átengedéséről az angolszász hatalmak nem fogják megszavazni, október 2-án a csehszlovák delegátus az áttelepítésre vonatkozó indítványát jobbnak látta visszavonni. Ugyanakkor elfogadta azt az Új-Zéland delegátusa által előterjesztett javaslatot, mely szerint „Magyarország kétoldalú tárgyalásokba fog bocsátkozni Csehszlovákiával abból a célból, hogy rendezze azoknak a Csehszlovákiában lakóhellyel bíró magyar etnikai eredetű lakosok ügyét, akik a lakosságcsere tárgyában 1946. évi február 27-én kelt Egyezmény értelmében nem fognak Magyarországra áttelepülni". Ezt követően az október 3-i ülésen a békekonferencia Magyar Területi és Politikai Bizottsága a három községet egyhangúan Csehszlovákiának ítélte.

Az utolsó kísérlet

Mialatt a New Yorkban ülésező Külügyminiszterek Tanácsa 1946. november 3. és december 12. között a párizsi békekonferencia ajánlásait véglegesítette, a magyar kormány – új fejleményekre tekintettel – a három község elcsatolásának törlését ismét kérte. Ugyanis a prágai kormány 1946 novemberében felújította az 1945 végén már elkezdett, de a lakosságcserére vonatkozó tárgyalások miatt leállított magyar lakosság cseh-morva területekre való deportálását. A magyar kezdeményezés azonban ezúttal is eredménytelen maradt.

Mindazonáltal Romsiccsal egyet kell értenünk abban, hogy a pozsonyi hídfő területének a megfelezése és a csehszlovákiai magyarok egyoldalú kitelepítésének az elvetése – az adott helyzetet figyelembe véve – a sok negatívum mellett akár pozitívumaként is értékelhető a békekonferenciának. A párizsi békekonferencia döntései a csehszlovák közvéleményre is kiábrándítóan hatottak, Martin Hano szlovák újságíró 1946 novemberében ezt írta: „Csehszlovákiát Jugoszláviával összekötő korridorról voltak híreink, Vácról és Miskolcról suttogtunk, Közép-Szlovákiának Kassával való összeköttetésének dél felől. Aztán visszavonulást fújtak: maradt a München előtti határ, a harmadik fázis pedig

már a védekezés volt, előkészületek a magyar étvágy harapásának a kivédésére." Mindehhez még hozzá kell tennünk, hogy a két háború között Csehszlovákiához tartozó Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolásáról már 1945. június 29-én létrejött az államközi szerződés a Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság között.

Megjelent:

70 éves a párizsi békeszerződés. Döntés a pozsonyi hídfő kiszélesítéséről. *Élet és Tudomány,* LXXII. évf. 6. szám. 166–168. 2017. február 10.

A pozsonyi hídfő.
Rubicon, XXXIII. évf. 371. (2022/1.) szám. 44–51. 2022. január

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: *A pozsonyi hídfő. A Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság tárgyalásai (1947–1949).* VERITAS Füzetek 8. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2017.
https://mek.oszk.hu/20000/20082

11. *Négy ülésszak eredményei A Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság*

1947. október 15-én, amikor Csehszlovákia a párizsi békeszerződés által Magyarországtól elcsatolt Dunacsún, Horvátjárfalu és Oroszvár községeket birtokba vette, a Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság tárgyalásai még épphogy csak megkezdődtek. A békeszerződés szerint ugyanis a két kormány képviselőiből álló Határrendező Bizottságnak kellett kijelölnie két hónap alatt az új határ pontos vonalrészleteit. A bizottság döntött más, ehhez kapcsolódó kérdésekben is, így egészen 1949 elejéig tolódtak ki a tárgyalásai. Az alábbiakban a Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság szervezetét, tevékenységét és megállapodásait mutatom be, a Magyar Nemzeti Levéltárban fellelhető iratanyagát alapul véve.

A Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság magyar kormányküldöttségét az 1947. szeptember 19-i határozatával alakította meg a minisztertanács, maga a köztársasági elnök nevezte ki a küldöttség minden tagját. Eredetileg Bojta Béla miniszterelnökségi államtitkár lett volna az elnöke, még a személyzetét is ő állította össze, végül azonban Kiss Roland belügyi államtitkárral – aki eredetileg az elnök állandó helyettese lett volna – töltötték be az elnöki tisztet. A küldöttség tagságát Szondy Viktor rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, Bartha József közlekedésügyi miniszteri osztályfőnök, Zalányi Andor földművelésügyi miniszteri tanácsos, továbbá a küldöttség titkára, Karcsay Sándor belügyi osztálytanácsos alkották. Az elnök és a tagok munkáját szakértők segítették, így a küldöttség munkájában még Bogárdi János, a Vízrajzi Intézet igazgatója mint vízügyi szakértő, Hollós László pénzügyminiszteri osztálytanácsos mint pénzügyi és gazdasági szakértő, Hazay István miniszteri osztályfőnök, a Pénzügyminisztérium földmé-

résí osztályának vezetője mint a határ tényleges kitűzésével kapcsolatos ügyek szakértője, Mikó Tibor miniszterelnökségi osztálytanácsos mint nemzetiségi szakértő és összekötő, Jakabffy Imre, az Államtudományi Intézet osztályvezetője mint statisztikus és kartográfus, illetve Czebe Jenő vezérkari alezredes vett részt. Meg kell emlékeznünk még a küldöttség adminisztrációjáról is: annak intézésére Pozsonyba Raáb Józsefné miniszterelnökségi irodafőtisztet küldték ki.

A magyar kormányküldöttség mögött „háttérintézményként" tárcaközi határrendező (határmegállapító) bizottság működött. Ezen belül három albizottságot alakítottak ki, melyeknek voltak fent nem említett munkatársai is. A határkijelölő albizottságnak maga Kiss Roland volt az elnöke, a visszamaradó lakosság ügyét rendező bizottságot Szondy Viktor vezette, az átadandó területtel kapcsolatos függő gazdasági, vagyoni és közlekedési kérdéseket rendező bizottság elnöklése pedig Bartha József és Zalányi Andor között oszlott meg. Karcsay Sándor összekötőként mindhárom albizottság ülésein részt vett, mivel az volt a feladata, hogy „az összes szakbizottságokban tárgyalt anyagot belügyi szempontból összhangba tartsa".

Az első ülésszak

A Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság magyar és csehszlovák kormányküldöttsége 1947. október 11-én ült össze Pozsonyban, azonban csak a legégetőbb kérdésekben tudott megállapodni a békeszerződés által szabott rövid, két hónapos terminus alatt.

Az egyik probléma, amit meg kellett oldania, hogy a területelcsatolás miatt csehszlovák területre került a Budapest–Bécs közút egy szakasza, így a két főváros közötti közvetlen forgalmi összeköttetés megszakadt. A megkötött, úgynevezett passage-egyezménnyel a menetrendszerinti és a menetrenden kívüli személy- és áruszállítás a továbbiakban is biztosítva lett, igaz, a csehszlovák vámszervek kíséretéért fizetni kellett. Az egyezmény folyamatosan hosszabbításra került, amíg a közvetlen közúti összeköttetés Ausztriával ki nem épült. Fontos, hogy a passage-egyezmény önálló egyezményként lépett életbe, azt nem a Határrendező Bizottság 1947. december 22-én aláírt Zárójegyzőkönyvébe építették be az alábbiakkal szemben.

A magyar küldöttség rendkívül nehéz tárgyalások során érte el azt, hogy érvényt szerezzen a békeszerződés ama rendelkezésének, hogy „a Rajka község

határán belül fekvő zsilip és visszaeresztő csatorna magyar területen maradnak". A békeszerződés térképmellékletében ugyanis rosszul húzták be a határvonalat, mi több, a szövegben szereplő távolságadatok még nagyjából is pontatlanok voltak. A kérdés jelentősége az volt, hogy Dunacsún és az ott lévő zsilip elcsatolását követően a Szigetköz (a Nagy-Duna és a Mosoni-Duna által határolt sziget) településeinek – köztük Győr – árvízvédelme ezen a zsilipen múlt.

Mivel a magyar kormányküldöttség a térségben lakosságcserébe nem egyezett bele, a csehszlovák delegáció a Magyarország által Csehszlovákiának átengedett terület lakosságának sorsára vonatkozólag, illetve a területátengedéssel összefüggő egyes, részint magánjogi, részint közigazgatási természetű kérdésekre nézve nyilatkozatot tett. Az első nyilatkozat az ottmaradó lakosság csehszlovák állampolgárságát és diszkriminációmentességét biztosította, a második pedig a magyar közszolgálati idő elismerésének és a társadalombiztosítási ellátás (például a nyugdíj) folyósításának a kötelezettségét tartalmazta. E nyilatkozatokban foglaltakat azonban nem tartotta be Csehszlovákia.

Pénzügyi kérdésekben a felek nem tudtak megállapodni, így csak annyi került a Zárójegyzőkönyvbe, hogy „azok végleges rendezése államközi tárgyalások anyagát fogja képezni". Továbbá rögzítésre került az is, hogy a határ végleges megállapításától számított három hónap alatt a két ország egymással vízügyi egyezményt fog kötni.

A második ülésszak

A második ülésszakot a vízügyi egyezmény előkészítése előzte meg, amit egy e célra létrehozott magyar–csehszlovák vegyes albizottság végzett. (Más tárgykörökben is vegyes albizottságok készítették elő a megállapodásokat, ám – a vízügygyel szemben – a plenáris ülésekkel párhuzamosan.) A vízügyi albizottság ülései 1948. január 9-én kezdődtek meg Pozsonyban. A Határrendező Bizottság második ülésszakának azonban nemcsak a vízügyi egyezmény letárgyalása és a határkitűzés volt a feladata: az átengedett területet „önként" elhagyó személyek ügye és a csehszlovákiai magyarság sérelmei új kérdéskörökként jelentek meg a tárgyalási anyagban.

A Határrendező Bizottság 1948. május 5-től július 2-ig tartó második ülésszaka során a magyar küldöttséget továbbra is Kiss Roland vezette, a csehszlovák delegáció elnöklését viszont június 22-től Ivan Horváth rendkívüli követ és megha-

talmazott minisztertől, a Szlovák Nemzeti Tanács alelnökétől „akadályoztatása miatt" Ján Bujna követségi tanácsos, a Csehszlovák Köztársaság budapesti ügyvivője átvette. Az eredeti névsorhoz képest újabb szakértők segítették a magyar küldöttség munkáját is: Hegedűs Nándor miniszterelnökségi miniszteri osztályfőnököt, Molnár Jenő miniszterelnökségi miniszteri tanácsost és Petényi Oszkár földművelésügyi miniszteri osztálytanácsost kell megemlíteni.

A megbeszélések rendkívül feszült hangulatban folytak: a június 26-ára virradó éjjel ismeretlen tettesek már másodízben tépték le Kiss Roland gépkocsijáról a magyar zászlót Pozsonyban, és özönvízszerű volt a csehszlovákiai magyar lakosság panaszáradata. Az egyik legkirívóbb esetre a július 1-jei ülés jegyzőkönyve emlékeztet: „Meg kell állapítania [Kiss Rolandnak], hogy a három község magyar lakosságát üldözik. […] Nem tudja megrendülését palástolni. Megemlíti, hogy a nap folyamán megjelent nála egy nő, a magyar meghatalmazotti hivatal alkalmazottja, aki zokogva adta elő, hogy édesatyját, Egyházi Károly dunaszerdahelyi lakost, aki ú.n. »fehér lapos«, halálos betegen lakoltatták ki saját házából és tették ki ágyastól az udvarra." Végül a tárgyalások megszakadtak, kézzelfogható eredménye nem lett a második ülésszaknak.

A harmadik ülésszak

A tárgyalások megszakadása után több hónapig tartó forma nélküli megbeszélések következtek, melyeknek Budapest, illetve Balatonföldvár volt a helyszíne. 1948. július 17-én ugyanis Kiss Roland levelet intézett a csehszlovák delegáció elnökéhez, melyben kijelentette: a tárgyalások folytatásának az a feltétele, hogy a Határrendező Bizottság mindkét delegációjának elnöke a helyszínen győződhessen meg, hogy az elcsatolt községek lakosságára vonatkozó, Zárójegyzőkönyvben foglalt rendelkezéseket betartják-e. Bujna Kiss-sel telefonon közölte, hogy levelét megkapta és személyes megbeszélést szeretne folytatni vele. Kiss Balatonföldvárra hívta meg, ahol nyári szabadságát töltötte. Augusztus 5-i látogatásakor Bujna kilátásba helyezte, hogy kormánya hozzá fog járulni ahhoz, hogy a Határrendező Bizottság elnökei a Zárójegyzőkönyvben foglalt megállapodások teljesítéséről a helyszínen győződhessenek meg.

Ez volt az alapja a harmadik ülésszaknak, amelyre 1948. október 4-e és 14-e között került sor Pozsonyban. A vízügyi egyezményt ekkor írták alá, amely biztosította a szomszédos magyar területek árvízvédelmét és a Moso-

ni-Duna élővízzel való ellátását. (A párizsi békeszerződés ugyanis Dunacsúnnal együtt elcsatolta a Mosoni-Duna kiágazási részét és azzal együtt egy 9,6 km gátszakaszt is.) Csehszlovákia kötelezettséget vállalt arra, hogy amíg magyar területen új vízmérce nem épül, addig az oroszvári vízmérce vízállás adatait naponta kétszer közli Magyarországgal. A Rábaszabályozó Társulat átengedett területen fekvő vagyonáért (például a gátakért) azonban nem volt hajlandó kártalanítást fizetni, így a Határrendező Bizottság a „békeszerződéssel kapcsolatos pénzügyi tárgyalások" anyagába utalta ezt a kérdést is.

Szintén a harmadik ülésszak alatt írták alá az I. és a II. számú pótjegyzőkönyvet, amelyek közül az első a határkitűzési munkálatok tárgyában, a második pedig az „önként" áttelepülő személyekre vonatkozóan jött létre. A Magyarországra „önként" áttelepülők az ingó vagyonukkal szabadon rendelkezhettek, a már elköltözöttek a hátramaradt ingóságaiként visszatérhettek. A visszamaradt ingatlan vagyon összeírására és értékelésére főszabályként a lakosságcsere-egyezmény (1946. február 27.) és az az alapján létrejött vegyes bizottság határozatainak alkalmazását rendelték el.

A munkálatok befejezése

Az I. számú pótjegyzőkönyv és a vízügyi egyezmény magyar és szlovák nyelvű szövegében oly nagy számban fordultak elő eltérések, hogy a francia szöveg megfogalmazásához ezeket 1948 decemberében és 1949. január elején Prágában, negyedik ülésszakon kellett tisztázniuk a feleknek. A Határrendező Bizottság működésével a magyar–csehszlovák határrendezés nem ért véget. A csehszlovák delegáció ugyanis indítványozta, hogy a Határrendező Bizottságnak a magyar–csehszlovák trianoni határ egészének a felülvizsgálatát munkája körébe kellene vonnia, mivel a korábbi területátcsatolás következtében (I. bécsi döntés, 1938. november 2.) határjelző kövek hiányoznak. A magyar minisztertanács állásfoglalása szerint azonban ez a békeszerződés szerinti Határrendező Bizottság hatáskörét meghaladta, és úgy döntött, hogy külön bizottságot küld ki: Állami Határügyi Bizottságot szervezett e feladatra.

Megjelent:

Négy ülésszak eredményei. A Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság.
Élet és Tudomány, LXXII. évf. 12. szám. 358–360. 2017. március 24.

A pozsonyi hídfő.
Rubicon, XXXIII. évf. 371. (2022/1.) szám. 44–51. 2022. január

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: *A pozsonyi hídfő. A Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság tárgyalásai (1947–1949).* VERITAS Füzetek 8. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2017.
https://mek.oszk.hu/20000/20082

12. *Magyar–csehszlovák határrendezés a pozsonyi hídfő kiszélesítése után*

A párizsi békeszerződés – a pozsonyi hídfő kivételével – északon is a trianoni határt állította vissza, ám a Felvidék déli részének átmeneti visszacsatolása következtében (1938–1945) már nem lehetett mindenütt felújítani a régi határvonalat. Ez volt az oka annak, hogy a magyar–csehszlovák határrendezés Dunacsún, Horvátjárfalu és Oroszvár elcsatolásával és a Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság tevékenységével nem fejeződött be, hanem a tárgyalások egészen 1952-ig húzódtak el. Az alábbiakban azokat a határpontokat mutatom be, ahol megegyezés volt szükséges.

A három község elcsatolásával kapcsolatban létrehozott Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság tárgyalásai alkalmával a csehszlovák delegáció javasolta, hogy a Határrendező Bizottságnak felül kellene vizsgálnia a teljes magyar–csehszlovák trianoni határvonalat abból a szempontból, hogy a többszöri területátcsatolások következtében határjelző kövek hol hiányoznak. 1947. október 21-én azonban a magyar minisztertanács úgy határozott, hogy külön bizottságra fogja bízni ezt a feladatot. Kiss Roland államtitkár, a Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság elnöke 1948 márciusában Állami Határügyi Bizottság felállítását sürgette, hiszen 1938 óta a természetes határvonalak (folyó- és patakmedrek, erdőnyílások) megváltozhattak, illetve határ menti utak és egyéb területek elbirtoklása mehetett végbe.

Az Állami Határügyi Bizottság működésének az volt az egyik legfontosabb eredménye, hogy 1949 májusában elkezdte a magyar–csehszlovák határügyi egyezmény magyar tervezetének kidolgozását, majd azt el is készítette. Az Állami Határügyi Bizottságot azonban úgy szüntették meg, hogy munkáját nem fejezte be. Feladatkörét a külügyminiszter vette át, volt elnökét, Kiss Roland rendkívüli követet és meghatalmazott minisztert 1950. december 1-jével nyugdíjazták.

A magyar–csehszlovák határügyi tárgyalások

A csehszlovák–magyar határvonal apróbb hibáinak rendezésére alakult vegyes bizottság tárgyalásai 1951. március 19-én kezdődtek meg Pozsonyban, Ménes János belügyminisztériumi főosztályvezető-helyettes volt a vezetője a magyar, Jozef Lietavec belügyi megbízott pedig a csehszlovák delegációnak. Ménes mellett még további négy tagja volt a magyar küldöttségnek: Körmendi Pál, az Állami Határügyi Bizottság volt titkára a Külügyminisztérium, Váhl Miklós mérnök az Országos Tervhivatal, Szrapkó László százados az Államvédelmi Hatóság, valamint Zeke László mérnök a Közlekedésügyi Minisztérium képviseletében. A tárgyalások azonban az úgynevezett hidvégardói probléma miatt már március 24-én félbeszakadtak.

A határ helyreállítása miatt szükséges kisebb kiigazítások végeredményeként jelentkező csehszlovák területveszteséggel szemben a csehszlovák tagozat ugyanis a hídvégardói kiszögellés átengedését kérte kompenzációképpen. A csehszlovák kívánság szerint legalább 45 hektár búzával és rizzsel bevetett barna homokföldet és a rajta lévő tereptárgyakat kellett volna átengedni. E tereptárgyak között volt egy kitérővel és rakodóval rendelkező vasútállomás is, amely a környék hat magyar községét (Hidvégardó, Becskeháza, Tornaszentjakab, Debréte, Viszló és Rakaca) szolgálta ki. A magyar delegáció elfogadhatatlannak tartotta a javaslatot (és tárgyalására felhatalmazása sem volt), megjegyzem azonban, hogy bár hivatalosan nem lett felvetve, de egy külügyminisztériumi értekezleten felmerült, hogy cserébe esetleg Balassagyarmatnál lenne kérhető öntözéses kertterület létesítése céljából Ipoly menti területi kompenzáció.

A tárgyalások április 23. és 27. között Budapesten folytatódtak, ám azok ismét megszakadtak. A csehszlovák delegáció ugyanis gazdasági érdekből további jelentősebb területváltoztatásokat is kért: módosítani kívánta a határvonalat Őrös (Strážne), Pácin és Abaújnádasd (Nádošec) községeknél. A magyar tagozat viszont azzal az utasítással tárgyalt, hogy törekedjen a lehető legkevesebb változtatásra. A csehszlovák delegáció körülbelül egy év eltelte után juttatta el a javaslatait, figyelembe véve a magyar fél kívánságait. Így a tárgyalások 1952. május 29. és június 5. között Pozsonyban fejeződtek be, 1952. június 6-án írták alá a Zárójegyzőkönyvet.

Ahol a trianoni határvonalat már nem lehetett vagy nem volt célszerű visszaállítani

A trianoni békeszerződés országhatárként az Ipolyt jelölte meg, a visszacsatolás idején azonban megkezdődött a folyó szabályozása, amit nem fejeztek be. Átvágtak sok kanyarulatot, és néhol elkészítették a medret úgy, hogy abban már víz is folyt. Ezenkívül voltak olyan helyek, ahol az új medernek még csak az egyik vége volt az Ipollyal összekötve, a másik vége még nem érte el a régi medret. Az ilyen helyeken állóvíz volt, mert még a régi medrében folyt az Ipoly. Az így előállt helyzetet a határ visszaállításakor figyelmen kívül hagyni nem lehetett.

Somoskőújfaluban 1941–1942-ben a Közjóléti Szövetkezet a trianoni határt képező falusi közlekedési út északi oldalán házhelyeknek való területet vett. A területet 74 somoskőújfalui lakosnak, főleg bányászoknak osztották ki, a kiosztott házhelyeken nyolc ház fel is épült az országhatár újbóli megváltozásáig. A háború után az országhatár körülbelül 700 méter hosszú szakaszon az Ifjú Gárda utca árkában húzódott, így a csehszlovák területen fekvő házak udvaraiból csak magyar területre lépve tudtak kijönni a zsákba szorult tulajdonosok. A kiosztott telkek mögött ugyanis meredek hegyoldal húzódott, amelyen Csehszlovákia felé járható út nem volt. Így hiábavaló volt a határőrizet minden szigora: „…megtörtént, hogy a csehszlovák oldalon lakó magyar fiatal leányhoz, szívélyes meleg hangon egy magyar ifjú merészelt szólni és szóba elegyedtek, 1 hónap büntetést kellett lerónia". Nyilvánvaló volt, hogy a hely államhatár céljára alkalmatlan.

A volt Somoskői Bazaltbánya Részvénytársaságnak (mely ekkor már a Kőbányaipari Nemzeti Vállalathoz tartozott) az úgynevezett Magyar-bánya részlege Somoskő község mellett, közvetlenül a határvonal mentén helyezkedett el. A Magyar-bánya kőkitermelése különösen 1938-ban lendült fel, ekkortól a kibányászott meddő (hulladék) anyagot a kitermelés helyének közvetlen közelébe, a határvonalon húzódó mélyedésbe helyezték el. A meddőanyag 1951-re már több mint kétszázezer köbméterre halmozódott, 15–20 méter vastag rétegben borította a határvonalat és azon 10–20 méterre átnyúlt. Emiatt az eredeti helyen a határvonalat kijelölni nem lehetett.

A fentiekkel szemben nem határkijelölési probléma volt a Somoskői Bazaltbánya Részvénytársaság úgynevezett macskalyuki bányarészlegének az ügye: az ötéves terv útépítési programjának megvalósításában lehetett volna nagy szerepe az ismét csehszlovák területre került bányarészleg visszaszerzésének. A bánya-

részleg keskeny nyomtávú iparvasútja is Magyarországra vezetett, a részleget a csehszlovák gazdasági vérkeringésbe sem út, sem vasút révén bekapcsolni nem lehetett. Ráadásul Magyarország számára a bánya kitermelését a trianoni békeszerződés II. számú genfi jegyzőkönyvében már 1938 előtt is engedélyezték.

A Medves-fennsík keleti pereme alatt eredő, több forrásból táplálkozó Gortva-patak szintén a trianoni békeszerződés értelmében képezte részét a magyar–csehszlovák határvonalnak. A Gortva egy helyen meredek szűkvölgyben haladt, ahol erős mozgásban volt a völgy magyarországi oldala. Ennek következtében a leomló föld eltemette a patakot és a határköveket is, az államhatárt tehát célszerűbb volt stabilabb helyen kijelölni. A csuszamlásnak talán az volt az oka, hogy magyar részről a szénbányaként használt terület alá volt aknázva.

A visszacsatolás ideje alatt, 1941-ben építették át az Aggtelekről Tornaljára (Šafárikovo, ma: Tornaľa) vezető utat. Mivel korábban országhatár volt az út egy része, az átépítés következtében határeltolódás jött létre. A II. világháborút követő rendezés során itt sem tűnt célszerűnek felújítani az eredeti határt.

Ugyancsak a háború évei alatt Sátoraljaújhelytől délkeletre a Ronyva-patakot össze akarták kötni a Bodroggal. A csatorna árvízvédelmi célokat szolgált volna. Déli szakaszát elkészítették, de 1945-re a Bodroggal még nem jött létre az összeköttetés. A csatorna a trianoni országhatárt ferdén metszette, ezért csak Csehszlovákián át lehetett megközelíteni bizonyos magyar, illetve csak Magyarországon át lehetett megközelíteni egyes csehszlovák területeket. Ráadásul 1948–1949-ben a Ronyva-patakon átvezető fahíd helyett a magyar hatóságok vasbeton hidat építettek, és a hozzá vezető országutat is átépítették ennek megfelelően. Mivel a régi hídhoz vezető út határút volt korábban, erről is tárgyalni kellett Csehszlovákiával.

Az utolsó határhiba, amit javítani kellett, Láca (ma: Lácacséke) község közelében keletkezett 1942-ben. Itt két trianoni határkő között vízelvezető árkot ástak, amelynek a középvonala nem esett pontosan az ország határára.

A tárgyalások eredménye

1952. június 17-én kelt feljegyzésében Körmendi Pál a magyar–csehszlovák tárgyalásokat így értékelte: „A számunkra leglényegesebb kérdéseket teljes megelégedéssel sikerült rendezni olyképpen, hogy először biztosítottuk a somoskőújfalusi Magyar Bánya meddőanyagának hosszú évekre menő tárolási lehetőségét,

másodszor megszüntettük az ugyancsak somoskőújfalusi úgynevezett »határzsákot« (Oncsa-telep) és harmadszor likvidáltuk a közelében lévő úgynevezett régi cigánytelepet közvetlen a határvonal mentén.

A végleges határvonal kitűzése figyelembe veszi az Ipoly folyó szabályozása következtében előállott helyzetet, teljes egészében magyar területre hozza a sátoraljaújhelyi Ronyva-hidat és megszünteti az eddig nem stabil határvonalat a Gortva-patak menti földcsuszamlásos területen."

Somoskőújfalu határában hét épületet lebontottak, az ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap) telep területére pedig elrendelték az építési tilalmat. Az érintettek kártalanításáról és a csereingatlanokról gondoskodni kellett, Ménes azt javasolta, hogy az „ólszerű", alacsony értékű vályogházak értéke helyett a kártalanításnál egy „normális méretű" szobakonyhás ház értékét vegyék figyelembe.

Ami pedig a macskalyuki bányarészleget illeti, Ménes 1952 májusában így nyilatkozott: „Eddig itt roppant engedékenyek voltak a csehek, ugyanúgy, mint a macskaluki bányával kapcsolatos ajánlatnál… […] A bányát ugyanis nem vettük át, mert megállapítottuk, hogy nem éri meg a cserét. Kaptunk volna 80 ha sziklás talajt és át kellett volna engednünk kb. 150 ha-t Hídvégardónál." A területváltozások így mindkét oldalon összesen és egyenlően 11,88 hektárt tettek ki, tehát egyik állam területének nagyságában sem eredményeztek változást a vegyes bizottság tárgyalásai.

Megjelent:

Magyar–csehszlovák határrendezés a pozsonyi hídfő kiszélesítése után. *Élet és Tudomány,* LXXII. évf. 19. szám. 585–587. 2017. május 12.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: *A pozsonyi hídfő. A Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság tárgyalásai (1947–1949).* VERITAS Füzetek 8. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2017.
https://mek.oszk.hu/20000/20082

13. Szeszes italoktól a szórakozóhelyekig A Bethlen-kormány ifjúságvédelmi törvénye

Az ifjúságvédelem ügye a Horthy-korszak törvényalkotásában már a húszas években megjelent. 1928-ban az országgyűlés az iparban foglalkoztatott gyermekekre, fiatalkorúakra és nőkre vonatkozóan alkotott törvényt, és ugyanekkor cikkelyezte be az 1919-ben Washingtonban elfogadott, fiatalkorúak éjjeli ipari munkájáról szóló nemzetközi egyezményt. Az alábbiakban azonban nem ezeket, hanem az 1927. évi XXXIII. törvénycikket mutatom be, mely az ifjúság védelméről a szeszes italok kiszolgáltatása és a szórakozó helyek látogatása terén rendelkezett. E Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter nevével fémjelzett törvény különösen azért érdekes, mert ez a korszak törvényalkotásának az egyetlen, kizárólag csak fiatalkorúakra vonatkozó és e tárgyban nem nemzetközi joganyagot kihirdető terméke.

A magyar országgyűlés a fiatalkorúak (gyermekek) védelmének fontosságát már a század elején felismerte: 1901-ben előbb az állami gyermekmenhelyekről (lelencintézetekről), majd a közsegélyezésre szoruló hét éven felüli gyermekek gondozásáról is törvény jelent meg. 1908-ban pedig a büntető törvénykönyvet és a bűnvádi perrendtartást is fiatalkorúakra vonatkozó szabályokkal egészítették ki – számos nyugati államot előztek meg a magyar országgyűlés e reformjai.

Az ifjúság szeszes italokkal szembeni védelme még korábban jelentkezett: az 1879. évi magyar kihágási büntető törvénykönyv az olyan személyt, aki kocsmában, vendéglőben vagy utcán 14. életévét még be nem töltött ifjút részegített le, illetve aki mint szeszes italok eladásával foglalkozó egyén szeszes italt adott 14 év

alatti részegnek, magasabb összegű pénzbüntetéssel büntette. E cselekményeket tehát e kihágás minősített (súlyosabban büntetendő) eseteként állapította meg.

Már a háborút követően, 1921-ben írta elő egy belügyminiszteri rendelet, hogy kíséret nélkül lévő 16 éven alulit kocsmában szeszes itallal kiszolgálni csak úgy lehet, hogy a kiskorú a szeszes italt a kocsmában ne fogyaszthassa el. (A rendelet ugyanis nem kívánta megakadályozni azt, hogy kiskorú szeszes italt vásárolhasson más nagykorú személy számára.) Ha az üzlet tulajdonosa (vezetője) megszegte ezt a szabályt, akkor elzárás és pénzbüntetés várt rá.

1925-ben újabb belügyminiszteri rendelet jelent meg, mely még akkor is megtiltotta a 12 év alatti serdületlenek szeszes itallal való kiszolgálását, ha más kíséretében érkeztek. 1923-ban rendeletet bocsátott ki a vallás- és közoktatásügyi miniszter is, e szerint tilos volt az iskolába járó ifjúságnak vendéglőket, kocsmákat és kávéházakat látogatni.

A fenti jogszabályok még számos törvényhatósági szabályrendelettel egészültek ki, melyek bizonyos életkoron aluli gyermekeket nyilvános mulatóhelyeken, kocsmákban, pálinka és sörkiméréseken nem engedtek megjelenni. Részben ezzel függött össze az 1927. évi ifjúságvédelmi törvény egyik célja is: a különböző rendeletekben meghatározott korhatárokat szükségesnek látszott egységesíteni. Másrészt a magyar törvényhozás nem akart lemaradni a külföldi törvényhozásokhoz képest „már csak kulturális színvonalunk megóvása érdekében" sem. Harmadrészt pedig a népjóléti és munkaügyi miniszter is „annak a sokat vitatott kérdésnek a mellőzésével, hogy a szeszes italok mérsékelt élvezete az emberi egészségre általában hátrányos-e, mint immár a köztudatba is átment tényt… [megállapította], …hogy a fejlődésben lévő s éppen ezért a káros behatásokkal szemben fogékonyabb emberi szervezetre az alkohol kártékonyabban hat, azok az erkölcsi károk pedig, amelyekkel a még meg nem állapodott életkorban történő alkoholfogyasztás jár, jóformán kiszámíthatatlanok".

Külföldi példák

Angliában az 1908. évi Children Act úgy rendelkezett, hogy 14 éven aluliak kocsmába ne léphessenek be, az 1923. évi Bill of Lady Astor pedig a 18 éven aluliak szeszes itallal való kiszolgálását tiltotta meg. Hasonló törvények természetesen más országokban is voltak, eltérések elsősorban a korhatárokban mutatkoztak. A korhatárt Ausztriában, Olaszországban és Jugoszláviában a 16. életévben álla-

pították meg, ehhez képest a védett kort Luxemburgban a 17., Lengyelországban és Svédországban pedig – az angol és a magyar szabályozáshoz hasonlóan – a 18. életévnél húzták meg. A korhatár Norvégiában volt a legmagasabb, ott egészen a 21. életévig érvényesítették a tilalmat. Igen érdekes volt a megosztott csehszlovák és dán szabályozás: Csehszlovákiában a 16. életéven felül már megengedték a fiatalok borral és sörrel való kiszolgálását, ám a más szeszes italokkal való kiszolgálásukat egészen a 18. életévük betöltéséig tiltották. Dániában a községi rendőrhatóságoknak volt joguk arra, hogy megállapítsák azt a korhatárt, amelyen aluliak számára erős italokat kiszolgálni nem szabad. E korhatár a 16. életévnél nem lehetett alacsonyabb. A svájci kantonok és az angol domíniumok többsége szintén életbe léptetett fiatalkorúak alkoholfogyasztását tiltó rendelkezéseket.

Zugkocsmák felkutatása

Az 1927. évi magyar törvény szerint nyilvános helyiségben vagy helyen 18. életévét be nem töltött személyt tilos volt szeszes itallal kiszolgálni. A törvényalkotó a korhatárt azért a 18. életévben állapította meg, mert úgy látta, hogy akkorra már nagyjából kifejlődik az emberi szervezet, és az ifjú önállóbb, családtól függetlenebb életbe kezd. A tilalmat csak a nyilvános helyiségekre és helyekre korlátozta, például vendéglőkre, kávéházakra, szállodákra, kocsmákra, automata büfékre, üzletekre, kirándulóhelyekre, vásárokra, búcsújáró helyekre és táncmulatságokra. Ennek az volt az oka – olvashatjuk a törvény indokolásában –, hogy „az állami beavatkozásnak […] a magánházak küszöbénél meg kell állnia, mert az idevonatkozó tilalom végrehajtásának ellenőrzése fontos szabadságjogot érintene, de ezenfelül leküzdhetetlen nehézségekkel is járna". Az indokolás szerint az otthoni alkoholfogyasztás ellen inkább az iskolában és iskolán kívül történő célirányos felvilágosítással kell küzdeni.

Aligha meglepő tehát, hogy a törvény végrehajtási rendelete a csendőrséget és a rendőrséget az ilyen ügyekben „kellő tapintattal" való eljárásra utasította, „nehogy az egyéni szabadság körébe mélyebben belenyúljanak". Eljárásuk során kerülniük kellett, hogy a törvény rendelkezései a nép általános felfogásával és szokásaival szembekerüljenek. Ennek megelőzésére a végrehajtási rendelet több példát hozott fel.

Nem ütközött például a törvénybe az, ha az ifjú otthon, családja körében vagy más családnál vendégségben fogyasztott szeszes italt. Vétlen volt az a falusi

gazda is, aki a felfogadott ifjú munkásainak szeszes italt szolgáltatott ki. Vétkes volt azonban az olyan személy, akinek a magánlakásán ellenérték fejében italozhatott ifjú egyén. Az ilyen zugkocsmák felkutatását, ahová nem mint rokonok, barátok vagy ismerősök, hanem kizárólag szeszes ital fogyasztására jártak az emberek, a hatóságok kifejezett kötelességévé tette a végrehajtási rendelet.

Ugyanakkor figyelmeztette a hatóságokat arra, hogy a „szokásos" zártkörű összejöveteleket háborgatni nem szabad. A kocsmában, vendéglőben, kávéházban történő szeszesital-fogyasztás ugyanis nem ütközött a törvénybe, ha valamely család vagy több család együtt, saját tagjaira és barátaira szorítkozó meghívás alapján a kocsma vagy vendéglő külön helyiségében tartott összejövetelt. Különösen akkor, ha az összejövetel alapja a családi élet valamely eseménye – például eljegyzés, házasság, keresztelés – volt. Itt említem meg, hogy a törvény a szeszes italokat csak példálózva sorolta fel, közülük a bort, a gyümölcsbort, a pezsgőt, a sört, a pálinkát és a likőrt nevesítette.

Tea rummal?

Ha kétségesnek tűnt, hogy az ifjú a 18. életévét betöltötte-e, korának „hatósági bizonyítvánnyal" való igazolását kellett kérni tőle. Az ifjút szeszes itallal kiszolgálni még felnőtt kíséretében sem lehetett, és azt számára felnőtt sem rendelhetett. Azt viszont a törvény megengedte, hogy szeszes ital fogyasztására jogosult személynek nyilvános helyiségen kívüli fogyasztásra a fiatal szeszes italt vigyen. Ám még a törvény indokolása is elismerte, hogy „ez a kivétel egyes esetekben kijátszásra […] vezethet…" Úgy gondolta azonban a jogalkotó, hogy „az ifjú egyén a családban elfoglalt helyzeténél vagy éppen szolgálati viszonyánál (háztartási alkalmazott) fogva ilyen beszerzéstől általában el nem tiltható". Érdekesség, hogy eredetileg ezenkívül a fiatalok részére még kis mennyiségű rum kiszolgálását is megengedte volna a törvény. A Horthy-korszakban ugyanis „nálunk általában elterjedt szokás", „hogy a teát rummal fogyasztják" – fogalmaz az indokolás.

Az ismertetett rendelkezések megsértése kihágásnak minősült, a kihágásért törvényileg kiszabható legsúlyosabb büntetéssel, két hónapig terjedhető elzárással és kétszáznegyven pengőig terjedhető pénzbüntetéssel is sújthatták az elkövetőt. Nagyon fontos, hogy nem a fiatal bűnhődött, de a korábbiakhoz képest nem is csak az üzlet tulajdonosa vagy az üzletvezető. Azt büntették, aki szeszes italt szolgáltatott ki az ifjú számára, továbbá azt a felnőtt kísérőt, aki szeszes italt ren-

delt az ifjú részére vagy engedélyt adott neki annak fogyasztására, illetve az olyan szeszes ital eladásával foglalkozó üzem tulajdonosát, aki elnézte alkalmazottjának törvénysértő magatartását. Az olyan személy italmérési engedélyét pedig be kellett vonni, akit már háromszor büntettek azért, mert mást szándékosan lerészegített, vagy részegnek, ifjúnak szeszes italt szolgáltatott ki. Az engedély bevonható volt egyéb esetekben is, tehát akár már az első elkövetéskor is. (Az italmérési engedély kötelező elvonásáról az állami italmérési jövedékről szóló 1921. évi IV. törvénycikk is rendelkezett, ez azonban még nem 18, hanem 12 éves korhatárt alkalmazott az ifjak esetében.)

Hiányzó rendeletek

A törvény sajnos igen szűkszavú maradt a másik szabályozási területére nézve: pusztán felhatalmazta a belügyminisztert, hogy állapítsa meg rendeletben, hogy milyen korú ifjú egyének látogathatnak szórakozóhelyeket, tekintet nélkül arra, hogy ott szolgáltatnak-e ki szeszes italt vagy sem. Erre vonatkozóan az egységes szabályozás azért lett volna szükséges, mert az egyes törvényhatóságok eltérő szabályrendeletei voltak életben, ezeket azonban az ideiglenesen más-más törvényhatóság területén tartózkodó lakosság nem feltétlenül ismerte. Noha a törvény 1928. január 12-én hatályba lépett, azt az említett belügyminiszteri rendelet nem követte. Ugyanígy nem követte az a népjóléti és munkaügyi miniszteri rendelet sem, amellyel a miniszter a 18. életévben meghatározott törvényi korhatárt a 21. életévre emelhette volna fel. Így ámbár az a tény kétségkívül jelentős önmagában véve is, hogy a Horthy-korszak jogalkotása már eljutott egy önálló ifjúságvédelmi törvényig, az, hogy a törvény szabályozása teljesen egyoldalú, tehát lényegében csak a fiatalok szeszesital-fogyasztásának a tiltására korlátozódik, más területeket nem szabályoz, illetve az ifjúság védelmére vonatkozó más, akkor már létező törvényi rendelkezéseket meg sem próbálta integrálni, értékét nagyban csökkenti.

Megjelent:

A szeszes italoktól a szórakozóhelyekig. A Bethlen-kormány ifjúságvédelmi törvénye.
Élet és Tudomány, LXXII. évf. 35. szám. 1107–1109. 2017. szeptember 1.

Az ifjúságvédelmi törvény a ’20-as években.
Somogy, XLVII. évf. 2019/2. 51–56. 2019. július

14. *Nagy Ferenc, Magyarország első parasztszármazású miniszterelnöke*

„Magyarország jövő fejlődésének három szakasza vált világossá előttem... Mindenekelőtt úgy éreztem, hogy feltétlenül szükséges, hogy eljussunk a parlamenti választásokig, anélkül hogy forradalmon vagy polgárháborún kelljen átesnünk. Arra kell törekednünk, hogy lehetővé tegyük a magyar nép számára, hogy akaratát szabad és békés választásokon kifejezhesse. De rögtön hozzátettem, hogy mégha a választásokat a Kisgazdapárt nyerné is meg, semmiféle radikális változásra nem kerül sor. Oroszország nem járulna hozzá, hogy többségünkkel mi kormányozzunk, hanem ragaszkodna egy koalíciós kormányhoz. A választások után politikai befolyásunknak meg kell erősödnie, de egyedül kormányozni nem engednének.

A második szakasz szerintem a békeszerződéssel kezdődne. Feltétlenül szükséges időt nyerni a fegyverszüneti időszakban, hogy az ország belső felfordulás nélkül elérje a szabad és független állam státuszát, amelyet aztán a békeszerződés garantál. De még akkor sem lenne pártunk abban a hatalmi helyzetben, hogy a kormányzást kézbe vegye.

A harmadik szakasz, ahogy én képzelem, akkor következik be, amikor a békeszerződést már ratifikálták és a megszálló csapatokat kivonták. Akkor majd folyamatosan haladhatunk az alkotmányos megszilárdulás felé, miközben elkerülünk minden erőszakot és bosszúállást. Addig, és utána is, minden tőlünk telhetőt el kell követnünk, hogy a Szovjetunióval baráti kapcsolatokat tartsunk fenn, ám anélkül hogy ez károsan befolyásolná a Nyugattal való jóviszonyunkat...”

Nagy Ferenc – ahogy James McCargar amerikai diplomata fogalmazott – kötéltáncot járt, ám a kötélről erőszakkal lerántották. Azzal, hogy az elé az embertelen

választás elé állították, hogy vagy lemond a miniszterelnökségről és külföldön marad, vagy elveszíti a legkisebb fiát, az akkor négyéves Lacikát.

Nagy Ferenc 1903. október 8-án református vallásban született, a Baranya vármegyei Bisse községben. Kisparaszti családból származott, szüleinek 15 katasztrális hold földje volt. Már dúlt a háború, amikor Ferenc a hat elemit elvégezte, továbbtanulásra azonban még csak reménye sem lehetett, mivel édesapját behívták katonának, így az egyetlen fiút a parasztgazdaság nem nélkülözhette. (Az ormánsági falvak népe akkoriban egykézéssel védekezett a föld elaprózódása, az elszegényedés ellen.) A szorgalmas ifjú fuvarozást, napszámot és favágást is vállalt a szülői föld megművelése mellett, így a családi gazdaságot hamarosan további hét hold termőterület megvásárlásával bővítette. Mindemellett magát a saját erejéből képezte. Az 1920-as évek elejétől kezdve már a helyi lapokba írogatott cikkeket, 1929-től pedig írásait a Pesti Hírlap is közölte, amivel országos hírnévre tett szert. (A *Rothermere és a királykérdés* című írásában Apponyi Alberttel szállt vitába!) Megírta szülőfaluja, Bisse monográfiáját (1924), amiért aranyéremmel jutalmazták a Faluszövetség pályázatán. Viszonylag korán, 21 évesen nősült meg, házasságából öt gyermeke lett; két fia és legidősebb lánya még Magyarországon, a két kisebbik lánya viszont már az Egyesült Államokban született.

Az Egységes Párt keretében működő Nagyatádi-féle kisgazdapártba Nagy Ferenc 1924-ben lépett be, a pártnak később Baranya vármegyei alelnöke lett. 1930-ban azonban Tildy Zoltánnal együtt új, ellenzéki Független Kisgazdapártot szervezett, melynek egészen 1945-ig a főtitkáraként tevékenykedett. E minőségben gigászi szervezőmunkát végzett: a pártba többek között Kovács Bélát is ő léptette be.

A pártalapításkor hagyta ott a családi gazdaságot végleg, hogy politikai karrierbe kezdjen. A Baranya vármegyei törvényhatósági bizottságnak lett a tagja, az 1935-ös országgyűlési választáson viszont a siklósi kerületben a kormánypárti kihívójával szemben alulmaradt. Az 1939-es választásokon ugyancsak nem sikerült egyéni mandátumot szereznie, de a párt Baranya vármegyei listájáról bejutva mégis a törvényhozás tagja lett.

Nagy Ferencben már a '30-as évek közepén megszületett a gondolat, hogy nem elég egy politikai párt, hanem erős érdekvédelmi szervezetre is szükség van. Kidolgozta a parasztszövetség szervezeti terveit és programját, de a szervezet engedélyezését sorozatosan elutasították. Megengedték viszont, hogy Kisgazdaság címmel hetilapot alapítson. Mivel a szélsőjobb előretörése Horthy Miklós

köreit is ijesztette, baloldali ellensúlyt keresve végül megengedték a Magyar Parasztszövetség zászlóbontását 1941-ben.

Nagy Ferenc ellenzéki politikusként Magyarország hadba lépését élesen bírálta, szembeszállt minden szélsőjobboldali ideológiával, így – mivel különösen becsülte azokat a németeket, akik megőrizték a magyar integritáshoz való hűségüket – felkerült mind a szélsőjobb, mind a Volksbund feketelistájára. A második világháború alatt szerepet vállalt a függetlenségi mozgalomban, a Magyar Történelmi Emlékbizottság kiáltványát és a kisgazdapárt 1943. évi háborúellenes memorandumát is aláírta. A Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt parlamenti szövetségének megkötését támogatta.

Így a német megszállást követően, 1944 áprilisában a Gestapo letartóztatta. A Lakatos-kormánynak csak szeptember végén sikerült rávennie a németeket arra, hogy a Gestapo fogságában lévő magyar képviselőket átadják az Igazságügyi Minisztériumnak. Horthy október 15-i fegyverszüneti kiáltványa előtt ugyan a gyűjtőfogházból sikerült kihozni Nagy Ferencet is, aki azonban társaival együtt a nyilas hatalomátvétel miatt ismét kénytelen volt elrejtőzni. Ahogy azonban a front elhagyta Budapestet, nyomban nekilátott a kisgazdapárt és a parasztszövetség újjászervezésének.

Úgy képzelte el a földreformot, hogy minden gazdának egészséges nagyságú, általában hattagú család létfenntartását biztosító kisbirtok jut. Álláspontját azonban nem érvényesíthette a Vorosilov marsall által Moszkvából hozott földreformrendelettel szemben. Tildy Zoltán ugyanis nem engedte meg az 1945. március 15-i pártközi értekezleten Debrecenben, hogy módosító javaslatot terjesszen be. Saláta Kálmán így emlékezik vissza bizalmas feljegyzéseiben: „A vacsoránál nagyon nyomott hangulat uralkodott. Nagy Ferenc megtört öregember benyomását tette rám, ittunk mint a kefekötő. Kovács Imre is némileg megtörtnek látszott és azzal vigasztalta Nagy Ferencet, hogy »nézd Feri, ezt nyugodtan felírhatjuk mint háborús kárt.« Este az ágyban hosszasan beszélgettünk és Nagy Ferenc úgy látta, hogy lényegileg tönkretettük a magyar mezőgazdaságot." Másnap kora reggel Tildy szállására mentek, ahol Nagy Ferenc és közte rendkívül heves összetűzés zajlott le. „A veszekedés során végre is Tildy kifakadt és azt mondta: »Hát azt akarod, hogy mindnyájunkat becsukjanak?« Mire Nagy Ferenc azt válaszolta: »Zoltán, mikor féltem én a börtöntől, inkább holnap vigyenek internálótáborba, de ilyen gyászos kutyakomédiát nem csinálok végig.«"

Nagy Ferencet 1945 áprilisában beválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, a novemberi választások nyomán pedig továbbra is folytathatta munkáját az új

nemzetgyűlésben, melynek rövid ideig az elnöki pozícióját is betöltötte. Számos fontos hivatalt viselt: az Országos Földbirtokrendező Tanácsban ellátta az alelnöki tiszttel járó teendőket, az Országos Gazdasági Tanács és a Legfelső Honvédelmi Tanács munkájában is részt vett, az Ideiglenes Nemzeti Kormányban pedig fél évig újjáépítési miniszterként tevékenykedett. Mivel a nemzetgyűlés elnöke volt bő két hónapig, e megbízatásából kifolyólag tagja volt a Nemzeti Főtanácsnak is, mely az államfői jogokat gyakorolta a köztársaság kikiáltásáig.

A kisgazdapárt az 1945. novemberi fényes választási győzelme nyomán követelte, hogy az államhatalomból is a közel 60%-os abszolút többségének megfelelően részesedjen. Elsősorban a belügyminiszteri tárcát kérte, de hiába, a megszálló szovjet hatalom beavatkozása miatt nem kapta meg. Ezt követően a „haladás fővezére", Rákosi szovjet támogatással egyre-másra csatát nyert a kisgazdapárt vezetői ellen.

Tildyt 1946 februárjában köztársasági elnökké választották, Nagy Ferenc pedig átvette a miniszterelnöki tárcát. Nagy Ferenc nem akart miniszterelnök lenni, de a nemkívánatos feladat vállalását nem tudta elhárítani. Korábban győzködte Vorosilov marsall is: a kisgazdapárt vezérének a köztársasági elnöknek, a második emberének pedig a miniszterelnöknek kell lenni. „A miniszterelnök hatalom. Ha a miniszterelnök megérkezik a parlamentbe, akkor a képviselők vigyázz állásban hallgatják, amit a miniszterelnök mond nekik…" Fel is állt Vorosilov és bemutatta, hogy a képviselőknek hogyan kell állniuk. Nagy Ferenc a kinevezése előtt kikötötte: politikai tüntetést legalább aratásig ne szervezzenek, a rendőrségben és az államigazgatásban pedig az arányosítást, azaz a kisgazdák számának megfelelő mértékre növelését folytatni kell. A miniszterelnökre a demokrácia és a kommunizmus közötti harc vezetésének a terhe teljes súllyal nehezedett. A helyzetet ő és munkatársai is súlyosnak látták, de úgy vélték, valahogy meg kell kísérelniük a megoldását.

Nagy Ferenc kormánya idején két jelentős esemény történt: az egyik a háború utáni hiperinfláció letörésére a teljesen elértéktelenedett magyar pengő helyett a forint bevezetése 1946. augusztus 1-jén (egy forint négyszázezer kvadrillió pengőt ért!), illetve a párizsi békeszerződés aláírása 1947. február 10-én. Az utóbbival kapcsolatban említem meg, hogy amikor a magyar kormányküldöttség 1946 áprilisában Moszkvába látogatott, Nagy Ferencet Sztálin szívélyessége lebilincselte. Félreértette azonban a hallottakat, vagy tapasztalatlansága miatt, vagy mert vágyait összetévesztette a valósággal. Nagy Ferenc – noha 1946. május végi nyilatkozatában ezt Molotov egyértelművé tette – nem akarta

elhinni, hogy Erdély kérdésének a megoldása végleges. Emlékirataiban keserűen megállapította: „Magyarországot a békekonferencián mindenki cserbenhagyta."

Nagy Ferenc bizonyos korlátok között támogatta az állami tulajdon kiterjesztését, belegyezett abba, hogy az öt legfontosabb nehézipari üzemet 1946 decemberével állami kezelésbe vegyék. 1947 májusában azonban a nagybankok államosításához már nem járult hozzá, ez volt az a pont, amelytől már nem kívánta tovább a tulajdonviszonyok átalakítását. Nagy Ferenc utólag hibának érezte, hogy hozzájárult a Baloldali Blokk politikai szövetségének létrejöttéhez.

Mivel Moszkva utóbb az érdekszférájába került európai államok gyors és végleges kolonizálása mellett döntött, Nagy Ferenc sorsa is eldőlt. Igaz, eredetileg a „társutas" szerepét szánták neki Rákosiék, de amikor erre nem volt hajlandó, elhatározták a politikai megsemmisítését. Mondvacsinált összeesküvési per okán az 1947 májusában Svájcban tartózkodó Nagy Ferencet hazahívták, hogy bíróság elé állítsák. Túszul tartották vissza négyéves kisfiát, akit csak azt követően engedtek el, hogy benyújtotta lemondását.

„Elnök úr! – Svájcban pihenésem alatt, május 28-án értesültem arról, hogy az ellenőrző bizottság jegyzőkönyvet bocsátott a magyar kormány rendelkezésére, amelyek az összeesküvésről való tudomásomról tanúskodnak. A kormány a jegyzőkönyvnek vétele után engem lemondásra szólított fel. Amidőn a leghatározottabban kijelentem, hogy semmiféle összeesküvésről annak megállapítása előtt nem tudtam és sem a köztársaság, sem a koalíció, sem a megszálló hatalom ellen sem szóval, sem tettel nem vétettem, nem akarván akadályozni a magyar politikai élet pillanatnyi kibontakozását, miniszterelnöki állásomat Elnök Úr rendelkezésére bocsátom. Lemondok abban a tudatban, hogy sem a parlament, sem a magyar nép többségének bizalmát el nem veszítettem, lemondok abban a meggyőződésben, hogy ártatlan vagyok, lemondok azért, mert ezzel hazámnak, pártomnak és Elnök Úrnak szeretnék könnyebbséget szerezni. Kérem Elnök Urat, hogy Balogh István államtitkár úrnak tett kikötéseim közül Kapócs Ferenc titkárom szabadon bocsátására vonatkozó kikötésem teljesítésére személyes gondot fordítani kegyeskedjék. Hazámat Isten oltalmába ajánlva, kérem Elnök Urat, hogy levelemet tudomásul venni szíveskedjék. Bern, 1947. június 1., déli 13 órakor. Tisztelettel Nagy Ferenc."

Nagy Ferencet két nap múlva kizárták a kisgazdapártból, majd megfosztották állampolgárságától és vagyonától. Családjával együtt Svájcból az Egyesült Államokba utazott, Washington közelében, Herndonban talált új otthont. Az 1948-ban *Struggle Behind the Iron Curtain* (Küzdelem a vasfüggöny mögött)

címmel megjelent emlékiratának bevételéből bankkölcsönnel kiegészítve földet vásárolt, amin egészen 1951-ig gazdálkodott. Amikor barátai meglátogatták, nem egyszer az eke szarva mellett találták.

Kezdettől fogva igen jelentős szerepet játszott a magyar politikai emigráció életében, részt vett a Magyar Nemzeti Bizottmány és az Európai Rabnemzetek Szövetségének megszervezésében. Nevéhez fűződik a Nemzetközi Parasztszövetség létrehozása is. Az 1956-os forradalom során megkísérelt Magyarországra visszautazni, e tervét azonban Ausztria miatt – mely semlegességére hivatkozott – nem tudta megvalósítani. Így szolgálatát az államminiszteri poszton lévő Tildy Zoltánnak telefonon ajánlotta fel, aki azonban azt nem fogadta el.

Nagy Ferencet 1957-ben a strasbourgi Magyar Forradalmi Tanács intézőbizottságába választották be, az 1960-as években pedig számos előadást és szemináriumot tartott az Egyesült Államokban politikai tudományokkal foglalkozó diákok részére. Díszdoktorává fogadta a Kaliforniai Egyetem (Berkeley), a volt miniszterelnök a nemzetközi konferenciaéletben is aktívan részt vett. A magyar politikai fejleményeket folyamatosan követte, 1977-ben kiállt a Szent Korona és a koronázási ékszerek visszaadása mellett. „Jimmy" Carter elnöksége alatt időről-időre bekérették a Fehér Házba is, hogy bizonyos kérdésekben a véleményét fejtse ki. Hazalátogatását a Magyarok Világszövetsége – melynek miniszterelnöksége idején ő volt az elnöke – még megszervezte, az utazást azonban már nem érte meg.

Nagy Ferencet a halál Herndonban, 1979. június 12-én érte, a kihívott mentőorvosnak másodjára már nem sikerült újraélesztenie. A bissei templomban elhelyezett emléktábla mása Herndon presbiteriánus templomában is megtalálható, ahol Nagy Ferenc presbiter volt. Nagy Ferenc emberi magatartását hűen példázza az az eset, hogy amikor 1945 őszén a pécsi piacról hazafelé jövet a lovas kocsin ülő édesanyját egy szovjet tank lesodorta az ülésről az ágyúcsövével, majd rajta keresztülment, Sztálin részvétét nyilvánítva közölte, hogy teljesíteni fogja, bármit is kérjen. Nagy Ferenc a maga részére nem kívánt semmit sem, tudta azonban, hogy Bisséről két fiatalt hurcoltak el a Szovjetunióba kényszermunkára 1945-ben, így az ő szabadon bocsátásukat kérte.

Megjelent:

Nagy Ferenc, Magyarország első paraszt származású miniszterelnöke. In: Faggyas Sándor (szerk.): *Protestáns hősök 2. Félszáz portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből.* Budapest, Press-Pannonica-Media – AmfipressZ, 2017. 309–316.

15. *Szövetkezeti gondolat a Horthy-korszakban Kísérlet a mezőgazdaság reformjára a háború alatt*

Amikor termelőszövetkezetekről és termelési versenyekről hallunk többnyire a Rákosi-korszak jut eszünkbe, pedig e gondolatok már törvényi szinten jelentkeztek Magyarországon 1942-ben. A mezőgazdaság fejlesztéséről szóló 1942. évi XVI. törvénycikk és indokolása alapján azt mutatom be, hogy a Horthy-korszak mezőgazdaságának problémáit milyen eszközökkel kívánta orvosolni jórészt külföldi minták alapján az Erdélyi párti Bánffy Dániel, a háborúban álló Magyarország földművelésügyi minisztere. A törvényjavaslat beterjesztése még 1941 decemberében történt meg, de abból törvény már annak a Kállay Miklósnak a miniszterelnöksége idején lett, aki 1932 és 1935 között még szintén a földművelésügyi tárcát vezette. A háború után a törvény alapgondolata erősen eltorzult formában valósult meg.

A XIX. század második fele a mezőgazdaság fejlődésének nem mindenben kedvezett. Mivel a gazdasági rend kialakításában az állam közreműködését nem látták szívesen, a liberális állam elhanyagolta, hogy megszervezze a termelőket. A mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről szóló 1894. évi XII. törvénycikk ezt a felfogást fejezte ki, eszerint a birtokát gazdaságilag szabadon használhatta mindenki.

A trianoni békediktátum után azonban a mezőgazdasági termékeink értékesítése megnehezedett, ami a mezőgazdaságban az állami irányítás megerősödéséhez vezetett. Termelési korlátozásokat írtak elő például fűszerpaprikára, cukorrépára és szőlőre, igyekeztek megszervezni az értékesítést például más államokkal kötött kereskedelmi szerződésekkel és hatósági árpolitikát vezettek be. Az 1929–33-as

túltermelésből adódó nagy gazdasági világválság a magyar mezőgazdaságra újabb csapást jelentett, ez, valamint az 1938-tól fokozatosan növekedő államterület és a világháború kitörése az állami beavatkozás szükségességét tovább erősítette. A magyar mezőgazdaság versenyképességét a kormány mindenáron meg akarta őrizni, így látott napvilágot az 1942. évi XVI. törvénycikk.

A legfontosabb külföldi példák

Németországban 1933-ban törvényt hoztak, hogy a mezőgazdasági termelőket össze kell fogni helyi, tartományi és birodalmi tagozatban (Nährstand), és egyidejűleg egy testületbe tömörítették a termelőket, a feldolgozókat és az elosztókat (Marktordnung). Az 1936-os állattenyésztési törvény szerint a földművelésügyi miniszter megállapíthatta, hogy milyen fajtájú állatokat lehet tenyészteni. A mezőgazdasági termelés biztosításáról szóló 1937-es rendelet a termelőket a föld megfelelő megművelésére kötelezte, ennek hiányában a birtok gondnoki kezeléséről vagy kényszerbérletbe adásáról intézkedett.

Olaszországban ugyanazzal az állami akcióval egyszerre több, például talajjavítási és szociális (egészségügyi és népszaporodási) kérdés megoldását kísérelték meg, húszévi földadó mentességet adtak a talajjavított területekre és nemzeti termelési versenyeket szerveztek. Franciaországban a gazdákkal termelési szerződéseket kötöttek, akiket erre kedvezményekkel ösztönöztek.

Az angol Agricultural Marketing Act (1931) kizárólagossági jogokkal felruházott piaci szervezetek létesítésére adott lehetőséget. A termelő és a forgalomba hozó között az eladási feltételeket e szervezetek állapíthatták meg. Az Agricultural Land (Utilisation) Act szerint mintagazdaságokat lehetett létesíteni, az elhanyagolt állapotban lévő birtokokat pedig ki lehetett sajátítani. A törvény lehetővé tette, hogy a törpebirtokosokat állatállománnyal, vetőmaggal, műtrágyával és eszközökkel kamatmentes hitel útján lássák el.

Az Amerikai Egyesült Államokban az 1933-as Agricultural Adjustment Act tipikus válságjogszabályként jelent meg: a hatóságok a gazdákkal a termőterületek korlátozására szerződést kötöttek. A művelés alól kivont területekre nézve a termelőknek kárpótlást, a művelés alatt maradt területek hozama után pedig árkiegészítést fizettek, a feldolgozást különadó kivetésével nehezítették meg.

A mezőgazdasági ismeretek terjesztése a magyar gazdák körében

Az 1942. évi XVI. törvénycikk szerint a gazdasági akadémiákat négy évfolyamú mezőgazdasági főiskolákká, a kertészeti akadémiát pedig – a felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyam beolvasztásával – négy évfolyamú főiskolává kellett átszervezni. A mezőgazdasági tudományos intézményeknél az állásokat ekkortól csak mezőgazdasági doktori oklevéllel lehetett elnyerni.

A törvény arról is rendelkezett, hogy a középfokú gazdasági tanintézetek, a gazdasági (tejipari, kertészeti, szőlészeti és borászati) szakiskolák, a téli gazdasági iskolák és vándoriskolák, illetve a női háztartási és gazdasági iskolák (tanfolyamok) számát növelni kell. (A „háziasszonyképző iskola" jelentősége az volt, hogy a kisgazda gazdálkodásának jövedelmezősége nagy részben függött attól, hogy felesége mennyire értett a háztartás vezetéséhez és a ház körüli kisebb gazdasági munkákhoz. A gazdasszony feladata jellemzően a baromfitenyésztés, a sertéshízlalás, a tejkezelés és a zöldség- és gyümölcskertészkedés volt.)

A kis- és törpebirtokosok helyes gazdálkodásának elősegítésére a gazdasági felügyelőség az arra vállalkozó birtokossal szerződést köthetett. Ebben a gazda vállalta, hogy a rendelkezésére bocsátott állatot, gépet, műtrágyát, vetőmagot, védekező szert a szerződésben megállapított módon használja. Ha szerződéses alapon úttörő munkát fejtett ki, birtokát mintagazdasággá lehetett nyilvánítani. A mintagazdaság birtokosa elsősorban részesülhetett a törvényben meghatározott támogatásokban.

Kötelező volt kísérletügyi intézmények irányítása alatt álló kísérleti birtokokat kialakítani, melyek minimális számát a járások számához kellett igazítani. Ha a gazdasági iskola vagy a kísérletügyi intézmény nem rendelkezett ilyen ingatlannal, akkor egy arra alkalmas közép- vagy nagybirtokost bíztak meg e feladattal. Ha a kísérleti birtok az állam tulajdonában állt, legalább középfokú szakképzettségű bérlőnek 12 évre haszonbérletbe adták. A kiváló érdemeket szerzett bérlőnek visszatéríthető volt a haszonbér egy része.

A törvény szerint minden vármegyében időközönként termelési versenyt vagy mezőgazdasági kiállítást kellett rendezni azokból a terményekből, termékekből és állatokból, amelyek annak a vidéknek a sajátosságai, illetve amelyek termelését vagy tenyésztését ott előnybe kellett részesíteni. A versenyeken (kiállításo-

kon) az illető vidék néprajzi-háziipari és népművészeti sajátosságait is be kellett mutatni. A földművelésügyi miniszter kiemelt feladata lett, hogy a mezőgazdaság szempontjából tanulságos vidékek, intézmények felkeresése céljából képzett gazdák csoportos tanulmányútjait elősegítse, továbbá hogy a mezőgazdasági kutatásokat pályadíjak kiírásával, a mezőgazdasági igazgatás tisztviselőinek bel- és külföldi továbbképzését pedig tanulmányi ösztöndíjakkal ösztönözze.

A kedvezmények formája és a kedvezményezettek köre

Ideiglenes földadómentesség vagy földadókedvezmény illette meg, aki termeketlen területet gazdaságilag használhatóvá tett („belső honfoglalás") vagy rendkívüli költséggel járó talajjavítással a föld termékenységét növelte, aki a terméshozam fokozása érdekében különleges berendezést létesített, aki szőlővesszőt, szőlőoltványt vagy gyümölcsfaoltványt termelt, végül aki gazdasági munkás- és cselédházat szociális és közegészségügyi követelményeknek megfelelő módon épített vagy átépített.

A gazdálkodás jövedelmezőségét jelentősen növeli, ha a gyorsan romló vagy silányabb minőségű terményeket és termékeket a termelés helyén értékesebb áruvá lehet feldolgozni. Ezért a törvény adómentes leírási kedvezményt adott az olyan mezőgazdasági mellékipari üzemek számára, amelyek különösen a téli hónapokban nagyobb számú munkást foglalkoztattak, továbbá az olyan vállalatoknak, amelyeket termelők egyesülései létesítettek mezőgazdasági termények vagy termékek összegyűjtésére, raktározására és feldolgozására.

A jogalkotó rendelkezett a tartalékolási kedvezményről is, amellyel a vállalatoknak lehetőségük nyílt évi nyereségük meghatározott százalékát legfeljebb tíz éven át üzembővítésre, gépek korszerűsítésére, új termelési ág bevezetésével kapcsolatos létesítményekre, munkásaik jóléti intézményeinek céljaira (például munkáslakások építésére) adómentesen félretenni. Ha a gazda az üzem céljait szolgáló ingatlant vásárolt, fel lehetett menteni az ingatlanvagyon-átruházási illeték alól. Ha pedig a mezőgazdasági melléküzemet állam, mezőgazdasági érdekképviselet vagy termelőkből alakult egyesülés létesítette, a törvény az ehhez szükséges ingatlanok kisajátítását is megengedte.

Természetesen a nagyobb költségekkel járó talajjavító munkálatokat (szikjavítás, meszezés, sáncolás, alagcsövezés) állami támogatás nélkül elvégezni aligha lehetett, ezért a törvény költségvetési keretét tíz évre egymilliárd pengő-

ben állapították meg. Darányi Kálmán miniszterelnök 1938-as győri programja ugyanennyit irányzott elő fegyverkezésre!

A mezőgazdasági termelés rendjének biztosítása. A termelés és az értékesítés megszervezése

A törvény szigorú szabályt hozott arra, hogy a birtokos a földjét parlagon ne hagyja. Ebben az esetben ugyanis a gazdasági felügyelőség azt egy évre művelésre szakképzettséggel rendelkező gazdálkodónak adta ki. Ha pedig a birtokos a termelés rendjét veszélyeztette, az illetékes járásbíróság a gazdasági felügyelőség indítványára a föld haszonbérbe adását elrendelte.

A földművelésügyi miniszter széles jogköröket kapott, például ha úgy látta, hogy valahol a mezőgazdasági termelés emelése céljából tagosítás indokolt, bírói eljárást indíthatott. (A tagosítás olyan földbirtokrendezési művelet, amely során a gazdák szétszórt, sok apró darabból álló birtokait összevonják, és a földjét mindenki egy tagban kapja meg.) Az egyes vidékek termelési viszonyaira tekintettel a földművelésügyi miniszter bizonyos szántóföldi növények kötelező termelését, illetve meghatározott fajtájú haszonállatok tenyésztését rendelhette el. Az állam és a közösségek (például úrbéres közösség) mezőgazdasági művelés alatt álló birtokai részére közös üzemszervet állapíthatott meg, azokat számtartásra és törzskönyvezésre kötelezhette. A törvény a hatósági rendelkezések megszegését kihágásnak minősítette, a termelés rendjének biztosítására tett miniszteri intézkedések megsértését pedig ezenfelül ezer pengőig terjedhető pénzbírsággal büntette.

A magántőke vállalkozási kedvének fokozására – mivel az csak kellő szervezettséggel rendelkező birtokosoknak volt hajlandó hosszú lejáratú kölcsönt folyósítani például talajjavítás céljára –, továbbá mert például épp a talajjavítás esetében a dolog természete úgy kívánta, valamint az értékesítés megszervezése érdekében a kormány (akkor: a minisztérium) elrendelhette a termelők társulását egy-egy termelési ágra vagy nagyobb befektetést igénylő munkákra, illetve kötelezhette a növénytermelőket, az állattenyésztőket, a feldolgozókat és a forgalomba hozókat közös szervezetek alakítására. Termelői társulásoknak a kormány jogot adhatott mezőgazdasági termények és termékek kizárólagos forgalomba hozatalára. A földművelésügyi miniszter ezenkívül elrendelhette, hogy a közintézmények és az üzemek a mezőgazdasági termékeket a termelők értékesítő szervezeteitől szerezzék be.

A törvény a saját rendelkezéseinek végrehajtására új szerveket hívott életre, így a nagyobb községekben önállóan, a kisebbeknél pedig körzetenként felállította a gazdasági elöljárói tisztséget. Gazdasági elöljáró csak aranykalászos gazda vagy mezőgazdasági tanintézetet végzett szakember lehetett. Az elöljáró a földművelésügyi miniszterhez tartozott, a gazdálkodásba nem avatkozhatott be, csak ellenőrzési joga volt. Legfelsőbb szinten véleményező szervként Országos Mezőgazdasági Tanács jött létre, a földművelésügyi miniszter hatáskörébe tartozott elnökének és 15 tagjának kinevezése. Végül érdekességként említem meg, hogy a törvény végrehajtására középfokú szervet nem létesített. Ennek az volt az oka, hogy e tekintetben a vármegyei beosztás nem lett volna indokolt, ám a törvényalkotó úgy látta, hogy a vármegyétől „teljesen elszakadnunk sem történelmi, sem politikai okokból nem volna kívánatos".

Megjelent:

Szövetkezeti gondolat a Horthy-korszakban. Kísérlet a mezőgazdaság reformjára a háború alatt.
Élet és Tudomány, LXXII. évf. 49. szám. 1554–1556. 2017. december 8.

A Kállay-kormány „nagy" mezőgazdasági törvénye.
Rubicon Online Plusz, https://old.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_kallay_kormany_nagy_mezogazdasagi_torvenye/
(A hivatkozott oldal már nem létezik.)

16. A Macskalyuki-bányák esete

A macskakő – melynek neve a német „Katzenkopf" szó fordításából származik – a legelterjedtebb szabadtéri burkolókő volt egészen az 1960-as évekig. Az aszfalt ekkortól kezdte kiszorítani. A macskakövet nemcsak a nagy szilárdsága miatt szerették használni, hanem mert e kövekből tetszetős mintázatot lehetett kirakni, illetve mert e kövek lerakhatók voltak többször is, hiszen azokat nem kellett egymáshoz rögzíteni. Esős időben azonban az ilyen út csúszóssá vált, a polgári forradalmak idején pedig a városokban a felszedett utakból épült barikád.

A történelmi Magyarország két nagy bazaltterülettel rendelkezett, az egyik a Balaton melletti bazalthegyek, a másik pedig az északi, Nógrád-Gömöri bazaltterület. Minthogy az utóbbi volt hazánk legnagyobb bazaltkő anyaggal rendelkező vidéke, a trianoni határok okozta legnagyobb veszteség a bazaltbányászat szempontjából a Nógrád-Gömöri bazaltterület négyötöd részének elvesztése. A határmegvonás a Fülek-Ajnácskői bazaltbánya-centrumot teljesen, míg a Somoskő–Salgótarján centrum északi felét szakította el, így az egész észak-magyarországi bazaltterületből csupán a Somoskőtől délre, Salgótarján környékén emelkedő néhány kisebb bazaltkúp és a Medves-hegy déli fele maradt meg.

A II. számú genfi jegyzőkönyv

A déli bazaltbánya-centrumban a Somoskői Bazaltbánya Részvénytársaságot érte a legnagyobb veszteség, mivel elvesztette az összes nagy kiterjedésű „macskalyuki" bányatelepét, a vállalatnak csupán egyetlen bányája, a Magyar-bánya maradt az ország területén. Ez a bánya pontosan a trianoni vonalon nyílott, de hatalmas

hányóterülete már csehszlovák részen volt. (A bazalt minősége nem mindenhol egyenletes, így a rosszabb minőségű felsőbb rétegek áthányásához biztosítani kell a megfelelő teret, ez az úgynevezett hányóterület.) A határ ugyanis egy kis vízmosás vonalában lett meghúzva, azt követően, hogy a Népszövetség 1923. április 23-i döntésével Somoskő és Somoskőújfalu falvakat Magyarországnak visszaadta, minthogy ott húzódott Krepuska Géza (1861–1949) gégészprofesszor birtoka.

A legenda egyik változata úgy tartja, hogy az ügy elintézésében meghatározó szerepe volt egy francia antanttiszt közbenjárásának, akin Krepuska életmentő műtétet hajtott végre korábban. Egy másik változata a történetnek, hogy 1921-ben a gégészprofesszor az antantbizottság egyik tagját klinikáján sikerrel kezelte. A gyógyulás után a professzor levitte birtokára a volt beteget és megmutatta neki, hogy azon a környéken senki sem érti a szlovák nyelvet. A látottak meg a hála meggyőzték az angol tisztet, és közbenjárására megkezdődtek a tárgyalások a visszacsatolás érdekében Lipthay B. Jenőnek, valamint Auer Pál jogi szakértőnek a bevonásával.

A határ északabbra tolásával azonban a Somoskői Bazaltbánya Rt. üzemének egységét a trianoni vonal kettévágta, oly módon, hogy csehszlovák területre került százötvenegy kataszteri hold bányaterület, negyvenhét lakóház és üzemi épület, valamint körülbelül nyolcszáz méternyi iparvasút és bányai iparvasút-hálózat, továbbá négy megnyitott, nagyjából másfél kilométer fronthosszal rendelkező bazaltbánya.

A bányák kőanyaga oly nagy jelentőségű volt Magyarország számára, hogy tárgyalásokat folytatott Csehszlovákiával, azzal a céllal, hogy a Somoskő falutól északra fekvő lelőhelyek kőanyagát továbbra is biztosítsa magának. A magyar törekvés sikere, hogy a Népszövetségi Tanács 1923. április 23-án elfogadott álláspontja folyományaképpen megalkotta az úgynevezett II. számú genfi jegyzőkönyvet, amely 1924. február 20-án került aláírásra és lépett érvénybe. (A genfi jegyzőkönyvet valójában Prágában adták ki, de mivel a Népszövetség Genfben működött, ezért „genfi" a jegyzőkönyv.) Ez a bányákat Magyarországnak ugyan nem adta vissza, ám kitermelésüket 25 évre biztosította. 1938 novemberéig az üzem e jegyzőkönyv alapján működött, ekkor a Felvidék déli részének visszacsatolása folytán a csehszlovák üzemrész magyar területre került, így a megosztottság megszűnt.

A jegyzőkönyv reaktiválásának problémái

Amikor a II. világháború után az 1938. január elsején fennálló határokat visszaállították, a csehszlovák helyi hatóságok a macskalyuki részleg működése elé nem gördítettek akadályt, így az ottani üzemrész a csehszlovák hatóságok szóbeli és ideiglenes engedélye alapján a II. számú genfi jegyzőkönyv szabályai szerint működött tovább. A magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány felkereste a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) csehszlovák tagozatát, és kérte a szóbeli engedély írásbeli rögzítését, illetve hogy a békekötésig a bányák működését a jegyzőkönyv szerint továbbra is biztosítsák. A SZEB decemberi jegyzéke a Macskalyuki-bányákban kitermelt kőanyag Magyarországra való behozatalát azonban csak 1946. június 24-ig engedélyezte, ettől az időponttól kezdve az üzem folytatását és a kőszállításokat külön engedélyhez kötötte. A II. számú genfi jegyzőkönyv reaktiválását nem tartotta lehetségesnek.

A Macskalyuki-bányák különleges helyzetét azonban elismerte a csehszlovák fél is, hiszen az 1946. július 1-jén a losonci Národný Výbor (Nemzeti Tanács) által kiküldött bizottság jegyzőkönyvben mondta ki, hogy e részleg életképességét csak a meglévő magyar iparvasút használata mellett lehet elképzelni, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy e bányák kőtermékeit továbbra is Magyarországra kell szállítani és ott kell eladni. Következésképpen a csehszlovák területen lévő üzemrész államosítását a bizottság nem javasolta, helyette e bányarészlegnek a magyar vállalat keretében való meghagyását ajánlotta, illetve hogy forduljon a csehszlovák kormányhoz Magyarország külügyminisztériuma, hogy a munkások foglalkoztatását és az üzem újraindítását biztosítsa.

A magyar külügyminisztériumból felkeresték a magyarországi SZEB csehszlovák delegátusánál František Dastich követet, valamint Prágában a magyar állampolgárok érdekvédelmét ellátó meghatalmazottat, Rosty-Forgách Ferencet, hogy a csehszlovák külügyminisztériumban a megfelelő nyilatkozatot tegyék meg. Rosty-Forgách 1947 januárjában jelentette, hogy a csehszlovák külügyminisztériummal a magyar kormány álláspontját közölte, és azt a választ kapta, hogy a csehszlovák kormánynak nincs kifogása az ellen, hogy a csehszlovákiai Radovec-Macskalaki kőbányákban a továbbiakig a Csehszlovák Köztársaság és Magyarország között az 1924. február 20-án kelt egyezmény szerint folytassák az üzemet. Hozzátették azonban: prejudicium (előzetes ítélet) nélkül a Magyar-

országgal kötendő békeszerződés azon cikkelyére, amely szerint a győztes államok – így Csehszlovákia is – egyoldalúan jelenthetik be (notifikálhatják) azokat a háború előtti Magyarországgal kötött kétoldalú szerződéseket, amelyeket továbbra is érvényesnek tekintenek.

1947 júniusában a részvénytársaság kérésére ismét csehszlovák bizottság szállt ki a helyszínre, amely arra az álláspontra helyezkedett, hogy érvényben kell tartani a II. számú jegyzőkönyvet. A részvénytársaság a magyar külügyminisztériumot még júniusban megkereste, hogy a csehszlovák külügyminisztérium állásfoglalását szerezze be, arra vonatkozóan, hogy Csehszlovákia a békeszerződés ratifikációja után is érvényben kívánja-e tartani a II. számú jegyzőkönyvet. Továbbá a részvénytársaság kérte azt is, hogy a külügyminisztérium kísérelje meg a jegyzőkönyvet további 25 évre meghosszabbítani. Ugyanis oly jelentékeny összeget képviseltek az üzem felvétele szempontjából feltétlenül szükséges beruházások és a csehszlovák hatóságok üzemtechnikai előírásai, hogy ez a beruházás azzal, hogy a II. számú jegyzőkönyv két év múlva lejár, semmiképp sem lett volna rentábilis. A csehszlovák külügyminisztérium nyilatkozatot tett augusztusban, hogy a II. számú genfi jegyzőkönyvet a békeszerződés értelmében notifikálni fogja.

E nyilatkozat a magyar külügyminisztériumot megnyugtatta, erről az 1947 decemberében kelt belső feljegyzések tanúskodnak. Ezek szerint célszerűnek tartották bevárni, amíg Csehszlovákia a II. számú genfi jegyzőkönyv érvényben tartására vonatkozó nyilatkozatát megteszi, mivel kérdésesnek tűnt, hogy az adott körülmények között egyáltalán indokolt-e a bazaltbányák jogi helyzetének rendezése céljából új tárgyalásokat kezdeményezni, főleg arra való tekintettel, hogy Csehszlovákia a fennálló állapotot hajlandó ratifikálni, és szabadon hozhatja át a nyersanyagot csehszlovák területről a részvénytársaság is.

A magyar külügyminisztérium 1948 februárjában azonban kénytelen volt azzal szembesülni, hogy a II. számú genfi jegyzőkönyv nem szerepel azon megállapodások között, amelyeket a Csehszlovák Köztársaság érvényben kíván tartani. Igaz, a prágai külügyminisztérium közölte, hogy hajlandó lenne Magyarországgal új szerződést kötni a bányaterületre. Miután azonban a Magyar Köztársaság prágai követsége a csehszlovák külügyminisztériumot 1949 júniusában jegyzékkel kereste meg, a csehszlovák külügyminisztérium új álláspontra helyezkedett: a kérdés államközi egyezménnyel való rendezése szükségtelen, hiszen a kőbányáknak a kitermelő Somoskői Bazaltbánya Részvénytársaság általi bérlése megoldható az illetékes nemzeti vállalatok egymás közötti megegyezésével.

Próbálkozások a terület megszerzésére

Abban, hogy az ügy államközi egyezménnyel való megoldása sikertelen maradt, szerepe volt, hogy a magyar külügyet párhuzamosan a terület megszerzése is foglalkoztatta.

1945 novemberében még a részvénytársaság tulajdonosainak a reményét fejezte ki, hogy jelezték a külügy felé, hogy az ország kőbánya iparának szempontjából a Macskalyuki-bányák visszaszerzésén túl fontos lenne az attól északra fekvő Fülek–Losonc, illetve Fülek–Rimaszombat irányban elterülő bazaltvidék visszacsatolása is. Ez a cél azonban sohasem fogalmazódott meg állami szinten, annál inkább, mert területi igényekkel a csehszlovák fél is fellépett. Tudtára is adta a részvénytársaság képviselőinek, hogy a magyar békekötésnél kérni fogja, hogy csatolják Csehszlovákiához Somoskő és Somoskőújfalu községeket, tekintettel arra, hogy a macskalyuki bányaterület csak e községeken át közelíthető meg.

Reálisabbnak tűnt tehát csak a Macskalyuki-bányák visszaszerzésének a célja, ám 1946-ban e tekintetben is óvatosságra intett a magyar külügyminisztérium illetékes területi osztálya. Az ügyet a békeelőkészítő osztályhoz azzal tette át, hogy habár a csehszlovák hatóságok is tisztában vannak azzal, hogy a macskalyuki bazaltbányák kőanyaga földrajzi fekvésüknél fogva kizárólag Magyarország felé gravitál, meggondolandó, hogy a határkiigazítási kérelem előterjesztésével nem teremtünk-e rosszabb helyzetet a jelenleg fennálló állapotnál, és nem volna-e célirányosabb, ha kérésünket inkább arra korlátoznánk, hogy úgy, mint az előző csehszlovák köztársaság idején, most is megfelelő államközi szerződéssel szabályozzuk a somoskői bányák termékeinek Magyarországra való vámmentes áthozatalát.

A terület visszaszerzésére a lehetőség a békeszerződés aláírása után még mindig fennállt, azt – elvileg – kishatár kiigazítás keretében kaphatta volna vissza Magyarország. Az államhatártól ugyanis öt kilométer körzeten belül feküdt a kérdéses üzemrész, és ez a távolság a kishatár kiigazítás fogalmába belefért. 1949-ben Kiss Roland, az Állami Határügyi Bizottság elnöke tárgyalt volna az ügyben, a külügyminisztérium azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy politikailag nem kívánatos a kérdés felvetése, az ügyintéző pedig javaslatot tett az ügyirat intézkedés nélküli irattárba tételére.

Később még felmerült a területcsere elképzelése, ám a problémát nem sikerült megoldani így sem. Így fogalmaz 1952-ben a magyar–csehszlovák határvonal kisebb hibáinak rendezésére alakított vegyes bizottság magyar tagozatának jegy-

zőkönyve: „A bányát ugyanis nem vettük át, mert megállapítottuk, hogy nem éri meg a cserét. Kaptunk volna 80 ha sziklás talajt és át kellett volna engednünk kb. 150 ha-t Hídvégardónál.”

1950-ben a kőbányavállalat hivatalosan is bejelentette, hogy több kőtermelő hely kimerülése miatt már nem teljesíthető az 1951. évi termelési terve, hatékony megoldás egyedül a macskalyuki részleg újbóli bekapcsolása lenne. Bár a külügyminiszter a csehszlovák–magyar határügyi tárgyalásokat 1950 októberében megsürgette, említettem, hogy az ügy úgy zárult le 1952-ben, hogy Magyarországnak nem sikerült a területet megszereznie, de már nem volt érvényben lévő szerződése sem.

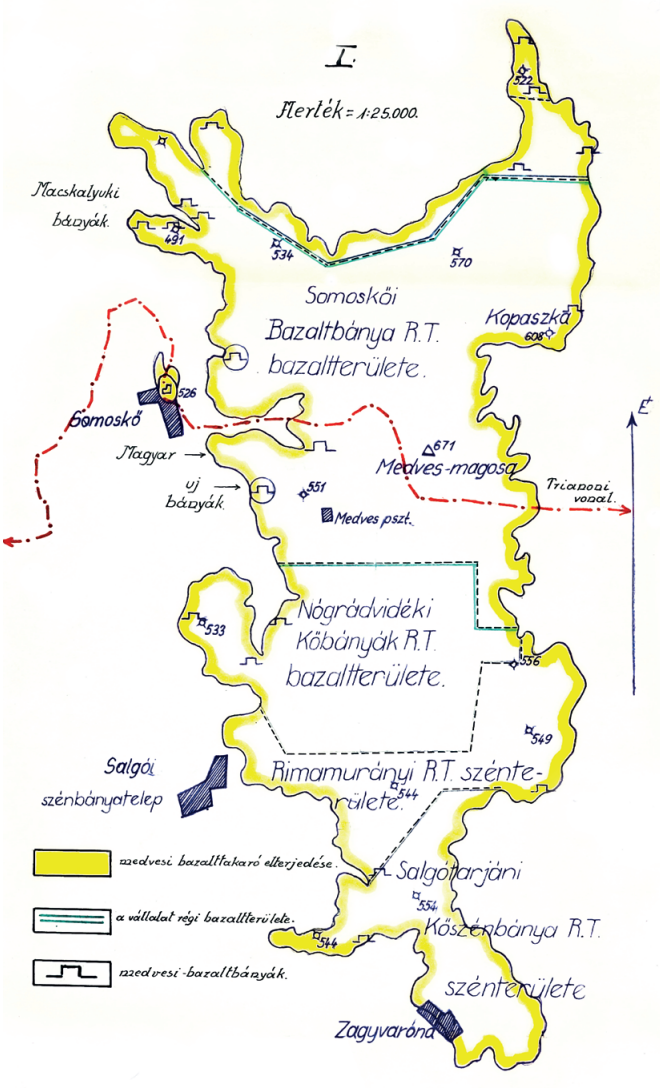

Megjelent:

Bazaltsztori. A macskalyuki eset.
Élet és Tudomány, LXXIII. évf. 23. szám. 716–718. 2018. június 8.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: A Macskalyuki bányák esete. A II. számú genfi jegyzőkönyv sorsa. *Trianoni Szemle,* IV. évf. 89–101. 2012. január–december

17. *Jelkép vagy fogalom? A Szent Korona-tan*

Péter László, a londoni egyetem egykori kiváló professzora találóan írta, hogy a látható korona mellett létezik egy másik, azt övező láthatatlan korona is a magyar gondolkodásban. Az utóbbi azon gondolatok összességét jelenti, amelyet a magyar Szent Korona megtestesít. Alkotmánytörténeti szempontból ezek közül a legfontosabb az úgynevezett Szent Korona-tan, ennek alakulását kísérem végig – a XX. századi vitát is érintve – főbb vonalakban.

A Szent Korona-eszme és a Szent Korona-tan kifejezéseket egymással azonos értelemben is szokták használni, véleményem szerint azonban helyesebb a kettőt különválasztani. A Szent Korona-eszme a korona szimbolikáját fedi – itt tekintsünk el attól, hogy egyáltalán mikortól lehet a magyar királyi koronát szentnek tekinteni. Például Szent István királynak (1001–1038) fiához, Imre herceghez intézett Intelmeiben a korona mint a földi királyi hatalom, de mint az égi, örök hatalom jelképe is megjelenik. Maga a Szent Korona később szimbolizálta az államterületet is, gyakran találkozunk ezzel a kifejezéssel: „Szent Korona országai". Mindezeket természetesen csak példaként hozom, a koronaszimbolika átfogó végigvezetésére ezen a helyen nem vállalkozhatok.

Az említett jelképekkel szemben a Szent Korona-tan egy közjogi (alkotmányjogi) doktrína, melynek első megfogalmazását Werbőczy István (1458 körül – 1541) országbírói ítélőmesterre vezetik vissza. A tan kiindulópontja, hogy a magyar államot a király és a nemzet alkotja. (A korban a nemzethez tartozást nem az anyanyelv határozta meg, hanem hogy valaki nemes volt-e vagy sem.) Az állam két fő személyi összetevője – a király és a nemzet – együtt a „Szent Korona egész teste". A legfőbb államhatalom a Szent Korona egész testét illeti meg. Ebből következik egyrészt az, hogy a korona jogán a nemzet tagjai is részt

vesznek az államhatalom gyakorlásában, másrészt hogy a király a hatalmát nem a saját jogán, hanem a korona jogán gyakorolja. A koronázás nálunk tehát nem formális, hanem közjogi aktus volt: a koronázással szállt át a királyi hatalom a királyra a koronáról. A tannak tehát a hatalommegosztás a lényegi eleme, mely Magyarországon egyeduralkodó királyt, despotát nem ismer el.

A Szent Korona-tan rövid fejlődéstörténete

A szimbolika fejlődése a tannal természetesen összefüggésben van, és e tekintetben fontos, hogy a XV. századra már nem a király hatalmát, hanem a királytól független államhatalmat jelképezi a Szent Korona. Jól látható ez már 1401-ben Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) őrizetbe vétele idején, amikor a főurak a trónját megszűntnek tekintették. A királyi tanács országos tanáccsá alakult át, mely a Szent Korona nevében folytatta a hatalom gyakorlását.

A tant Werbőczy 1514-ben megjelent Tripartitumában (Hármaskönyvében) azzal teremtette meg, hogy összekapcsolta a hatalommegosztás gondolatát, az államhatalmat szimbolizáló Szent Koronát és az organikus államszemléletet. (Az organikus államszemlélet, azaz az állam élő testhez való hasonlítása már az ókorban megjelent. Például Rómában Menenius Agrippa az emberi testhez hasonlította az államot, amelynek egyaránt részei a patríciusok és a plebejusok. Bár az organikus államszemléletet a középkorba az egyház Krisztus testének képében közvetítette, Werbőczy e szimbolikát akár római jogi tanulmányaiból is ismerhette. Bizonyítja ezt, hogy a Tripartitumba megkísérelt egy-egy római jogi szabályt is átvenni, más kérdés, hogy ezeket a bírósági gyakorlatba nem sikerült átültetni.)

A Tripartitum egyik leggyakrabban idézett része így szól az uralkodó és a nemesek kölcsönös egymásrautaltságáról, azaz a hatalommegosztásról: „…mert a fejedelmet is csak nemesek választják, és a nemeseket is csak a fejedelem teszi azokká… […] És az ily nemesek […] a szent korona tagjainak tekintendők.” Az utóbbi mondat tükrözi az organikus államszemléletet, ahová Werbőczynél az emberi test helyére a Szent Korona teste lép be. Igaz, Werbőczy a törvényhozásban való egyenlő részvételt inkább a népfelség elvére vezette visszsza, tehát még nem fogalmazódott meg nála végleges és összefüggő formájában a tan. Csak a XIX. század közjogászai tették „éretté” azt.

Werbőczy építménye a Habsburg-korban rogyadozni kezdett, bár az I. Ferdinánd idején, 1553-ban elkészült Quadripartitum (Négyeskönyv) a Szent Korona tanát még elismerte, illetve báró Révay Péter Turóc vármegyei főispán, koronaőr 1613-ban megjelent *De sacrae coronae regni Hungariae*… könyvében is azt a törvények törvényének nevezte. 1687-ben, I. Lipót alatt azonban felfüggesztették a királyválasztás jogát, így a XVII. századtól kezdve a korona ismét inkább csak jelkép, mely szimbolizálta a király hatalmát. (Mindazonáltal ne felejtsük el, hogy a nemzet a koronázás jogáról sem ekkor, sem az 1723-as Pragmatica Sanctióban nem mondott le!) A szimbolikának ezenkívül még – a török kiűzése nyomán egyre erősödő – területi integritásra vonatkozó értelme volt folytonos, így érte meg a XIX. századot. (Még 1848-ban is követelték Magyarország unióját Erdéllyel.)

Az 1848-as alkotmányjogi reformok érintették a Szent Korona-tant is, hiszen 1848 előtt csak a földbirtokos nemesek voltak a Szent Korona tagjai, ekkortól viszont az állampolgári jogegyenlőség elve alapján már minden honpolgár, beleértve a volt jobbágyokat is. Továbbá – összefüggésben az ősiség eltörlésével – megszűnt a Szent Koronának az ország területére vonatkozó főföldesurasága is. (A Szent Korona-birtoktan azt jelentette, hogy a Szent Koronát tekintették minden birtokjog gyökerének.)

Werbőczy tanítását a dualizmus közjogászai és jogtörténészei modernizálták. Hajnik Imre jogtörténész (1840–1902) a királyt és a nemességet egyesítő koronatestet már az országgyűlésben látta, és egyébként ő volt az első, aki a „Szent Korona-tan" kifejezést használta. Hajnik szerint a nyugati, hűbéres társadalmakkal szemben a magyarságot a közjogi gondolkodás jellemzi, e közjogiasságot tükrözi a Szent Korona-tan is.

Timon Ákos (1850–1925) volt azonban a Szent Korona-tan igazi kidolgozója, aki sajátos misztikával is felruházta azt. A tan Timonnál már nem korlátozódik térben és időben, mert úgy vélte, hogy annak legfőbb elemei ugyanúgy a honfoglalás korában, mint a saját korában is érvényesek. A Szent Korona-tant „hungarikumnak" tekintette, abban az értelemben, hogy a koronának ez a megszemélyesítése máshol a világon nem lelhető fel. Úgy vélte, hogy „a magyar nép alkotmányfejlődésének legsajátosabb alkotásáról van szó", amelynek csak az angollal mérhető össze a jelentősége.

Timon nézetei és a történettudomány

Timon nézetei a XX. század elejére már kritika tárgyává váltak, többek között Szekfű Gyula (1883–1955) történész is a Szent Korona-tan gyökereit a rendi társadalom kialakulásában, nem pedig egy különböző korszakokon változatlanul átívelő magyar közjogi géniuszban látta. A tan teljes kialakulását Werbőczy munkásságához társította. A Horthy-korszak közjogászainál – elsősorban Tomcsányi Móricnál (1878–1951) és Molnár Kálmánnál (1881–1961) – viszont döntően Timon szemléletmódja vált uralkodóvá. A vitát Eckhart Ferenc (1885–1957) jogtörténész 1931-ben megjelent programtanulmánya robbantotta ki, a vita nem jutott nyugvópontra a mai napig.

Mielőtt tömören összegzem a nézeteltérés főbb pontjait, néhány paradoxonra térek ki. Például, hogy Timon meghalt 1925-ben, így a nézeteivel kapcsolatos vitát Eckhart a saját kortársaival, jogászokkal és politikusokkal folytatta le. Eckhartnak nem volt jogi végzettsége, de a vele szemben álló közjogászok sem voltak egyúttal történelemtudós bölcsészek. Tomcsányi a jogtörténetről egyenesen azt vallotta, hogy „mint önálló tudomány, nagyfontosságú, de a közjognak mégis csak segédtudománya". Ráadásul a vita a Szent Korona-tan lényegét alig érintette, Eckhart megállapításai „éppen hogy csak súrolták a szentkorona-tan Timon-féle magyarázatát" – Mályusz Elemér (1898–1989) történész megfogalmazásával élve. Magának Eckhartnak is az volt a véleménye, hogy a vita semmit sem tett hozzá a Szent Korona-tan történetéhez. *A Szent Korona-eszme története* csak tíz évvel később, 1941-ben jelent meg, mely könyvét Eckhart a vita nyomán írta meg. Végül hangsúlyozni kell, hogy Eckhart 1931-es programtanulmányával a jogtörténetírást szerette volna kritikai szemléletűbbé tenni, csakhogy a Trianon utáni érzelemvilágba tökéletesen illeszkedtek Timon nézetei. Így írása olyan felháborodást váltott ki, hogy például ifjabb Ugron Gábor még az egyetemi katedrájáról is el akarta távolíttatni.

Eckhart tagadta, hogy Szent Istvánig volna visszavezethető a korona-tan. Nézete szerint nem lelhető fel az Intelmekben az első alakja. Csak a XV. századtól fejezi ki a király és a rendek együttes hatalmát a korona. Úgy gondolom, nem feltétlenül helyes, ha a koronaszimbolikát keressük az Intelmekben, mivel a tannak a hatalommegosztás a lényege. Más kérdés, hogy a hatalommegosztás gondolata mikor kapcsolódik a Szent Koronával össze, illetve hogy a hatalomban a megosztás révén még kik részesednek és milyen mértékben.

Ha ilyen szemszögből olvassuk át az Intelmeket, találunk egy érdekes helyet: „a tanács állít királyokat, dönt el királyi sorsokat…" Ez álláspontom szerint „rímel" a Werbőczytől idézett sorokra.

Eckhartnál tartalmában folyamatosan módosult a Szent Korona-eszme, és annak megfelelően alakult, hogy milyen társadalmi csoportok mekkora szerepet játszottak a király mellett. Molnár Kálmán viszont az alkotmánytörténeti folytonosságot hangsúlyozta, és hogy a magyar közjogi géniusz a forrásokon keresztül nem feltétlenül tükröződik vissza.

A magyar jogfejlődést Eckhart is egyedinek tartotta, de nem elszigeteltnek, mert véleménye szerint lengyel és cseh hatások alatt fejlődött a magyar koronatan. Úgy gondolta, hogy az angol és a magyar viszonyok között párhuzamot vonni nem más, mint „nemzeti önhittségből származó fantázia". Tomcsányi szerint a királyi hatalom és az egyéni szabadság kettősségére épülő államszemlélet létezett más nemzeteknél is, beleértve az angolokat is. Nem volt azonban olyan szemléletes konstrukciója, mint nálunk a Szent Korona-tan. A koronázásnak sem Angliában, sem Franciaországban nem volt olyan jelentősége, mint hazánkban. Nálunk ugyanis a *rex non moritur* (a király nem hal meg) elv ismeretlen volt, azaz hogy pillanatnyilag sem áll be trónüresedés, mivel a trónörökösödésre jogosult azonnal a király helyébe lép a király halálakor. A francia közjog ezt az elvet mint *le roi est mort, vive le roi* (meghalt a király, éljen a király) ismerte. Ezzel szemben nálunk a Szent Korona volt a királyi hatalom folytonosságának a képviselője.

Jelzi ezt, hogy I. Ulászló (1440–1444) királlyá választásának idején a Szent Koronát ellopatta Luxemburgi Erzsébet, Zsigmond király lánya, hogy három hónapos fiát, V. (Utószülött) Lászlót (1444–1457) királlyá koronáztassa vele. Igaz, erre a rendek olyan határozatot hoztak (1440), mely szerint az ő akaratuk a forrása a királyi hatalomnak, nem pedig a korona. Tomcsányi ebből kiindulva viszont megállapította, hogy ha esetleg elpusztulna a Szent Korona, akkor a nemzetet illeti meg annak pótlásának a joga, és ugyanígy a nemzet szükség esetén a királyi szervet is pótolhatja. Közjogilag így (is) megalapozható Horthy Miklós kormányzósága.

Eckhart a közjogászoknál jogosan hiányolta a forráskritika alkalmazását. Például az Anonymus által leírt etelközi vérszerződési pontokat Tomcsányi és Molnár is hiteles forrásnak tartotta. Pedig a középkorban kritikai történetírás még nem létezett, a „történetírók" saját koruk gondolatait szívesen vetítették ki régi időkre. A vitába a történészek részéről beszálló Bartoniek Emma (1894–1957) is kifejtette, hogy Timon a Szent Korona elméletét sok helyen nem helytállóan

rajzolta meg, mert azt csak Werbőczy művéből és néhány középkori oklevélből ismerte. Ismét megjegyzem azonban, hogy nézetem szerint a hangsúly nem a vérszerződés történetének a hitelességén van, hanem hogy létezett-e bármiféle hatalommegosztás az ősi magyar társadalomban. Ha igen, akkor az a későbbi Szent Korona-tan előzménye lehet.

A vita a mai napig folyik

A vita nem zárult le a Horthy-korszakban, inkább csak abbamaradt. Az 1950-es években kialakult második vita hozzájárult Eckhart egészségének romlásához és halálához. „Szellemtörténettel" vádolták meg 1956-os tevékenysége miatt, de a meghurcoltatástól megmentette a halála. A harmadik vita a Szent Korona-tan továbbélésének kérdéséről az 1989/90. évi rendszerváltoztatást követően bontakozott ki és tart napjainkban is.

Tény azonban, hogy a láthatatlan korona jelentős szerepet játszott abban, hogy a Szent Koronát a Magyar Nemzeti Múzeumból az Országházba helyezték át 2000-ben a magyar millennium alkalmával. Elismerve a magyar történeti alkotmányban betöltött szerepét, így hivatkozik rá a 2011-ben elfogadott Alaptörvény: „Tiszteletben tartjuk történeti alkotmányunk vívmányait és a Szent Koronát, amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét."

Megjelent:

Jelkép vagy fogalom? A Szent Korona-tan.
Rubicon, XXIX. évf. 322–323. (2018/7–8.) szám. 114–117. 2018. július

A magyar történeti alkotmány vitatott darabja. A Szent Korona-tan.
Élet és Tudomány, LXXIII. évf. 33. szám. 1039–1041. 2018. augusztus 17.

Ide vonatkozó további munkám:

Symbol or Concept? An Overview of the Doctrine of the Holy Crown of Hungary.
Hungarian Studies Review, Vol. XLV, Nos. 1–2 (Spring–Fall, 2018) 83–92.

18. *Magyar menekültügy a nagy háború utáni években Az Országos Menekültügyi Hivatal működése*

A 2015-ben kezdődött európai menekültválság miatt a történettudományban is előtérbe került a migráció jelenségének vizsgálata. Az egyes történeti helyzetek a mai állapotoknak természetesen nem feleltethetők meg, ám rávilágíthatnak a bevándorlás kapcsán megoldandó egyes kérdésekre. Az alábbiakban egy olyan szervezetet mutatok be, amely az első világháború után idegenbe szakadt területeinkről elmenekülő honfitársainknak az anyaországba való beilleszkedését segítette. Báró Petrichevich-Horváth Emil, az Országos Menekültügyi Hivatal egykori vezetője a hivatal működéséről 1924-ben jelentést készített. A hivatal működését e korabeli dokumentumra alapozva ismertetem.

A trianoni békediktátum az elcsatolt területek lakosságát az utódállamok kötelékébe utalta, de biztosította a jogot, hogy az egyes személyek az előző, tehát a magyar állampolgárságukért optálhassanak. Az utódállamok azonban ezt a lehetőséget kényszerként alkalmazták: az addigi tartózkodási helyének elhagyására kényszerítettek mindenkit, aki nem tagadta meg a magyarságát. Elsősorban a magyar tisztviselőket utasították ki, majd azokat, akiknél megállapították, hogy a tartózkodási és a születési helyük különbözik, végül pedig, akik az elcsatolt területeken születtek, de ottani huzamosabb tartózkodásukat nem tudták igazolni. A kiutasítottakat e célra összeállított vonatokon toloncolták a magyar határra. Az elcsatolt területeket elhagyták olyanok is, akiket kifejezetten nem utasítottak ki.

Az Országos Menekültügyi Hivatal megalakulása és szervezete

A budapesti menekültügyi kormánybiztosság a kialakult helyzettel nem tudott megbirkózni, így a menekültkérdés kezelése más úton kezdett szerveződni. 1919 szeptemberében létrejött a Békeelőkészítő Iroda, melynek erdélyi csoportja keretében „erdélyi menekülteket segítő" ügyosztályt is felállítottak. Mivel menekültek más területről is érkeztek, 1920. április 28-án végül a minisztertanács Országos Menekültügyi Hivatal felállítását határozta el. Mellette a véleményező testület az Országos Menekültügyi Tanács lett.

A hivatal szervezete folyamatosan formálódott, szervezeti egységeket örökölt, de új feladatokat is kapott. Szervezete központra és irodákra, főosztályokra és kirendeltségekre tagolódott, illetve megbízottakat is foglalkoztatott.

A hivatal központjává a Békeelőkészítő Iroda alakult át – megszűnése folytán. Mellette a gazdasági átképző tanfolyamok központi irodáját és a jogvédő irodát is felállították. A területi főosztályokon (kelet-, észak-, dél- és nyugatmagyarországi főosztály) kívül egy általános főosztályt is szerveztek, melynek elsősorban a tájékoztatásnyújtás és az igazolások kiállítása volt a feladatköre. (Ez a szervezeti egység a megszállt törvényhatóságok Budapesten alakult képviseleteinek belügyminiszteri feloszlatása után azok központi irodáinak a feladatait vette át.) A segélyezési főosztályon belül a segélyezés neme szerint osztályokat alakítottak ki (élelmezési-, lakásjogi és beszállásolási-, orvosi és gyógykezelési-, anya- és gyermekvédelmi-, tüzelőanyag-beszerzési-, elhelyezési és munkaközvetítési osztály).

A hivatal összesen hét területi illetékességgel rendelkező kirendeltséget működtetett: Székesfehérváron, Szombathelyen, Kaposváron, Debrecenben, Miskolcon, Szegeden és Budapesten. (A budapesti kirendeltséget a Liber-féle kormánybiztosságból szervezték át, melyet még azok ügyeinek az intézésére állítottak fel, akik menekülni kényszerültek az 1916. évi román betörés folytán.) A budapesti kirendeltség adminisztrálta a menekülttelepeket és a pályaudvarokon lévő menekült-vagonparkokat, továbbá intézte a trianoni ország területén a menekültek szállítását és elosztását az alá tartozó pályaudvari kirendeltségek és pályaudvari megbízottak által.

A beköltözőket ellenőrző külön kirendeltségeket a határállomásokon és Budapesten csak 1921. március 1-től állították fel; a diákvédelmi kirendeltségek pedig Budapesten, Szegeden, Debrecenben és Sopronban a menekült főiskolák

és egyetemek elhelyezése után a budapesti diákvédelmi osztály decentralizálásával jöttek létre. Tevékenységük elsősorban pénz- és étkezési segélyezésben nyilvánult meg.

A pályaudvari megbízottakon kívül szólni kell még a menekültügyi megbízottakról is, akik a kirendeltségek és a menekültek között összekötő szervként működtek a nagyobb menekültlétszámú pontokon, illetve a törvényhatóságok székhelyein.

A betelepülők ellenőrzése és szűrése

A menekültek anyakönyvezése a területi főosztályok egyik fő feladata lett volna, ám általában csak azok jelentkeztek, akik segélyre szorultak. A menekültek pontos számát nem sikerült rögzíteni az 1920. évi népszámláláskor sem: habár számlálásukra külön számlálólapokat rendszeresítettek, a már letelepülteket a rendes összeírási ívekbe vették fel. A menekültek pontos számbavétele csak 1921. március 1-től vált megoldottá, amikor a beköltözőket ellenőrző kirendeltségeket a határállomásokon (Biharkeresztesen, Lökösházán, Szegeden, Hidasnémetin, majd Szobon és Szombathelyen is), illetve Budapesten felállították. (A budapesti kirendeltség ellenőrizte a kirendeltségek felállítása előtt beköltözötteket, továbbá azokat, akik nem az említett határállomásokon keresztül érkeztek.) Ha útlevéllel el is lehetett kerülni a határszéli okmány- és személyazonosságot vizsgáló eljárást, letelepülési engedélyt csak azok kaphattak, akik jelentkeztek a hivatalnál.

Bizonyos személyeket azonban feltétlenül be kellett bocsátani az országba. Így az olyan családfőket, akiknek a családtagjai már magyar területen tartózkodtak, illetve a tanulókat és főiskolai (egyetemi) hallgatókat, akik folytatni kívánták tanulmányaikat. Be kellett engedni a magyarországi álláshelyük elfoglalása céljából érkező közszolgálati alkalmazottakat is, valamint méltányossági alapon bárkit, ha a megszállt területekről kiutasították vagy nem volt lehetősége a megszállt területen maradni.

1921. július 23-án a súlyos elhelyezési nehézségek miatt az elcsatolt területekről való beköltözést megtiltották, és a tilalmat az elkövetkező három év alatt folyamatosan hosszabbították. Az említett személyeket azonban továbbra is kivételes elbánásban lehetett részesíteni.

A menekültek beilleszkedésének elősegítése

Már az 1920-as évek elején is úgy vélték, hogy a menekült diákság, illetve az anyák és csecsemőik kivételével csak a kezdeti időkben indokolt a pénzbeli segélyezés. Az élelmezés, a közszükségleti cikkekhez juttatás, a jogvédelem és a gyógykezelési támogatás hasznosabb, de a segélyezésnek ez is csak átmeneti módja. A fő célnak a menekültek lakáshoz és kisebb földbirtokhoz juttatását tekintették, de különösen az olyan gazdasági üzemek és munkaalkalmak teremtését, amelyek biztosítják számukra a végleges elhelyezkedést. Ennek azonban az volt a feltétele, hogy az ország területén arányosan legyenek szétosztva a menekültek. A menekültügy megszüntetését tekintették a végső célnak, mely elérésének az önálló egzisztenciák megteremtése és az ország lakosságába való beolvasztásuk volt a módja. Tudatni kellett az anyaország lakóival: „minden egyes menekült a magyarság mártírja".

Tömegszállásokat – főleg már 1919 novemberétől – budapesti iskolákban rendeztek be, majd a hivatal menekülttelepeket is működtetett. A legjelentősebb az Auguszta-barakktelep volt, ahol 1920 augusztusában 284 család lakott. Tömegszállások természetesen vidéki városokban is voltak, Győrben például az ágyúgyárban. Mivel 1921-ben havonta már nagyjából négyezer menekült érkezett, az elhelyezésükről már csak úgy lehetett gondoskodni, hogy vagonokban helyezték el őket. Ez a vasúti forgalmat jelentősen korlátozta, a kereskedelmi szállításoktól vonta el a kapacitást a gazdaság kárára.

Miként a budapesti szállodatulajdonosok egy része is kedvezményes árú szállást, úgy a budapesti vendéglősök is ingyenes vagy kedvezményes árú reggelit, ebédet és vacsorát ajánlottak fel a menekültek javára, e kedvezmények azonban a budapesti tömegnyomor enyhítésére kevésnek bizonyultak. A hivatal így saját étkezdéket szervezett, közülük a Nagykorona utcai volt a legjelentősebb. Az üzem a kiadásait a saját bevételeiből fedezte. Ezenkívül a hivatal vidéken is számos étkezdét működtetett, a mátészalkai lehet az egyik példa erre.

A menekültek munkához jutása érdekében a hivatal felhívással fordult csonka-Magyarország vármegyéihez, a nagyobb ipari vállalatok igazgatóságaihoz, a földbirtokosokhoz és a gazdasági egyesületekhez. A közvetítés csak 15,5%-ban volt sikertelen. Továbbá a menekült iparosok és kereskedelmi alkalmazottak elhelyezésére létrehozták a Menekültek Ipari és Kereskedelmi Üzemét Budapesten. Ezen belül ruházati-, tömegáru-, műipari osztály, fuvarozási üzem, lakástisztító vállalat, illetve asztalos-, bádogos- és géplakatos műhely működött,

az üzem azonban 1922 augusztusában tőkehiány miatt felszámolásra kényszerült. A hivatal szervezésében gazdasági vállalatok vidéken is működtek, közülük csak a kecskeméti méhészgazdaságot említem meg.

A tisztviselőkérdés megoldása volt az egyik legnehezebb feladat, hiszen a megszállt területekről kiutasítottak miatt a tisztviselői kar hatalmasra duzzadt, és nem lehetett mindenkit megtartani a közszolgálatban. Így átképző tanfolyamokat szerveztek, ahol a szükséges közgazdasági és gyakorlati ismereteket elsajátíthatták az érintettek. Az érdeklődés azonban a várakozásokhoz képest alul maradt, ugyanis kiszámíthatatlan volt a gazdasági üzemek jövője az általános gazdasági válság miatt. A végzettek a tudásukat tőkehiány miatt amúgy sem hasznosíthatták volna, viszonylag előrehaladott koruk miatt pedig nem szívesen vették fel őket alkalmazottnak. Mindazonáltal sokan helyezkedtek el – elsősorban leszerelt és tartalékos katonatisztek – bankszakmában. A Budapesti Kereskedelmi Akadémia indított banktisztviselői tanfolyamot, de például szövetkezeti tisztviselői tanfolyamot is szervezett a „Hangya", illetve más szövetkezeti vállalatok.

A hivatal 1921-ben tárgyalást folytatott a Földművelésügyi Minisztériummal és az Országos Földbirtokrendező Bírósággal, hogy miként lehetne földhöz juttatni azokat a menekülteket, akik korábban is gazdálkodtak. A hivatal megszűnésének időpontjáig hétszáz jogosult jelentkezett, de addig csak 19 család jutott átlagosan körülbelül negyven kataszteri hold földterülethez. Az akció nem volt sikeres, mely többek között a földreform elakadásával függött össze.

Végül ki kell térnem arra, hogy a hivatal az egészséges magyar vidéken a gyógynyaraltatást mennyire fontosnak tartotta „a tömegszállások és waggonok elcsenevészedett, testileg lerongyolt gyermekállománya" számára. A gróf Bethlen István sátortábor az egyik példa erre, amelyet Balatonkenesén kétszáz gyermek befogadására állítottak fel.

A hivatal átszervezése majd megszüntetése

1922. február 3-án az Országos Menekültügyi Hivatalt a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium alá rendelte a minisztertanács, ezzel megszüntette az önállóságát. Döntését a takarékossági elv, a tisztviselői létszámapasztás és a menekültáradat csökkenése vezérelte, illetve hogy ekkorra már nagyrészt befejeződött a menekültek törzskönyvezése. Az átszervezés során a hivatal számos szervezeti egységét

összevonták, például a négy területi ügyosztályt egyetlen területi ügyosztállyá. A jogvédő iroda az Igazságügyi Minisztérium felügyelete alá került, a budapesti kirendeltség pedig megszűnt. Ekkortól már nem működtek helyi menekültügyi és pályaudvari megbízottak sem.

Végül 1924. június 30-ával a hivatal teljes megszüntetését rendelte el a minisztertanács, a menekültek ügyének további intézését a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumhoz helyezte át. A beköltözőket ellenőrző kirendeltséget azonban a minisztérium továbbra is működtette. A hivatal működése során 350 000 menekültet adminisztrált.

Megjelent:

Hontalanná lett honfitársak a Nagy Háború után. Az Országos Menekültügyi Hivatal működése.
Élet és Tudomány, LXXIII. évf. 29. szám. 905–907. 2018. július 20.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: A magyar menekültügy a Nagy Háború utáni években. In: Őze Sándor – Kránitz Péter Pál (szerk.): *Határ menti területek, migráció a XIX–XX. században tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre*. Budapest, Szent István Társulat, 2019. 233–304.

19. Alkotmányos alkotmánytalanság A Tanácsköztársaság alkotmányával kapcsolatos főbb problémák

Bár Magyarország a kartális („írott") alkotmányra csak a második világháború után tért át, sem történeti, sem közjogi szempontból nem kerülheti el figyelmünket az 1919. évi próbálkozás. A XX. század második felében a kisalkotmány és a nagyalkotmány kifejezésekkel az 1946. évi és az 1949. évi alkotmányt különböztették meg, ám ezeket az elnevezéseket már 1919-ben is alkalmazni lehet. A tanácskormány 1919. április 3-án jelentette meg az alaptörvényt pótló rendeletét (kisalkotmány), melyben a szocialista termelési és társadalmi rendszer megteremtéséről beszélt. A végleges alkotmányt (nagyalkotmány) 1919. június 23-án szavazták meg, mely „A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság Alkotmánya" címet viselte. Az alkotmányt – a világtörténelem második szocialista alkotmányát – Rónai (Rosenthal) Zoltán ügyvéd, egyetemi tanár, igazságügyi népbiztos dolgozta ki, a marxizmus tantételeit és az oroszországi „fejlődés" mintáit figyelembe véve, radikálisan háttérbe szorítva a magyar alkotmányfejlődés hagyományait.

Az alkotmány címében a szövetséges szó utal arra, hogy a Magyar Tanácsköztársaság az internacionalizmus és a föderalizmus elve alapján kész lett volna szövetségre lépni a későbbiekben bármely államban létrejövő tanácshatalommal. Abból a feltételezésből (utópiából) indult ki, hogy egy európai forradalmi hullám szocialista államok egész sorát fogja létrehozni, amelyekből majd a tanácsköztársaságok nemzetközi szövetsége fog kialakulni. Ennek szellemében az alkotmány azt is ki-

mondta, hogy „a Magyarországi Szövetséges Tanácsköztársaság nem állja útját annak, hogy a fölszabaduló területeknek […] nemzetei a Tanácsköztársasággal szövetséges külön tanácsköztársaságokat alkossanak". Mialatt tehát Párizsban a trianoni határokat húzták meg, a magyar alkotmány nem helyezkedett a területi integritás elvére. A mögötte álló ideológia szerint ugyanis a térségben szövetséges tanácsköztársaságoknak kellett volna létrejönniük, szomszédjaink nacionalizmusát tehát internacionalizmussal és föderalizmussal kívánta ellensúlyozni. (Megjegyzem, hogy az alkotmány külön biztosította a Magyar Tanácsköztársaságon belül maradó kisebbségek jogait: országos tanácsokat választhattak, illetve bizonyos feltételek mellett nemzeti kerületeket alakíthattak, továbbá működött német és ruszin népbiztos is.)

A tanácsrendszer és a választójog

Az 1919. évi tanácsrendszernek az volt a lényege, hogy a hagyományosnak tekinthető önkormányzatokat tanácsok váltották fel, valamint hogy a választójog voltaképpen helyhatósági választójogot jelentett. Ugyanis közvetlenül csak az alsóbb szintű tanácsok, tehát a községi, a városi és a budapesti kerületi tanácsok tagjait választották, a magasabb szintű tanácsok tagjait az alsóbb szintű tanácsok a saját tagjaik közül delegálták.

Az alkotmány csak olyan 18. életévüket betöltött férfiaknak és nőknek adott választójogot, akik a dolgozó néphez tartoztak, azaz hasznos munkából éltek a társadalom szempontjából. Kirekesztette a voksolás lehetőségéből mindazokat, akik nyereségszerzés céljából bérmunkásokat alkalmaztak, a munka nélkül jövedelmet húzókat, különösen a kereskedőket, illetve a lelkészi és szerzetesi hivatásúakat. Pedig az utóbbiak is nincstelenek voltak. A lakosság 50%-ának volt választójoga.

Csak úgy érthetjük meg a választójog korlátozásának e különös módját, ha összevetjük vele az alkotmányban a szabadságjogok megfogalmazását. A polgári államok szabadságjogainak katalógusa mintájára ugyanis a gondolat-, a szólás- és a sajtószabadságot, a gyülekezési-, az egyesülési- és a szervezkedési szabadságot, a művelődési jogot, valamint a lelkiismereti- és vallásszabadságot biztosította a Tanácsköztársaság alkotmánya is. Ezek a jogok azonban csak a dolgozó, társadalmilag hasznos tevékenységet folytató embert illették meg, mégpedig állampolgárságtól függetlenül, tehát bennük elvileg a Magyarországon dolgo-

zó külföldi munkás is részesedett. Formailag tehát osztályuralom, a proletariátus diktatúrája valósult meg. Az alkotmány leszögezte: „a proletárság minden szabadságot, jogot és hatalmat kezébe vett".

Visszatérve a tanácsrendszerre, a járási tanácsot már nem közvetlenül választották, hanem a falusi és a városi tanácsok tagjaiból állították össze. A megyei tanácsoknak pedig azok lettek a tagjai, akiket megválasztottak a megye területén lévő városok, járások és törvényhatósági jogú városok tanácsai. Megemlítem, hogy a tanácsok saját tagjaik közül intézőbizottságot (direktóriumot) választottak, illetve hogy felülről belügyi politikai biztosok ellenőrizték a megyei tanácsokat. A végrehajtó hatalom túlsúlya sajátossága volt a Tanácsköztársaságnak.

Az országgyűlés funkcióját a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése, a „tanácskongresszus" töltötte be, tagjainak jó részét a megyei (kerületi) és a városi tanácsok választották meg. (Voltak más szervek által delegált tagjai is, például a Népgazdasági Tanács küldöttei.) Úgy vélem, hogy a tanácsrendszer működhetett volna akár jól is, ha a legműveltebb, az ország vezetésére leginkább alkalmas személyeket sikerül a felsőbb szintű tanácsokba delegálni. Ráadásul az alkotmány lehetővé tette a képviselők visszahívását is. Ám e helyett csak azokat a tanácsokat ismerték el, amelyeket a „forradalmi proletariátus" választott meg. A választójog feltételeül szabott „társadalomra hasznos munka" parttalansága a választások eredményét könnyen megkérdőjelezhetővé tette. Előfordult, hogy utólag, adminisztratív úton „korrigálták" az eredményeket.

A Tanácsköztársaság csúcsszervei

Említettem, hogy a törvényhozó szerv a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése volt, „minden nagy fontosságú állami ügy" a hatáskörébe tartozott. Főszabályként évente kétszer kellett volna összeülnie, 1919. augusztus elsejével azonban véget ért a Magyarországi Tanácsköztársaság tiszavirág élete.

Az alkotmány úgy rendelkezett, hogy a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése ülésszakai között a Szövetséges Központi Intéző Bizottság viszi az ügyeket. Tagjait a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése választotta meg. A Központi Intéző Bizottság a tanácsrendszer valamennyi szervére nézve utasítási jogot kapott, és az alárendelt szervek, köztük a Kormányzótanács rendeleteinek a módosítására is felhatalmazása volt. Az a tény, hogy a Tanácsköztársaság első embere mind a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlését (törvényhozás), mind a Szövet-

séges Központi Intéző Bizottságot és mind a Kormányzótanácsot (végrehajtás) vezette, a hatalom egységének (a hatalomkoncentrációnak) nyilvánvaló jele.

A központi szervek közül talán a Forradalmi Kormányzótanács a legérdekesebb, mely az alkotmányt megelőzően a teljes állami főhatalmat gyakorolta, kollegiális államfőként járt el. Eredetileg a „forradalom" központi szerve volt, az alkotmányig törvényerejű rendeleteket alkothatott. (A törvényerejű rendeleteknek igazán csak 1949 és 1989 között jutott meghatározó szerep: kibocsátásukkal a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa az országgyűlés jogalkotói szerepét lényegében átvette.) A Kormányzótanács rendeletben kinyilvánította, hogy az ország proletariátusa a diktatúrát „addig is, amíg a tanácsok országos kongresszusa megalakul, a Forradalmi Kormányzótanács útján gyakorolja".

Miután azonban elfogadták az alkotmányt, a Kormányzótanács – immár „forradalmi" jelző nélkül – látta el a kormány funkcióját. Követnie kellett minden, a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése, illetve a Szövetséges Központi Intéző Bizottság által kiadott utasítást. Élén elnök állt, tagjaiként pedig a népbiztosok („miniszterek") az egyes szakigazgatási ágazatokat irányították. A Központi Intéző Bizottság választotta meg a Kormányzótanács elnökét – és mint említettem, személyében egyúttal a saját elnökét is –, illetve a Kormányzótanács tagjait. A Kormányzótanács „evolúciója" is jól mutatja, hogy a Tanácsköztársaság idején az államfői és a végrehajtó hatalomnak nem volt éles határa.

A Népgazdasági Tanácsot az alkotmány azzal a céllal hívta életre, hogy a gazdasági életet irányítsa és szervezze. Szervezetét főosztályokra tagolta, a főosztályok élén népbiztosok álltak. (A Népgazdasági Tanács úgy működött, mint egy csúcsminisztérium, ide tagozták be többek között a korábbi szociális, illetve a földművelésügyi népbiztosságot.) A Népgazdasági Tanács kollektív vezetés alatt állt, elnökségét a főosztályokat irányító népbiztosok, valamint a ruszin és a német népbiztos kollégáik alkották. Az országot gazdasági kerületekre osztották fel, a kerületekben kerületi népgazdasági tanácsokat szerveztek.

Végül szólni kell a Központi Ellenőrző Bizottságról (az „állami számvevőszékről") is, melynek a Központi Intéző Bizottság választotta meg a tagjait.

A legitimitás és a kontinuitás kérdése

Széles körben elterjedt nézet, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság puccsszerű hatalomátvétellel született. A Vix-jegyzék átvételét (1919. március 20.) kö-

vetően ugyanis – mely szerint az akkor még a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Arad vonaltól keletre álló magyar csapatokat majdnem a Tiszáig kellett visszavonni –, Károlyi Mihály köztársasági elnök az egyedüli jelentős tömegtámogatással rendelkező szociáldemokratákból kívánt kormányt alakítani. A szociáldemokraták azonban a háttérben a kommunistákkal megállapodtak. Károlyi az új kormány kinevezésére várt, telefonon azonban közölték vele, hogy a két munkáspárt egyesült és kikiáltották a proletárdiktatúrát. Hamarosan Károlyi tudta és beleegyezése nélkül megjelent egy nyilatkozat, melyben „lemondott és átadta a hatalmat Magyarország népei proletariátusának". Károlyi a történteket tudomásul vette, később azonban az aláírásával ellátott proklamációt mind ő, mind volt miniszterelnöke, Berinkey Dénes is hamisítványnak minősítette.

E középiskolai tankönyvekből is ismerős történet jelentősége az alkotmány szempontjából abban áll, hogy a puccsszerű hatalomátvétel kérdéssé teszi annak törvényszerűségét, legitimitását. Mivel az alkotmányt egy ilyen előzményekkel létrejött, új hatalmi közegben szavazták meg, felmerül a formális érvényesség kérdése, azaz hogy azt az arra jogosult szerv, szabályszerű eljárásban fogadta-e el. E tekintetben a kisalkotmány különösen problémás, hiszen az nem a törvényhozó szervre jellemző jogforrási alakban jelent meg, hanem azt a végrehajtó hatalomhoz kötődő rendeleti formában adta ki a tanácskormány.

Ezenkívül az új alkotmány nyitva hagyott számos elvi kérdést a korábbi történeti alkotmány kapcsán, jelentősen megbontva ezzel a magyar közjog koherenciáját. IV. Károly király eckartsaui nyilatkozatában (1918. november 13.) ugyanis csak az államügyek vitelében való részvételéről, de nem a trónról mondott le, trónfosztása csak 1921-ben történt meg. Ez ahhoz az ellentmondáshoz vezet, hogy a Tanácsköztársaság idején még létezett a királyság intézménye. (Szovjet-Oroszországban a királykérdést radikálisan oldották meg: II. Miklós cárt és családját a bolsevik hatalom 1918. július 17-re virradóan, Jekatyerinburgban kivégeztette.)

Ha IV. Károly eckartsaui nyilatkozatát mégis trónról való lemondásként fognánk fel, még akkor is nyitva marad az 1723. évi Pragmatica Sanctio nyomán a Habsburg-ház magyar trónhoz való jogának (az úgynevezett virtuális, jövőbeli jog) kérdése. Ráadásul IV. Károly jogszerűen megkoronázott király volt, így a magyar történeti alkotmány részének tekintett Szent Korona-tan is a trónhoz való személyes joga (az aktuális jog) mellett szólt. Az új kartális alkotmány tehát a magyar történeti alkotmánnyal szembe ment, az ellentmondások feloldására kísérletet sem tett.

Úgy vélem, hogy egy történeti alkotmányra épülő kartális alkotmány kétségkívül modern vívmány lett volna a korban, nem szólva arról, ha az még a Magyarországon tartózkodó külföldi munkavállaló jogait is biztosítja. (Az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó Római Szerződést 1957-ben írták alá, mely lehetővé tette a közös piacon belül a személyek szabad mozgását.) A Tanácsköztársaság alkotmánya azonban a jogokat a társadalom különböző rétegei számára csak szelektíven biztosította, mellyel nemcsak a tanácsrendszert, hanem a köztársaság intézményét is lejáratta, ami ugyancsak modern államformának számított volna akkoriban. A kortársak tudata a „Károlyi Mihályok és Kuhnbélák" uralmát teljesen összemosta, így aligha meglepő, hogy Magyarország a két háború közötti időszakra a királyság államformájához tért vissza.

Megjelent:

Alkotmányos alkotmánytalanság. A Tanácsköztársaság alkotmányával kapcsolatos problémák.
Rubicon, XXIX. évf. 332. (2019/4.) szám. 12–15. 2019. március

20. *Négy szakasz – négyszáz év*
Az 1921. évi trónfosztó törvény

A Horthy-korszak kezdetén Károly király számára még nem volt veszve minden: a magyar trónhoz való joga legalább papírforma szerint létezett. 1921-ben azonban két ízben is meggondolatlanul kísérelte meg visszavenni Magyarországon a hatalmat, ugyanis az antant a restaurációt megtiltotta. A Nagykövetek Tanácsa még 1920. február 3-i nyilatkozatában jelentette ki, hogy a restauráció nem magyar belügy, következőleg azt „sem el nem ismerik, sem nem tűrhetik". Így Károly második visszatérési kísérlete – szükségszerűen – az október 23-i budaörsi csatával végződött, ahol a Gömbös Gyula által irányított Horthy-párti csapatoktól veréseget szenvedtek a királypárti erők. Ekkor azonban a csehszlovák katonák már felsorakoztak Magyarország északi határán, majd az antant október 29-én jegyzékben követelte a király detronizálását, két nappal később pedig az egész Habsburg-ház trónfosztását. Úgy, hogy azt „egy hét leforgása alatt fogadtassa el a nemzetgyűléssel" a kormány.

A követelésnek eleget téve, Bethlen István miniszterelnök a törvényjavaslatot 1921. november 3-án nyújtotta be, mely minden változtatás nélkül ment keresztül a nemzetgyűlésben. A megszavazott javaslat mint a „IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónörökösödésének megszüntetéséről" szóló 1921. évi XLVII. törvénycikk került be a jogtárba. A rövid és tömören szövegezett törvény Károly uralkodói jogait megszüntette, a Pragmatica Sanctiót pedig hatályon kívül helyezte. Statuálta, hogy a nemzetre visszaszállt a királyválasztás joga, továbbá hogy a nemzet a királyság államformáját fenntartja, de a királyi szék betöltését elhalasztja. A szövegezés nyitva hagyta a lehetőségét annak, hogy alkalomadtán szabad királyválasztás útján ismét Habsburg kerüljön a magyar trónra.

Emiatt tiltakozott az antant és a kisantant is, ezért a magyar kormány november 5-én minden tagja által aláírt jegyzékben sietve jelentette ki, hogy a trón majdani betöltése ügyében csak az antant álláspontjának ismeretében fog cselekedni.

A törvényjavaslat indokolása és a közjogi bizottság jelentése

A törvényjavaslathoz készült indokolás hangot ad annak a sérelemnek, hogy idegen hatalmak a békeszerződésben biztosított függetlensége ellenére avatkoznak be Magyarország belügyeibe. Olyan intézkedést követelnek tőle, amelyre magát sohasem kötelezte, amelynek teljesítését a trianoni békeszerződés sem rótta rá, és amely alkotmányának alapelveivel sem egyeztethető össze. A követelést azonban nem lehet elutasítani, mert ebben az esetben az országot fegyveres támadással fenyegetik. Miután a kormány minden békés eszköz felhasználását sikertelenül megkísérelte, nem vállalhatja, hogy a világháború és a forradalmak pusztításai után meggyengült nemzetet újabb, a haza fennmaradását is veszélyeztető háborúba vigye. Ezenkívül az indokolás kiemelte, hogy mivel az államhatalom gyakorlásának további módját is jogosult rendezni a nemzetgyűlés az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. törvénycikk értelmében, a trónfosztó törvény egyúttal az államforma kérdését is végérvényesen eldönti a jövőre nézve.

Az eljárási szabályoknak megfelelően a nemzetgyűlésnek az ügyben illetékes szakbizottsága, a közjogi bizottság a törvényjavaslatról jelentést készített, melyben a törvényjavaslatot változtatás nélkül ajánlotta elfogadásra a nemzetgyűlésnek. E szintén november 3-án kelt jelentés olyan tényekről szól, amelyeknek lényegi szerepe lesz alább, témánk szempontjából. A jelentés az 1920. évi I. törvénycikkben foglalt két megállapítást visszhangozza, egyrészt hogy 1918. november 13-án – az eckartsaui nyilatkozattal – Magyarországon megszűnt a királyi hatalom gyakorlása. Másrészt, ami ennél is fontosabb: az elvesztett háborút követő események miatt megszűnt Magyarországnak és társországainak a volt osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságokkal és országokkal fennállott feloszthatatlan és elválaszthatatlan („indivisibiliter ac inseparabiliter") együttbirtoklása. Az 1920. évi I. törvénycikk rögzítette, hogy a nemzetgyűlés mindezen tényekből folyó következmények megállapítását a békekötés utáni időre magának tartja fenn, melybe – a közjogi bizottság jelentése szerint – értelemszerűen beletartozik a király személyének és a trónöröklés kérdése. Csakhogy e következ-

ményeket „egyes tényezők" (azaz Károly és hívei) egyoldalúan, a nemzetgyűlés megkérdezése nélkül kívánták megállapítani, mely oly súlyos kül- és belpolitikai bonyodalmakhoz vezetett, ami miatt e függő kérdés törvényes megoldását már nem lehet tovább halogatni. További elemzésemnek a királyi hatalom gyakorlásának megszűnése, óvatos szövegezés háttere, illetve az együttbirtoklás fogalma lesz a visszatérő eleme.

A Szent Korona-tan és a Pragmatica Sanctio problémája

Ami a magyar történeti alkotmányt illeti, két vonatkozását kell a háború utáni helyzetben irányadónak tekinteni. Az egyik a Szent Korona-tan, a másik pedig a Pragmatica Sanctio, melyet még a rendi Magyarország idején foglaltak törvénybe 1723-ban. (A Pragmatica Sanctiót az erdélyi országgyűlés már egy évvel korábban elfogadta.)

A Szent Korona-tannak akként foglalható össze a lényege, hogy az állam két fő személyi összetevője – a király és a nemzet – együtt a „Szent Korona egész teste". A legfőbb államhatalom a Szent Korona egész testét illeti meg. Ebből következik egyrészt az, hogy a korona jogán a nemzet tagjai (képviseletükben az országgyűlés) is részt vesz az államhatalom gyakorlásában, másrészt hogy a király a hatalmát nem a saját jogán, hanem a korona jogán gyakorolja. A koronázás nálunk tehát nem formális, hanem közjogi aktus volt: a koronázással szállt át a királyi hatalom a királyra a koronáról. Károly természetesen tiltakozott trónfosztása ellen, tiltakozásának szövegét több korabeli lap is közölte. Nyilatkozatában a trónt épp arra hivatkozva követelte vissza, hogy Szent István koronájával lett megkoronázva! (Most tekintsünk el attól, hogy valóban Szent István koronáját helyezték-e fejére koronázásakor.)

A Pragmatica Sanctiót – mint említettem – Magyarországon 1723-ban cikkelyezték be, legfőbb rendelkezése III. Károly (1711–1740) leszármazói – illetve bizonyos oldalágak – részére a trón leányági öröklését is lehetővé tette. (A különbség a magyar és az osztrák szabályozás között az volt, hogy Ausztriában az összes Habsburg nőágat megillette az örökösödési jog.) Bár a Pragmatica Sanctióban tételesen nem volt benne, abból az örökös tartományok – azaz a Habsburg-dinasztia osztrák tartományai: Ausztria, Karintia, Krajna, Stájerország, Tirol és Vorarlberg – és Magyarország közötti védelmi közösséget is levezettek. (Ne feledjük, hogy a török kiűzése óta ekkor még alig negyed évszázad telt el, illetve hogy

II. Musztafa és I. Lipót a karlócai békét 1699-ben csak 25 évre kötötte meg.) A védelmi közösségnek az örökös tartományok és Magyarország együttbirtoklása volt a feltétele.

A védelmi közösség és az együttbirtoklás fogalma jelentős hangsúlyt kapott a XIX. századi magyar közjogban. Az 1867. évi XII., úgynevezett kiegyezési törvénycikkben megállapított közös ügyeket (külügy, hadügy és az ezeket fedező pénzügy) a védelmi közösségből vezették le. Deák Ferenc az *Adalék a magyar közjoghoz* című munkájában arra az álláspontra helyezkedett, hogy az együttbirtoklás mind az osztrák császári, mind a magyar királyi trónra formálható igény feltétele. Mindebből mégsem vonható le egyértelmű következtetés arra, hogy az együttbirtoklás megszűnése esetén miként alakul a Pragmatica Sanctio hatálya. Maga a törvénycikk ugyanis nem tartalmazott rendelkezést erre vonatkozóan. A kérdést azonban az 1918. év eseményei megkerülhetetlenné tették, mert Ausztriában november 12-én kikiáltotta a köztársaságot az ideiglenes nemzetgyűlés.

A szabad királyválasztók és a legitimisták

Királykérdésben a magyar elit már jóval a trónfosztás előtt kettészakadt: a legitimisták Habsburg-pártiak voltak, a szabad királyválasztók viszont ősi jogon nemzeti királyt választottak volna. Csakhogy Károly jogszerűen megkoronázott király volt, úgy is fogalmazhatnék, hogy birtokon belül volt, tehát a jogi vélelem mellette szólt. Így a szabad királyválasztóknak kellett volna bizonyítaniuk azt, hogy a trónhoz mégsincs joga. Mivel jól érzékelhetők voltak ennek az ellentmondásai, a szabad királyválasztók igyekeztek a bizonyítási tehertől szabadulni. Kmety Károly, a budapesti jogi kar közjogász professzora az érvelését arra alapozta, hogy a nemzet szuverenitásából eredő ősi jog a szabad királyválasztás joga, mellyel szemben csak ideiglenes megszorításnak tekinthető az öröklés beiktatása. (Megjegyzem, hogy fiágon az elsőszülött öröklési rendet a magyar közjogba az I. Lipót uralkodása idején keletkezett 1687. évi II. törvénycikk illesztette be.) Kmety szerint tehát a legitimistáknak kell bizonyítaniuk azt, hogy az ideiglenesség még mindig fennáll, azaz a Pragmatica Sanctio hatályban van. Nézetei nem voltak tarthatóak. Ugyanis a magyar történelemben nagyjából csak a XV. századra igaz, hogy a választás elve az öröklést háttérbe szorítja. Ha viszont az elsőbbség az öröklés elvét illeti, akkor ezen az alapon IV. Károly és

férfiági leszármazói – elsősorban Ottó főherceg – magyar trónhoz való jogát nem lehet kétségbe vonni. Mindehhez még hozzá kell tenni, hogy meglehetősen furcsa lett volna a jog működése szempontjából is, ha a birtokon belül lévő félnek – azaz Károlynak és támogatóinak – kell bizonyítani. Szabó István jogtörténész profeszszor szellemes hasonlatával élve, ez épp olyan helyzet lenne, mintha ma munkáltatói felmondás esetén a felmondás jogtalanságának a bizonyítása a munkavállaló kötelessége lenne.

Érvek – ellenérvek

Mivel a választás elvének elsőbbségét nem sikerült megfelelően alátámasztani – így a bizonyítás terhét a legitimistákra „áttolni" –, két dolgot kellett (volna) a szabad királyválasztóknak igazolniuk ahhoz, hogy királyt tudjanak választani. Egyrészt hogy a Pragmatica Sanctio hatályát vesztette, a jövőben tehát a magyar trónt nem igényelheti a Habsburg-ház egyetlen tagja sem (jövőbeni, úgynevezett virtuális jog). Másrészt hogy nem jogosult a magyar trónra a már megkoronázott király, IV. Károly sem (aktuális jog).

A virtuális jogot történeti érv alapján támadták a szabad királyválasztók, nevezetesen hogy a Pragmatica Sanctio magyarországi becikkelyezésének a fő indoka az együttes védelem volt. Kmety érvelése szerint ha a közös védelmet a dinasztia többé nem tudja biztosítani, az bontó feltétel a trónigényre is.

Ezzel szemben a legitimisták úgy látták, hogy ha Ausztriában forradalom tör ki – melyről Magyarországon nem tehetnek – és a császárt a trónjáról letaszítják, előállna az a helyzet, hogy uralkodó nélkül marad Magyarország. Tehát a magyar trónöröklési rend az osztrák közjog függvénye nem lehet. Tomcsányi Móric, aki hamarosan Kmety kartársa, majd tanszéki utóda lett, leszögezte: ha az együttbirtoklás a kötelezett fél akaratán kívüli okból teljesíthetetlen, az a teljes jogviszonyt még nem szünteti meg. Ráadásul a Pragmatica Sanctio is úgy rendelkezett, hogy „a király választására és koronázására nézve a karok és rendek ősi és régi, helybenhagyott s bevett szokását és előjogát oly értelemben tartják fönn, hogy annak csakis az említett nőág teljes kihalása után legyen helye".

Az aktuális jog kapcsán a szabad királyválasztók szintén a közös védelembe kapaszkodtak bele, melynek biztosítása – álláspontjuk szerint – nemcsak a trón elnyerésének a feltétele, hanem annak az egész uralkodás alatt folyamatosnak

kell lennie. A legitimisták szemében ez jogeljátszási elméletnek felelt meg, pont olyannak, mint amikor az 1848/49-es szabadságharc után Magyarország alkotmányát arra hivatkozva tették félre, hogy a magyarok eljátszották alkotmányos jogaikat cselekedetükkel.

A szabad királyválasztók arra is hivatkoztak, hogy Károly 1918 októberében az országot elhagyta. Abban a súlyos válsághelyzetben, amely a forradalmakhoz és a területi széteséshez vezetett. Ezt az országgyűlés értelmezheti lemondásként. A legitimisták ellenben azzal érveltek, hogy a király közjogi értelemben felelőtlen. (E felelőtlenség azt jelenti, hogy a király ellen sem bűnvádi eljárást, sem polgári pert nem lehetett indítani. Intézkedéséért a felelősséget a „felelős minisztérium" – kormány – egyik tagja vállalta át ellenjegyzésével.) Továbbá a legitimisták mellett szólt a Szent Korona-tan is, mely szerint a nemzet és a király együtt gyakorolja az államhatalmat, így abból a királyt a magyar országgyűlés egyoldalúan nem rekesztheti ki.

Végül, a szabad királyválasztók úgy vélték, hogy Károly 1918. november 13-án kelt eckartsaui nyilatkozata felfogható trónról való lemondásként. (Pedig csak úgy szólnak benne a vonatkozó sorok, hogy „minden részvételről az államügyek vitelében lemondok".) A legitimisták formailag érvénytelennek tekintették e nyilatkozatot, egyrészt mert az miniszteri ellenjegyzést nem tartalmazott. Másrészt mert 1867 óta törvény mondta ki, hogy a király lemondását el kell fogadnia az országgyűlésnek is, egyébként nem lehet érvényesnek tekinteni.

Ezzel kapcsolatban csak kitérőleg említem meg, hogy három nappal az eckartsaui nyilatkozatot követően, 1918. november 16-án az országgyűlés képviselőháza is kimondta a feloszlását, a főrendiháza pedig berekesztette tanácskozásait – az új „forradalmi" törvényhozó szerv a Nagy Nemzeti Tanács lett. A képviselőháznak ez az önfeloszlatása azonban nem volt jogszerű, ugyanis csak a király oszlathatta volna fel az országgyűlést az 1915. évi IV. törvénycikkben meghatározott időtartamának letelte előtt. Ráadásul épp ennek az országgyűlésnek lett volna a feladata, hogy foglalkozzon a királyi nyilatkozattal, és hogy a szükséges intézkedések megtételével az államfőt ideiglenesen pótolja. (Az 1915. évi IV. törvénycikkben az országgyűlés az időtartamát a békekötést követő hatodik hónap végéig voltaképpen maga hosszabbította meg, amit a háború kétségkívül indokolt, viszont szintén kérdéseket vetett fel az alkotmányosságot illetően.)

A „jogszerű" trónfosztás

A szabad királyválasztóknak volt egy mérsékeltebb szárnya is, mely a nemzeti királyválasztást nem a Pragmatica Sanctio érvénytelenségére kívánta alapozni. Polner Ödönnek, a pozsonyi, majd a szegedi egyetem jogászprofesszorának az volt a nézete, hogy a Pragmatica Sanctiót előbb hatályon kívül kell helyeznie a nemzetgyűlésnek, hogy aztán sor kerülhessen valamilyen módon Károly aktuális jogának megszüntetésére. Ezt követően lehetséges lesz, hogy a nemzetgyűlés új trónöröklési rendet állapítson meg.

A IV. Károly uralkodói jogainak és a Habsburg-ház trónörökösödésének megszüntetéséről szóló 1921. évi törvénycikk – mely a trónfosztások (1620, 1707 és 1849) sorában a negyedik – jórészt ezt a gondolatmenetet tükrözi. Közjogi szempontból azonban jócskán vetett fel problémát ez a „megoldás" is.

Az 1867. évi kiegyezést becikkelyező törvény a Pragmatica Sanctiót nem egyszerű törvényként kezelte, hanem olyan szerződésnek, amely az uralkodóház és Magyarország között jött létre. Egyes tudósok úgy vélték, hogy nem is az uralkodóház, hanem az örökös tartományok és Magyarország között jött létre védelmi közösség céljából a szerződés. Ám ha a Pragmatica Sanctio szerződés, amit egykor csak becikkelyeztek a magyar törvények közé, akkor azt nem helyezheti egyoldalúan hatályon kívül a nemzetgyűlés. Hogy ez még világosabb legyen, képzeljük el, hogy Magyarország csatlakozik egy nemzetközi szervezethez, és annak az alapokmányát az országgyűlés közzéteszi törvényben. Ha később e törvényt hatályon kívül helyezi, az a szervezetből való kilépést még nem jelenti, mivel a kilépést magánál a szervezetnél kell kezdeményezni és az ott meghatározott eljárási rend szerint kell lebonyolítani. A törvényt csak ezt követően lehet „megsemmisíteni".

Érdemes elidőznünk a mellett, hogy a Pragmatica Sanctio jogi természetének kérdését a Magyarországot minden más országtól független és önálló népköztársasággá alakító, 1918. november 16-án elfogadott néphatározat is megkerülte. A forradalmi hevületben született néphatározat V. cikke egyszerűen kimondta, hogy e néphatározattal „ellenkező törvényes rendelkezések hatálya megszűnik, minden egyéb törvényes rendelkezés hatályban marad". Így legfeljebb csak következtetés útján lehet odáig eljutni, hogy mint az új államformával ellenkező törvényes rendelkezés hatályát veszíti a Pragmatica Sanctio is. A népköztársaság kikiáltása tehát úgy történt meg, hogy a trónfosztásról egyúttal nem rendelkeztek. (Az elviekben így kialakult kettős jogrend problémáját korábban már érintettem a Tanácsköztársaság alkotmánya kapcsán.)

Visszatérve a trónfosztó törvényre, további problémát jelentett, hogy a jogszerűen megkoronázott király trónfosztása a történeti alkotmányt sértette. Végül kérdésként merült fel az is, hogy közjogi ideiglenes állapot (provizórium) idején a trónbetöltés rendjét egyáltalán lehet-e módosítani, illetve hogy a kormányzó jogosult-e trónbetöltési törvényt kihirdetni.

Bár a két háború közötti Magyarország megmaradt a királyság államformája mellett – az 1920. évi I. törvénycikk értelmében az államfői teendőket „ideiglenesen" kormányzó látta el –, a történeti magyar alkotmány többé már nem állt helyre. Ahogy Csekey István jogászprofesszor fogalmazott a II. világháború után, 1947-ben, a Habsburg-Lotharingiai uralkodóház detronizálását kimondó 1921. évi XLVII. törvénycikk elfogadását követően Magyarország államformája „kvázi monarchia lett; jogilag monarchia, politikailag ellenben köztársaság, amelyet a népnyelv »m. [magyar] kir. [királyi] köztársaság« névvel emlegetett".

A 2011-es Alaptörvény a történeti alkotmányunkra ablakot nyit, többek között, amikor a Nemzeti hitvallásában rögzíti, hogy „nem ismerjük el történeti alkotmányunk idegen megszállások miatt bekövetkezett felfüggesztését", vagy az R) cikk szerint „az Alaptörvény rendelkezéseit […] történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni". Természetes, hogy ma már a királyság visszaállításának semmiféle politikai realitása sincs, azt viszont érzékelnünk kell, hogy Alaptörvényünk múltidéző szellemisége miatt a hagyományos jogtörténeti vizsgálódás keretén mégiscsak túlmutat az utolsó trónfosztás jogszerűségének kérdése. Hiszen történeti alkotmányunk minden kétséget kizáróan Károly mellett szólt, hiába is próbálták meg a korban ennek ellenkezőjét bebizonyítani a szabad királyválasztók.

Megjelent:

Négy paragrafus négyszáz év. Az 1921. évi trónfosztó törvény.
Rubicon, XXXVI. évf. 418. (2025/11.) szám. 80–82. 2025. november

A cikk korábbi változata:

Szabaddá vált-e a királyválasztás? Közjogi viták a Habsburgok magyar trónhoz való jogáról.
Élet és Tudomány, LXXIII. évf. 45. szám. 1417–1419. 2018. november 9.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: A jogfolytonosság és az államforma kérdése: a közjogi provizórium időszaka és az 1946. évi kisalkotmány. In: Farkas Judit Antónia – Gali Máté – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2019.* Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 141–158.

21. *A „magyar királyi köztársaság" Közjogi polémiák Horthy kormányzói jogkörének kiterjesztése kapcsán*

Az 1920. évi I. törvénycikkel Magyarország visszatért a királyság államformájához, e jogszabály az ország élére ideiglenes jelleggel kormányzót állított. Horthy Miklós személyét elfogadták a legitimisták is, mert remélték, hogy Ferenc József egykori szárnysegédje a Habsburgok visszatérését elő fogja segíteni. Az országra nehezedő külpolitikai nyomás miatt azonban 1921-ben a nemzetgyűlésnek a Habsburg-ház trónfosztását ki kellett mondania. Így Horthy államfősége állandóvá vált: király nélküli királyság lett Magyarország. Az alábbiakban azt a kérdést járom körbe, hogy összeegyeztethető volt-e a történeti alkotmánnyal – különösen a Szent Korona-tannal – a kormányzói jogkör kiterjesztése, illetve hogy a kormányzói jogkörök mennyiben tekinthetők a köztársasági államformába való átmenetnek.

A kormányzó által gyakorolt királyi hatalom a királyival nem volt azonos, bár a fokozatos jogkiterjesztés révén egyre közelített ahhoz. A kormányzói jogkör első, legszigorúbb megfogalmazása szerint a kormányzót – ellentétben a királlyal – az alkotmány vagy a törvények megszegése esetén a nemzetgyűlés által felelősségre lehetett vonni. A kormányzót nem illette meg a törvények szentesítésének királyi joga sem, azokat csak kihirdetési záradékkal és aláírásával láthatta el. A megszavazott törvényt is csak egy ízben küldhette vissza megfontolásra, ha a nemzetgyűlés nem változtatott rajta, ki kellett hirdetnie eredeti formájában. A királyi abszolút vétójog (szentesítés megtagadása) helyett tehát csak relatív vétójoggal rendelkezett. A kormányzó a nemzetgyűlést nem napolhatta el, illetve azt csak tartósan munkaképtelenné válása esetén oszlathatta fel. Szerződéseket külső hatalmakkal kizárólag nemzetgyűlési hozzájárulással köthetett, a hozzájárulásnak

hadüzenet vagy békekötés esetén előzetesen kellett megtörténnie. A kormányzó – szemben a királlyal – sem nemességet, sem általános kegyelmet nem adhatott, és mivel nem volt katolikus, nem gyakorolhatta a főkegyúri jogot. (A főkegyúri jog a királynak a katolikus főpapi székek betöltéséhez fűződő joga volt.) A jogok „kiosztásának" elve tehát akként fogalmazható meg, hogy a kormányzó a király személyéhez fűződő felségjogokat ne, vagy ha azok valamelyike az állam működése szempontjából elengedhetetlen, abból csak a minimumot nyerje el. Korlátok közé szorított jogkörének kiterjesztését Horthy természetesen már 1920-ban kérte, a jogkiterjesztés azonban csak fokozatosan, hosszabb idő alatt valósult meg és csak részben.

Közjogászok a kormányzói jogkör kiterjesztése ellen

Elvi szempontból mindenekelőtt az okozta a problémát, hogy több jogtudós is úgy látta, hogy a kormányzói jogkör kiterjesztése a provizórikus közjogi helyzetre nézve nem jelent semmiféle megoldást. Bölöny József szerint átmeneti időkre nem lehet tartósan berendezkedni, az interregnumot – a két uralkodó közötti átmeneti időszakot – nem lehet intézményesíteni és az ideiglenességet véglegesíteni. Egyed István is úgy gondolta, hogy az ideiglenességet csak azzal lehet megszüntetni, ha ismét király veszi át az államfői hatalmat.

Nézeteinek alátámasztására mindkét szerző a Szent Korona-tant használta, mely álláspontjuk szerint kizárja, hogy a kormányzó a teljes királyi jogkört megkaphassa. Bölöny kifejtette: „…Szent István koronája nem múzeumi ékszer és soha nem is fog azzá válni, a teljes királyi hatalom csak a koronás királyt illeti meg…" (Érdemes eltűnődni, hogy napjainkban a Szent Korona újból közjogi tényező-e, vagy az Országházban való elhelyezése dacára is csak „múzeumi ékszer".) Az volt a véleménye Egyednek is, hogy a kormányzónak a törvényszentesítési jogot nem szabad megadni, mivel ez a jog csak a megkoronázás által ruházódik a királyra a Szent Korona-tan szerint.

A kormányzói jogkör kiterjesztése ellen szóltak azok a jelenségek is, melyeket a német birodalomban Hitler kancellárrá válását követően lehetett tapasztalni. Aggodalmát – többek között – Ferdinandy László úgy fogalmazta meg, hogy „…ha a kormányzói méltóságot felelőtlenné tennék, megbízásának időtartamát sem korlátoznák, előállna az a helyzet, hogy egy ma még ismeretlen kormányzó törvény- és alkotmányellenes országlása esetén is elmozdíthatatlan lenne".

Egy ilyen kormányzótól pedig a nemzet csak forradalmi úton szabadulhatna meg. A parancsuralmi törekvések előtérbe kerülésétől félt Egyed is, ezért úgy vélte, hogy a lényeges közjogi változtatásoknak az ideje még nincs itt.

Végül, Ferdinandy helytelenítette, hogy a kormányzónak utódajánlási joga is legyen. Leszögezte: a nemzet szuverén joga az államfői méltóság betöltése – ez a magyar közjog alapvető tétele. Az utódajánlási jog megadása tehát az ősi alkotmányt sértené meg.

Közjogászok a kormányzó teljes királyi jogkörrel való felruházása mellett

A közjogászok másik része – Bölönyvel, Egyeddel és Ferdinandyval szemben – a kormányzói jogkör kiterjesztésének szükségszerűsége mellett sorakozott fel. Érvelésükben érdekes, hogy a Szent Korona-tanra való hivatkozás náluk is központi helyet foglal el.

Nem „mellőzhető alkotmányossági formaképletünk" a Szent Korona-tan, állította Szontagh Vilmos, aki szerint a király helyetteséül rendelt államszervnek teljes értékű helyettesnek kell lennie, tehát a kormányzónak meg kell kapnia a teljes királyi hatalmat. Csekey István is arra a következtetésre jutott, hogy a „királyi jogkört azonosítani kell a kormányzói jogkörrel, ez a szentkorona-tanból folyó elvi álláspont". Tehát a kormányzónak a törvényszentesítés és a nemességadományozás jogát meg kell adni, rögzíteni kell, hogy nem lehet felelősségre vonni, illetve a főkegyúri jog gyakorlására is fel kell jogosítani. (Elgondolkodtató lehet, hogy Csekey még a főkegyúri jogot is biztosította volna a református kormányzó részére.) Igen figyelemre méltó azonban Csekeynek az a mondata, mely szerint „az az államforma ugyanis amelyben még ma is vergődünk […] tartalmában királyság felé törekvő, de a köztársaság formáival erélyesen szakítani nem tudó államforma". Vegyük észre, hogy Csekey „köztársaság formáit" emleget a Horthy-rendszerrel összefüggésben!

A kormányzói jogkör kiterjesztésének Szent Korona-tannal való indokolásában ott látom a problémát, hogy ilyen alapon a jogbővítés kizárólag úgy lett volna lehetséges, ha Horthy fejére helyezik a koronát. Logikailag tehát elfogadhatóbbnak tűnnek azok a nézetek, amelyek e tekintetben a Szent Korona-tanon túllépnek. Ottlik László fejtette ki, hogy az, hogy a királyi jogosítványok igénye egyáltalán felmerült, a Szent Korona-tanon nevelkedett közvélemény miatt adódott elő. Úgy

vélte, hogy a kormányzói jogkör kiterjesztése az egyébként is meglévő hatalom törvényes kimondása lenne. (Egy példa erre: a törvény aláírása vagy szentesítése között gyakorlati különbség nincsen.) Ottlik tehát azzal indokolta a teljes jogkör megadását, hogy „a valóságban a magyar államfő ma is épp oly csorbítatlan birtokosa a politikai főhatalomnak, mint a király". Ebből folyó következtetése jól hangzó, de némileg zavaros: a teljes jogkör megadásával „elérhetjük azt, hogy helyreállítjuk a monarchiát, de nem állítjuk helyre a királyságot".

A jogkiterjesztés eredményei

Említettem, hogy a kormányzói jogkört lépésekben terjesztették ki: az 1920., az 1933. és az 1937. évi módosításokat követően 1942-ben legvégül felállították a kormányzó-helyettesi intézményt is. A módosítások közül az 1937. évi volt a leglényegesebb, mely egybekötve a felsőház jogkörének növelésével és a választójog reformjával (titkos szavazás teljes körű bevezetése) egy alkotmányjogi „reformcsomagba" illeszkedett. Elsősorban azokkal a jogkörökkel foglalkozom lejjebb, melyeket a kormányzó sohasem kapott meg.

Ilyen volt a törvényszentesítés joga, mivel a „Szent Korona tanában meglevő jogok szerint a magyar király csak a koronázással válik a szuverén törvényhozó hatalom részesévé" – szögezte le a törvény indokolása. A kormányzónak a nemességadományozás jogát sem adták meg, mert ezt a jogot ugyancsak a Szent Koronával történő megkoronázáskor ruházza a királyra a nemzet. (A nemesség adományozásának a korban már nem is volt akkora jelentősége, mint korábban. E jog „pótlásaként" létrejött a Vitézi Rend, mint a Horthy-korszak „nemessége".) Végül, a kormányzó sohasem kapott főkegyúri jogot, mert az erről való rendelkezésre – rögzítette az indokolás – csak a katolikus egyházi főhatalommal (pápával) történő egyeztetés után kerülhet sor.

Csak rövid kitérőként és érdekességként említem meg, hogy a kormányzó a számára megadott utódajánlási jog keretében ellenjegyzés nélkül lepecsételt borítékban utódjaként három nagykorú magyar állampolgárt jelölhetett. A boríték felbontása és az abban szereplő személyek közül az új kormányzó megválasztása az országgyűlés két házának együttes ülésén történt volna. E rendelkezés azonban a történelem viharai közepette teljes egészében papíron maradt.

A kormányzói tiszt megüresedése és az új kormányzó megválasztása közötti időszakban az államfői jogkört úgynevezett kollegiális államfő, országtanács

gyakorolta volna. Az országtanácsot a miniszterelnök, az országgyűlés két házának az elnöke, a hercegprímás, a kúria és a közigazgatási bíróság elnöke, valamint a honvéd vezérkar főnöke alkotta. Bár működésére nem került sor a gyakorlatban, Mindszenty József esztergomi érsek háború utáni meghurcoltatásával a hercegprímás e közjogi funkciója szoros összefüggésben van.

Útban a köztársaság felé

A kormányzói jogkör kiterjesztésének eredményét illetően a közjogászoknak szintén megoszlott a véleménye. Fridli Lajos az 1937. évi módosítással az ügyet lényegében befejezettnek vélte: „e bővítésekkel […] a kormányzói jogkör kérdése elintézettnek és lezártnak tekinthető – a főkegyúri jog kérdésének kivételével". Mások a kormányzói jogkör további bővítését szerették volna, és e tekintetben rendkívül figyelemre méltó Téglássy András álláspontja, akinél érdekes vonatkozásban tűnik fel a Szent Korona-tan.

Téglássy az 1440. évi koronázáshoz hátrált, amikor a Szent Korona helyett „alkalmi" koronával koronázták meg I. Ulászló magyar királyt. (Ugyanis a Szent Koronát ellopatta Luxemburgi Zsigmond király lánya, Erzsébet, hogy három hónapos fiát, V. Utószülött Lászlót királlyá koronáztassa vele.) Ily módon tehát a Szent Koronával való megkoronázás nélkül is nyertek már el királyi jogokat, arra hivatkozva, hogy a hatalom átruházásának a forrása a nemzet akarata, nem pedig a korona. Ezen az alapon viszont a Szent Korona jogait át lehet ruházni a kormányzóra is, miután az – királyi hitlevél kibocsátása helyett – az alkotmányra az esküt leteszi. Hozzáteszem, hogy innen már csak egyetlen logikai lépésre van az 1946. évi I. törvénycikk, hiszen az alkotmányra az esküt akár a köztársasági elnök is leteheti. Véleményem szerint tehát Téglássy nem járt rossz úton, bár az a nézete, hogy a Szent Korona-elméletben nem a fizikai értelemben vett koronázás a lényeg, számomra sem elfogadható.

A fentieket erősíti Tomcsányi Móric álláspontja is, aki az 1942-ben kiadott *Magyar Közjog*ában a Szent Korona elpusztulásának az eshetőségét is mérlegeli. Megállapítja, hogy ha esetleg elpusztulna a Szent Korona, akkor a nemzetet illeti meg annak pótlásának joga. Ugyanígy a nemzet szükség esetén a királyi szervet is pótolhatja.

Összegzésképpen megállapítható, hogy bár Horthy és Hunyadi János kormányzósága között szívesen vontak párhuzamot – például a törvényi indokolás

szerint az országgyűlés a jogkiterjesztést követően már azon az alapon nem vonhatta felelősségre a kormányzót, hogy ilyen lehetősége Hunyadi esetében sem volt –, Horthy jogállása sok tekintetben egy köztársasági elnökéhez hasonlított. Például csak aláírhatta a törvényeket, a tisztségét nem örökíthette – ami ugyan nem volt határozott időhöz kötve, de azt akkor is őt követően választással töltötték volna be –, továbbá nem volt királyi felség sem, hanem csak a magyar állampolgárok közül egy, akit az államügyek legfőbb vitelére választottak meg. Erre utal Propper Sándor egykori országgyűlési képviselő szellemes kifejezése – amit felvettem írásom címébe –, aki a Horthy-rendszert „magyar királyi köztársaságnak" nevezte.

Megjelent:

A magyar királyi köztársaság. Közjogi polémiák.
Élet és Tudomány, LXXIV. évf. 19. szám. 589–591. 2019. május 10.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: A jogfolytonosság és az államforma kérdése: a közjogi provizórium időszaka és az 1946. évi kisalkotmány. In: Farkas Judit Antónia – Gali Máté – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2019.* Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 141–158.

„A múlt után nemcsak betettük az ajtót, hanem be is falaztuk"

22. *Az 1946. évi kisalkotmány közjogi szempontból*

Az 1946. évi alkotmányt kisalkotmánynak is nevezik, megkülönböztetve az 1949-ben helyére lépő nagy vagy buharini alkotmánytól, amelyet már szovjet mintára dolgoztak ki. A kisalkotmány jelentősége, hogy a köztársasági államforma deklarálásával az 1918 óta – tehát több mint negyed évszázada – fennálló közjogi provizóriumnak véget vetett. Mindazonáltal az 1946. évi alkotmány számos kérdést is felvet, és nemcsak a keletkezésének körülményeit tekintve. Közjogi szempontból az ahhoz kapcsolódó problémák zöme a jogfolytonossággal összefüggésben jelentkezik, azaz hogy a kisalkotmányt a magyar történeti alkotmányba be lehet-e vagy egyáltalán be kell-e illeszteni, továbbá hogy az új köztársasági államformát a magyar hagyományokkal miként lehet, illetve össze kell-e egyeztetni.

Az 1946. évi alkotmány történeti hátterét illetően sokatmondó Mindszenty József hercegprímásnak a miniszterelnökhöz, 1946. február 1-jén írt levele, miszerint a törvényjavaslat tárgyalása „idegen [szovjet] megszállás alatt a magyar nép megkérdezése nélkül, a képviselők pártéleti szólásszabadságának korlátozásával folyt le". Sokan úgy vélték, hogy alkotmányozásra a választásokon nem is kapott felhatalmazást a nemzetgyűlés. Tehát csak a nép változtathatná meg az alkotmányt, népszavazás útján.

E kérdésről elgondolkodott Moór Gyula, a korszak neves jogfilozófusa is, álláspontja szerint azonban a jogszerűséget ezen az alapon nem lehet vitatni. Mert

„jogunk sohasem ismert formai különbséget az alkotmány-törvény és a közönséges törvények között. Ebből következik, hogy a törvények alkotására jogosult szerv – a Nemzetgyűlés – az alkotmány megváltoztatására is jogosult. Másik alapelve alkotmányunknak – még a királyságnál is régibb –, hogy minden jog forrása a nemzet. Ezt a nemzeti akaratot a Nemzetgyűlés képviseli."

Ha a formai szempontokat illetően még hitelt érdemlőek is Moór szavai, a kisalkotmányban a direkt politikai hatásokat nem nehéz kimutatni. Gyenge államfői intézményt akartak létrehozni. Ezért az alkotmányból a köztársasági elnöknek az országgyűlés összehívására vonatkozó joga és a legfőbb hadúri jogköre kimaradt, de az országgyűléssel (akkor: a nemzetgyűléssel) kapcsolatos egyéb jogai is – például a vétó, a feloszlatás, az elnapolás – erősen korlátozottak voltak. A miniszterelnök és a miniszterek kinevezésében pedig a nemzetgyűlés politikai bizottsága is szerepet kapott, ami kommunista javaslat volt. Később e politikai bizottságból nőtt ki az Elnöki Tanács, melyet 1949-ben a köztársasági elnöki tisztség helyébe léptetett a nagyalkotmány. Elgondolkodtató tehát Kukorelli István 2017-ben megjelent tanulmányának az a mondata, mely szerint „az 1946. évi I. törvény felkiáltójelként mutatta, hogy – nagyhatalmi kényszerből is – hol tévesztettük el az európai és a nemzeti utat".

A köztársasági államforma levezethetősége

A kortársak közül a marxista-leninista szemléletű Beér János – a kisalkotmány legelső soraival összhangban – a magyar forradalmi törekvésekre – Martinovics, Táncsics, Petőfi és az 1918/19-es „forradalmak" – vezette vissza a köztársaságot. Beér ideológiai szempontból sem tartotta kívánatosnak, hogy az új államformát bármilyen módon kapcsolatba hozzák a korábbi „király nélküli királysággal".

Voltak azonban olyan jogtudósok is – főleg azok között, akik már a Horthy-korszakban is jelentős tudományos munkásságot fejtettek ki –, akik szerint a kormányzói jogkör és a köztársaság kikiáltása között kapcsolatot lehet teremteni. E nézetek egyik megalapozója volt az 1944-ben elhunyt és elsősorban a nemzetközi jogi munkásságáról elhíresült Faluhelyi Ferenc, aki egy 1926-ban megjelent munkájában kifejtette, hogy a kormányzó hatáskörét az 1920. évi I. törvénycikk a királyi hatalom jogkörénél lényegesen szűkebben állapította meg, hiszen a kormányzó voltaképpen csak a végrehajtó hatalom feje lett. Eb-

ből arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország államformája „ma ténylegesen a köztársasági államformájú államokéhoz hasonló".

Csekey István is – aki viszont a második világháború utáni alkotmányozást már megérte – úgy vélte, hogy az 1920. évi I. törvénycikk a kormányzó jogállását „tudatosan és bevallottan" a köztársasági elnök jogállása és hatásköre alapján állapította meg. Szerinte a Habsburg-ház trónfosztásának 1921. évi kimondása után Magyarország államformája „kvázi monarchia lett; jogilag monarchia, politikailag ellenben köztársaság, amelyet a népnyelv »magyar királyi köztársaság« névvel emlegetett". (Megjegyzem, hogy az új korszakhoz igazított pálfordulása volt ez Csekeynek, aki korábban még a monarchikus államforma mellett érvelt, miszerint a kormányzó jogállása „körülbelül" a koronázatlan király jogállásának felel meg.) Igen figyelemre méltó azonban Csekeynek az a nézete – amely már a következő kérdéskörre vezet át bennünket –, hogy az államformával kapcsolatos problémák nem a második világháború után kialakult helyzetből, hanem 1918 időszakából erednek. „Bármennyire szeretjük is alkotmányunkat ősi, sőt ezeréves alkotmánynak nevezni – írta –, vitathatatlan, hogy jóformán csak az volt benne ezeréves, ami az utolsó 25 évben pusztán elvben volt meg benne: a királyság." Csekey tehát úgy látta, hogy a magyar alkotmány az 1918-as „polgári forradalom" után került válságba, mert elvileg hű maradt a monarchikus államformához, ám lényegileg köztársaságot létesített a királykérdés megoldatlansága.

Egy „új alkotmány csonka kartája"

Ha a kisalkotmányt a magyar történeti alkotmányba megkísérelnénk beilleszteni, annak mindenekelőtt a jogforrási jellegét kellene tisztázni. (Csak érdekességként említem meg, hogy egyes, egyértelműen a magyar történeti alkotmányhoz tartozó joganyagunk kapcsán is felmerül a jogforrási jelleg kérdése. Például a Pragmatica Sanctiónál is abban az értelemben, hogy az törvénynek vagy szerződésnek minősül-e, az utóbbi esetben pedig, hogy az az uralkodó és Magyarország, vagy az örökös tartományok és Magyarország között jött-e létre.)

Beér az 1946. évi alkotmányt – a korábbi történeti alkotmánnyal szemben – írott, karta típusú alkotmánynak tekintette. (Megjegyzem, hogy Magyarországon az írott és hatályba is lépett alkotmányok közül az 1919. évi Tanácsköztársaságé volt az első.) Csizmadia Andornak viszont az volt az álláspontja, hogy a magyar

alkotmány a történeti alkotmányok közé tartozik, melyben ismeretlen az alaptörvény (alkotmánylevél, karta) fogalma. (A történeti alkotmány lényege, hogy az hosszabb idő alatt kiemelkedő jelentőségű, „sarkalatos" törvények sokaságából jön létre, azaz nem egyetlen kartát jelent.) Csizmadia tehát egy sarkalatos törvénynek tartotta a kisalkotmányt.

Csekey az 1946. évi alkotmányt egy „új alkotmány csonka kartájának" nevezte, bizonyára azért, mert nem tekintette sarkalatos törvénynek, de igazi alkotmánylevélnek sem. Nézete szerint az új alkotmány bevezető sorai Magyarországot azon kartális jellegű alkotmánnyal rendelkező államok közé helyezik, amelyek francia mintára alkotmánylevelük bevezetésében szükségesnek látták az emberi- vagy alapjogokat deklarálni. Csekey ezt a megoldást nem tartotta helyénvalónak: Magyarország – írta – „minden európai kontinentális államot megelőzve legelsőnek nyilatkoztatta ki az emberi szabadságjogokat elsődleges alakjukban 1222. évi Aranybullájában. A világon pedig csak egyetlen más állam előzte meg mindössze hét esztendővel: Anglia a Magna Chartájával. […] Az Aranybullának e tételei ma is hatályosak azzal az eltéréssel, hogy 1848-ban a rendi különbségek eltörlésével a nemesek helyébe az állampolgárok léptek." Csekey tehát úgy vélte, hogy olyan lényeges szabadságjog, amelyet a magyar alkotmány korábban ne biztosított volna, nincsen. „Némelyek tévesen azt hiszik – emelte ki –, hogy eddig Magyarországon nem érvényesültek a szabadságjogok és azokat szabadon lehetett lábbal tiporni." Így szerinte a kisalkotmányban foglalt deklaráció külföldön azt a téves látszatot keltheti, mintha Magyarország csak most jutott volna el kulturális fejlődésében az emberi jogok kinyilvánításáig.

A jogfolytonosság kérdése

Beérnek – a felfogásáról korábban elmondottakkal összhangban – a jogfolytonosság kérdésében is tagadó volt az álláspontja. Szerinte az új alkotmány a történelminek nevezett alkotmány korszakát végleg lezárta. Sulyok Dezső, az alkotmánytörvény-javaslat nemzetgyűlési előadója is úgy fogalmazott, hogy „a múlt után nemcsak betettük az ajtót, hanem be is falaztuk".

Csekeynek ellenben az volt a nézete, hogy a nemzetgyűlés „…megmaradt a történelmi alkotmány alapelveinél. Mert ez azt jelenti, hogy az alkotmányjog bármely nagyfontosságú tételének szabályozására maga a nemzetgyűlés kö-

zönséges törvénnyel illetékes." Továbbá hangsúlyozta, hogy a törvényhozó testület nem is törekedett alkotmánylevél, tehát kartális alkotmány megalkotására. Ugyanis csak azokat a rendelkezéseket hatálytalanította, amelyek a megszűnt királyságra és kormányzói intézményre vonatkoztak. Így a magyar alkotmányjognak azon szabályai, amelyek nem ellenkeztek a köztársasági államformával, hatályban maradtak. Erre példaként hozza, hogy mivel a kisalkotmányban a nemzetgyűlés összehívásának módja nincsen szabályozva, a köztársasági elnök az uralkodót megillető módon élhet e joggal.

Molnár Kálmán még arra is kísérletet tett, hogy a kisalkotmányt a Szent Korona-tannal összeegyeztesse: „hatályban maradt viszont – írta – a szent korona tanának éppen legalapvetőbb tétele: hogy Magyarországon minden hatalom forrása maga a nemzet…", tehát „tyrannizmus, despotia, diktatúra" nincsen. Sajnos az utóbbit illetően tévedett: a Rákosi-korszak hamarosan kezdetét vette.

Csizmadia Andor álláspontjáról már szóltam fentebb: a kisalkotmányt a történeti jogfejlődésbe beilleszthető sarkalatos törvénynek tekintette. Ki kell emelnem azonban, hogy a Szent Korona-tant már ő sem tartotta értelmezhetőnek az új helyzetben. Mert míg a király a nemzettel együtt egyenrangú személyi alkotóeleme az államnak, addig a köztársasági elnök nem tekinthető a nemzettől különállónak, pusztán egy olyan állampolgár, aki az állam legelső tisztségét ellátja. Épp ezért a megbízatása is határozott időre szól és az országgyűlés által felelősségre vonható.

A kisalkotmány utóélete

A jogfolytonosság kérdése azért sem mellékes, mert a rendszerváltoztatást megalapozó 1989. évi alkotmánymódosítás is az 1946. évi kisalkotmány rendelkezéseire figyelemmel született. Antall József 1989. augusztus 30-án elmondott beszédében kifejtette: „a módosításban szereplő köztársasági elnöki intézménynek koncepciójában, lényegét illetően az 1946. évi I. törvénycikkben foglaltaknak kell megfelelnie, annak szövegét és rendelkezéseit véve alapul…" Így az 1989. évi XXXI. törvény szinte szó szerint átvette az államfő választására, megbízatásának megszűnésére és az országgyűléssel kapcsolatos jogaira vonatkozó 1946-os rendelkezések túlnyomó többségét.

Bár hatályos Alaptörvényünk preambulumában a kisalkotmányra nem hivatkozik – „megfeledkezett" róla, kesereg Kukorelli –, annak több reguláját változatlanul tovább viszi. Ugyanakkor az Alaptörvényben helyet kapott a Szent Korona-gondolat, amely szintén kapcsolatot keres régebbi korokkal.

Úgy vélem – ha elfogadjuk, hogy a közjogi kontinuitás megszakadt –, hogy az nem 1946-ban történt, hanem már 1918-ban. A II. világháború után pedig Magyarország az útról az 1949-es nagyalkotmánnyal tért le – akkor még úgy tűnt, végleg –, mely a hatalommegosztás helyett a hatalom egységének elvét valósította meg. Bár 1920 és 1921, illetve 1946 és 1989 alkotmányjogi történéseit a népszuverenitás elve mentén talán még összhangba lehetne hozni, a történeti háttér mindegyik esetben problémát vett fel a magyar nép szabad akaratnyilvánítása körül. Az első világháborút követő antant, majd a második világháborút követő szovjet befolyást tekintve fel kell tennünk a kérdést: a XX. században a magyar nép szuverenitásának talaján álló, külső befolyástól mentes alkotmányunk egyáltalán volt-e?

Megjelent:

A múlt után nem csak betettük az ajtót. Az 1946. évi kisalkotmány. *Élet és Tudomány,* LXXIV. évf. 27. szám. 853–855. 2019. július 5.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: A jogfolytonosság és az államforma kérdése: a közjogi provizórium időszaka és az 1946. évi kisalkotmány. In: Farkas Judit Antónia – Gali Máté – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2019.* Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 141–158.

„Valaki embert öl karddal,
azon kard által vesszen el"

23. Szent István törvényei

Államalapító Szent István királyunk (1001–1038) állam- és egyházszervező tevékenységét hosszasan lehetne fejtegetni, hiszen – hogy csak pár példát említsek – a korabeli államforma és államszerkezet jellemzői, az állam és az egyház viszonya, a központi és a helyi igazgatás szervezete (például a királyi vármegyék), vagy éppen a jogszolgáltatás kérdésköre bőséges anyagot nyújtana egy-egy önálló írás elkészítéséhez is. Ezért e helyen az államalapításnak csak egyetlen vonatkozására helyezem a hangsúlyt, nevezetesen, hogy azzal összefüggésben – szükségszerűen – a törvényalkotás is megindult.

Igaz, akkoriban még egészen más volt a törvényalkotás menete: az uralkodó saját maga hozta a törvényeket. A királyi tanácsot azonban a legtöbbször meghallgatta, sőt bizonyára több esetben is a javaslatot a tanács sugallta. István törvényeinek szövegéből jól kiérezhető mindez, mert amellett, hogy az első törvénykönyv bevezetőjében a szent király maga hivatkozik arra, hogy a „régi és új császárokat utánozván" végzi a törvényalkotó tevékenységet, számos alkalommal utalnak a törvényalkotásban részt vevő „királyi tanácsra" (senatus) vagy „királyi gyűlésre" vagy „közös gyűlésre" vagy „előkelők gyűlésére" a törvényszövegek. Aligha véletlen tehát, hogy vannak kutatók, akik a későbbi országgyűlés előképét a királyi tanácsban látják.

A törvények szövege és a frankföldi hatás

Szent István két törvénykönyve eredeti formájában nem maradt fent, a XII. századi Admonti kódex a legkorábbi, mely közli a szövegüket. (Az Admonti kódex az ausztriai Admont bencés kolostorának a 712. számú kódexe, melynek államalapító királyunk törvényeit tartalmazó nyolc lapját megvásárolta az Országos Széchényi Könyvtár 1934-ben.) Abban azonban csaknem biztosak lehetünk, hogy az eredeti szövegek bővebbek voltak annál, mint ami ránk maradt: Könyves Kálmán királyunk (1095–1116) törvénye ugyanis István egyik ma már nem létező törvényhelyét hivatkozza. Nem valószínű, hogy a korabeli „kodifikátor" hibázott volna.

A magyar királyság első törvényei erős nyugat-európai hatást tükröznek: a IX. századi frank zsinati határozatok és törvénygyűjtemény szövegéből Szent István első törvénykönyvének első cikkelyei szó szerint idéznek. A folytatásból pedig kitűnik, hogy a jogalkotó – egyéb nyugati törvények mellett – járatos volt a bajor jogban (Lex Baiuvariorum) is. (A VIII. században, Odilo herceg uralkodása idején /739–748/ jegyezték fel a bajor népjogot; az egyházi hatás a Lex Baiuvariorumban is kimutatható.)

Mindazonáltal Szent István két törvénykönyve – figyelemmel a konkrét rendelkezésekre – önálló jogalkotás eredménye: olyan problémákat kezelnek, melyek kifejezetten a magyar állam- és egyházszervezés során merültek fel. Továbbá István törvényeiben jellegzetesen magyar motívumok is vannak, például a bajor törvény néggyel osztható számaival szemben (a büntetéseknél 4, 8, 40, 80 pensa) az öttel osztható számok (5, 10 tinó stb.) alkalmazása.

Az első törvénykönyv

Vannak, akik Szent István első törvénykönyvének keletkezését közvetlenül a koronázás utánra helyezik, mások viszont csak későbbre, 1024–25-re teszik. Az utóbbi nézet képviselői úgy gondolják, hogy az első törvénykönyv szerzője valószínűleg azonos a németországi Hildesheimből 1023-ban Magyarországra érkezett Thankmarral, aki az Intelmeket (Admonitiones) is írta Szent Imre hercegnek, István fiának.

Az első törvénykönyv 35 cikkelyt tartalmaz és alapvetően büntető törvénykönyv jellege van. Bár némi rendszerezés megfigyelhető benne, az egymással

összefüggő tárgykörök nem feltétlenül egymás után következnek. A cikkelyek jó része az egyházat és a keresztény vallást védik, a hitszegőket és a boszorkányokat kifejezetten büntetik. A magántulajdon és a királyi javak védelmének körében a magántulajdon feletti szabad rendelkezés biztosítása a törvénykönyv egyik legfontosabb intézkedése. Ezenkívül felsorolja a földesúri jogokat, a szabad ember szolgaságba hajtását kifejezetten tiltja. Fellép az erőszakos cselekmények ellen, bünteti például a gyilkosságot, a feleséggyilkosságot is beleértve.

Hogy a korabeli büntetőjog szigorába betekintést nyerjünk, álljon itt egy rövid idézet a lopás bűncselekményéről: „Valamely szolga először követend el lopást, adja vissza a mit lopott és váltsa meg az orrát öt tinóval, ha tudja; ha pedig nem, vágják le. Ha vágott orral újra lop, váltsa meg a fülét öt tinóval, ha tudja; ha pedig nem, vágják le a füleit. Ha harmadszor lopott, haljon meg." Vegyük észre, hogy a büntetés során nem nyúltak a szolga szemeihez és kezeihez, munkaképességének megtartása érdekében. Ugyanakkor a trónkövetelő Vazulnak kioltották a szeme világát, lehetetlenné téve ezzel az uralkodását. Akár a sors fintora is lehet, hogy Orseolo Péter (1038–1041; 1044–1046) és Aba Sámuel (1041–1044) uralkodását követően a magyar trónra – egészen az Árpád-ház kihalásáig (1301) – Vazul leszármazottai kerültek.

Az első törvénykönyv az említetteken kívül még a vitézek és vendégek (hospesek) befogadásáról is rendelkezik, továbbá – például a férjes asszonyok tolvajlása kapcsán – intézkedik a családi életet illetően is. (A külföldről bevándorló papokat és lovagokat szabad jövevényeknek, vendégeknek, hospeseknek nevezték a XI. században.)

A második törvénykönyv

A második törvénykönyvet általában István utolsó éveire teszik, bár vannak, akik ezt túl kései időpontnak tekintik. Érdekes és véleményem szerint is mérvadó lehet az a gondolat, hogy kizárt, hogy csak kétszer ült volna össze törvényhozásra a királyi tanács Szent István 38 éves országlása alatt. Helyesebbnek tűnik tehát nem keletkezési, hanem összeszerkesztési időről beszélni a két törvénykönyvvel kapcsolatban. Ebben a megközelítésben az is elképzelhető lehet, hogy csak az első törvénykönyv anyagát szerkesztették István idejében egybe, a második összeállítása pedig már a tihanyi apátságot alapító I. András (1046–1060) idejében történt meg.

A 21 cikkelyt tartalmazó második törvénykönyvnek kiegészítő jellege van, számos ponton bővíti az első törvénykönyvben foglaltakat. Mindazonáltal igen fontos rendelkezéseket tartalmaz ez is, az alábbi cikkelye bizonyára mindenki számára ismerősen hangzik: „Minden tíz falu templomot építsen és ajándékozza meg azt két házzal és ugyanannyi cseléddel, továbbá lóval, kabalával, hat ökörrel és két tehénnel, harmincnégy darab apró barommal. Ruhákról pedig, mind papi öltözőkről, mind oltártakarókról, a király gondoskodjék; papról és könyvekről a püspökök."

A második törvénykönyvnek ugyanilyen közismert cikkelye, mely a tized fizetésére kötelez. (A tized vagy latinul decima a jövedelem tizedrészével az egyház munkájának anyagi támogatását jelentette. Egyes szakírók – István király legendái és Hartvik püspök tudósításai alapján – említést tesznek gyermektizedről is, miszerint a tizedik gyermeket az egyház szolgálatába kellett adni.) Végül a sokkal kevésbé rendszerezett második törvénykönyvvel kapcsolatban ki kell emelni, hogy szólt a király és az ország elleni összeesküvésről is. Lehetséges, hogy ezek a cikkelyek Vazul trónkövetelésének és István elleni fellépésének törvénybeli lecsapódásai?

Az Intelmek

István fiát, Imre herceget tekintette trónörökösének, Imre azonban egy vadkanvadászaton megsebesült és váratlanul elhunyt 1031-ben. (A vadkan visszatérő motívum a magyar történelemben: 1664-ben Zrínyi Miklós is agyardöfések következtében halt meg. A kortársak közül többen merényletről beszéltek.) István egy könyvecskét állíttatott össze fia számára, mely rögzítette számára a legfontosabb uralkodói tanácsokat.

Fontos, hogy az Intelmek (Admonitiones) nem törvénykönyv, de akként kezelték hosszú időn keresztül. Jelzi ezt, hogy az Intelmeket még az 1896. évi Corpus Juris Hungarici (Magyar Törvénytár) is Szent István Király Dekrétumainak Első Könyvének nevezi, Szent István fent tárgyalt két törvénykönyvét pedig együttesen Szent István Király Dekrétumainak Második Könyveként kezeli. (A középkorban az egy alkalommal hozott törvényeket a király közös oklevélbe foglaltatta, amit mint törvénykönyvet pecsétjével ellátva kibocsátotta. Ezt nevezzük dekrétumnak.) Mivel az Intelmeket felvették a Corpus Jurisba, én is érintem a Szent István törvényeiről szóló összefoglalómban.

Az Intelmeket rímes, latin nyelvű prózában írták, egyesek az első magyar államelméleti értekezésnek tartják. Műfaja a középkorban elterjedt úgynevezett királytükör, mely – mint az elnevezés is sugallja – az eszményi és erényes uralkodás tükrét tartja az olvasó, azaz a király (vagy a leendő király) előtt. Az írás tíz fejezetre tagolódik, ezeknek több mint fele a keresztény hittel és az egyházzal foglalkozik. A keresztény hit megőrzésén túl azonban kitér olyan erényekre is, mint a kegyesség és az irgalmasság; ezenkívül például így részletezi a királyi tanács szerepét, fontosságát:

„A tanács állít királyokat, dönt el királyi sorsokat, védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat, behívja a barátokat, városokat ő rakat, és ront le ellenséges várakat. Minthogy pedig a tanácsnak ekkora haszna van, ostoba, pöffeszkedő és középszerű emberekből összeállítani, én úgy vélem, mit sem ér, hanem a tekintélyesebbek és a jobbak, a bölcsebbek és a legmegbecsültebb vének ajkán formálódjék és csiszolódjék. Ezért fiam, az ifjakkal és a kevésbé bölcsekkel ne tanácskozz, ne is kérj tőlük tanácsot, csak a gyűlés véneitől, kiknek koruk és bölcsességük miatt megfelel ez a feladat. Mert a királynak szóló tanács zárva legyen bölcs szívbe, ne terjessze a bolondok szelessége. […] Egyébként az ifjakat mégsem kell teljesen kiűzni a tanácsból; ámde ahányszor velük tanácskozol, még ha életrevaló is az a tanács, mindig terjeszd az öregek elé, hogy minden cselekedetedet a bölcsesség mértékével mérhesd."

Szent István emlékezete

István király törvényei egy új korszak hajnaláról tanúskodnak, melyben megkezdődött azoknak az alapoknak a lerakása, melyek a nemzet fejlődésében évszázadokon át meghatározóak maradtak. Öröksége napjainkban is jelen van, államalapító tevékenységére minden évben szentté avatásának évfordulóján (1083. augusztus 20.) emlékezünk vissza. (Ugyanebben az évben, de nem ugyanezen a napon lett fia, Imre és Gellért vértanú püspök is szentté avatva.) Augusztus 20-át Ferenc József 1891-ben tette munkaszüneti nappá, 1938-ban pedig törvénnyel is nemzeti ünneppé nyilvánították. E törvényt megalkotó országgyűlés Székesfehérváron ült össze, a Szent István-emlékév keretében. (1938. évi XXXIII. törvénycikk Szent István király dicső emlékének megörökítéséről.)

István király történeti szerepét és jelentőségét – a törvényeire is figyelemmel – szebben talán megfogalmazni sem lehet, mint ahogy azt az Árpád-kor

jeles kutatója, Kristó Gyula (1939–2004) tette: „Amikor 1038. augusztus 15-én lehunyta szemét a király, az egyik legjelentősebb magyar államférfi távozott az élők sorából. […] István elévülhetetlen érdeme az új típusú magyar állam kárpát-medencei méretekben történő kiépítése. Ezzel a tettével biztosította a magyarság politikai egységét, a korszerű európai modellhez igazította az ország struktúráját. A kereszténység felvételével a keresztény népek közösségébe vezette be a magyarságot."

Megjelent:

Valaki embert öl karddal, azon kard által vesszen el. Szent István törvényei. *Élet és Tudomány,* LXXIV. évf. 33. szám. 1030–1032. 2019. augusztus 16.

24. Történelmi hagyomány és átalakulás Megyerendezéseink

A vármegye – megye – hazánk közigazgatásának több mint ezeréves intézménye, a X. századra nyúlik vissza a története. Az államszervezéssel összefüggésben Szent István király terjesztette ki a vármegyerendszert az ország egész területére. Rövid összefoglalómnak azonban nem lehet célja, hogy ezer év gazdag eseménysorozatát bemutassa. Csak a kiegyezést (1867) követő „modern" Magyarország korszakába tekintek be, az 1876., az 1923., az 1945., végül pedig az 1950. évi megyerendezés főbb intézkedéseit foglalom vázlatosan össze.

Az 1876. évi megyerendezés

A polgári átalakulást (1848) megelőző Magyarország időszaka egy erősen elavult és áttekinthetetlen közigazgatást hagyott a dualizmus korára. Mivel a vármegyéken kívül még számos közigazgatási egység létezett – szék, vidék, mezőváros, szabad királyi város, kerület – igény volt e sokféleség megszüntetésére. További igényként jelentkezett a törvényhatóságok számának csökkentése, adózóképességük kiegyenlítése és a területi aránytalanságok kiküszöbölése.

Miután több tervezet készült a közigazgatás racionalizálására, Szapáry Gyula belügyminiszter az országgyűlés elé terjesztette javaslatát 1873-ban. Javaslata azonban megbukott: túlzottan radikális volt. A Tisza-kormány ezért egy mérsékeltebb programot vezetett elő, így születhetett meg az 1876. évi XXXIII. törvénycikk a „némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről".

Az ország területét ekkor 65 vármegyére osztották, az összes többi közigazgatási egységet – a törvényhatósági jogú városok kivételével – felszámolták.

Az átszervezés leginkább Erdélyt érintette, ahol megszüntették a székely és a szász székeket. Az utóbbi miatt az erdélyi szászok nehezteltek a magyarokra. (Történelmünk során a szék a közigazgatás területi egysége volt az önrendelkezési joggal felruházott népcsoportjainknál, így a székelyeknél, a szászoknál, a szepesi gömörőröknél, a kunoknál és a jászoknál.) Mindennek folyományaként új vármegyéket szerveztek (például Csík, Udvarhely, Háromszék és Brassó), a teljes erdélyi közigazgatás újragondolásának eredményeként pedig másokat egyesítettek (Beszterce-Naszód, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos és Maros-Torda).

Bár kisebb mértékben, az átszervezés más területeket is érintett, ahonnan szintén kiemelek néhány érdekességet. A Partiumban megszűnt Kraszna vármegye, az Szilágy megye része lett. A nagykikindai kerületet beolvasztották Torontál vármegyébe. Kaba települése – más községekkel együtt – Biharból átkerült Hajdú vármegyébe. Megszűnt a „Szepesi 16 város kerülete", azt Szepes vármegye kebelezte be. (Szepes Magyarország egyik legvárosiasodottabb vidéke volt, mégis, a vármegyéhez egyetlen város sem tartozott. A Szepesi 16 város kerülete ugyanis 1876-ig külön törvényhatóságot alkotott, Késmárk és Lőcse, a két szabad királyi város pedig a vármegyétől független volt.)

A közigazgatási reform természetesen nem zárult le egy év alatt: 1881-ben Krassó és Szörény, illetve Abaúj és Torna vármegyék egyesítésével a vármegyék száma 63-ra továbbapadt. A magyar tengermellék (Fiume) viszont végig különálló közigazgatási egység maradt, nem tagozták be a vármegyerendszerbe soha.

A k.e.e. vármegye

A trianoni békediktátum (1920) a 63 vármegyéből 33-at hagyott meg, de ezek közül is csak tíz maradt érintetlen. A határ mentén kisebb-nagyobb töredékek, „csonka" vármegyék keletkeztek. Kirívó példa, hogy Ugocsa vármegyéből pusztán száz négyzetméternyi terület jutott hazánknak, a trianoni vonal túloldalára került Tiszapéterfalva határában. Az egymással szomszédos megyetöredékeket az 1923. évi XXXV. törvénycikk összevonta, így 25-re apadt a trianoni Magyarország vármegyéinek száma. Az összevont vármegyéket egy vármegyének kellett tekinteni, és nevükben a k.e.e. (közigazgatásilag egyelőre egyesített) rövidítést fel kellett tüntetni. Például „Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített

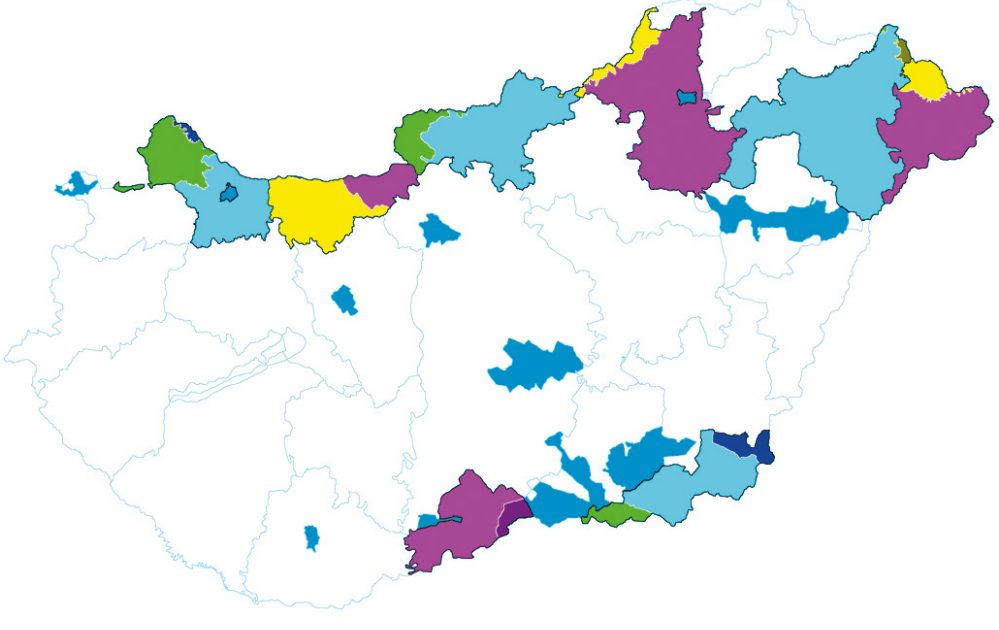

vármegyék", Makó székhellyel. Amikor az I. bécsi döntéssel (1938. november 2.) visszatért a Felvidék déli része, újabb k.e.e. vármegyéket szerveztek (például Bars és Hont k.e.e. vm.). Az intézmény azonban további területgyarapodásainkat már nem kísérte. Például Kárpátalja területén – mely több részletben tért vissza a II. bécsi döntéssel befejezőleg (1940. augusztus 30.) – részben Kárpátaljai Kormányzói Biztosságot hoztak létre (ruszinföld), területének más részét (a magyar és román lakosságú részeket) viszont visszatagozták a megyerendszerbe. Így például a Kormányzói Biztosságon belül Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség, de azon kívül Máramaros vármegye is létezett.

Az 1945. évi ideiglenes megyerendezés

A II. világháború végén a fegyverszüneti egyezmény (Moszkva, 1945. január 20.) szerint Magyarországnak a trianoni békediktátum (1920) által megállapított határaira kellett visszavonnia a csapatait és a hivatalait. Az ismét összezsugorodott országterület közigazgatási beosztását a békekötést megelőzően átmeneti jelleggel rendezte az Ideiglenes Nemzeti Kormány (4.330/1945. M. E. számú rendelet).

Ekkor számos vármegyetöredék újból egyesítve lett, így Komárom és Esztergom mint Komárom-Esztergom, Nógrád és Hont mint Nógrád-Hont, Borsod, Gömör és Kishont mint Borsod-Gömör, illetve Szatmár, Ugocsa és Bereg mint Szatmár-Bereg. Egyúttal több vármegye elnevezését leegyszerűsítették, Abaúj-Tornának Abaújra, Csanád-Arad-Torontálnak Csanádra, Győr-Moson-Pozsonynak pedig Győr-Mosonra változtatták meg a nevét. Továbbá gondoskodni kellett az ismét határon kívül került megyeszékhelyek pótlásáról is, ezért a két háború közötti állapotnak megfelelően Abaúj vármegye székhelyéül Szikszót, Bács-Bodrog vármegye székhelyéül Baját, Bihar vármegye székhelyéül Berettyóújfalut, Szatmár-Bereg vármegye székhelyéül pedig Mátészalkát jelölték ki.

A fentieken kívül az 1945-ös megyereform egyéb, a fegyverszüneti egyezménytől független, racionális intézkedéseket is hozott, más kérdés, hogy mit hajtottak végre azokból. Mindazonáltal több rendelkezéséből is a későbbi, 1950. évi rendezés irányvonalait lehet kitapintani.

Azokat az állami hatóságokat és hivatalokat, amelyek minden vármegyében működtek (tanfelügyelőség, államépítészeti hivatal stb.), például Hajdú és

Bihar vármegyékre nézve közösen kellett megszervezni Debrecen székhellyel. Ez az intézkedés már felveti, hogy érdemes-e az önálló Bihar vármegyét fenntartani. Másrészt a földrajzi tényezőkre és a közlekedési nehézségekre hivatkozva, számos esetben rendeltek el vármegyék közötti területátcsatolásokat. Például Zala megyétől Veszprém megyéhez csatolták át a balatonfüredi járást, ami már előrevetíti, hogy Zala hamarosan elveszíti a Balaton teljes északi partját.

Végül érdekességként említem meg, hogy Nagy-Miskolcot is – többek között Diósgyőr Miskolc törvényhatósági jogú városba való beolvasztásával – az 1945-ös reform hozta létre, illetve hogy ugyanez csatolta át Fejér vármegyétől Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez például Érdet.

Vármegyéből megye

Az 1950. évi megyerendezés elsősorban a tanácsrendszer bevezetését szolgálta, az 1945-ös reform keretei ugyanis arra nem tűntek alkalmasnak. Bár az elveszített II. világháború eredményeként újból megváltozott államterület a megyehatárok felülvizsgálatát halaszthatatlanná tette, az 1945-ös változtatások voltaképpen csak az 1938 előtti állapotot állították helyre. Igaz, a megyehatárok legkirívóbb ésszerűtlenségeinek megszüntetésére is törekedett e reform, a döntések végrehajtására azonban nem került sor. Ugyanakkor időközben két alkotmány is hatályba lépett: ezek közül a második – a Magyar Népköztársaság szovjet mintára kidolgozott alkotmánya (1949. évi XX. törvény) – hivatalossá a „megye" elnevezést tette.

Ám egyetlen volt vármegye és egyetlen új megye területe sem egyezett meg: a magyar történelem talán legátfogóbb megyereformja ugyanis minden megyét érintett. Az alkotmány felhatalmazása alapján az új megyék nevét, székhelyét és területét rendeletben határozta meg a minisztertanács (4.343/1949./XII. 14./M. T.). Ezzel a megyék száma 25-ról 19-re csökkent; itt csak a leglényegesebb változtatásokat mutatom be.

Az összevonások elsősorban az ország keleti részének megyéit érintették: Borsod és Gömör, Abaúj, illetve Zemplén vármegyék helyett Borsod-Abaúj-Zemplén megye; Szabolcs, valamint Szatmár és Bereg vármegye helyett Szabolcs-Szatmár megye; Hajdú és Bihar vármegyék helyett pedig Hajdú-Bihar megye létesült mint új közigazgatási egység. Csanád vármegye megszűnt, területét felosztották Csongrád és Békés megye között.

Az ország középső részén is jelentős változtatás történt: az egykori Bács-Bodrog, illetve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye helyén – teljesen új határral – életre hívták Bács-Kiskun, valamint Pest megyét.

Az ország nyugati területén amellett, hogy megszűnt az önálló Sopron vármegye – melynek területe az új Győr-Sopron megye része lett –, különösen a Balaton térsége érdemel figyelmet. A korábbi Veszprém vármegye nagyjából Balatonalmáditól Siófokig a tó keleti medencéjét ölelte, 1950-től azonban a Balaton teljes északi partja (Keszthelyt is beleértve) Veszprém megye része lett. Ezzel szemben Zala megye a Balaton-partját elvesztette, Somogy megye pedig megkapta a teljes déli partot, Siófokot is beleértve.

Magyarország vármegyebeosztása (2023-tól a megyét ismét vármegyének nevezik) alapjaiban ma is az 1950-es reformon nyugszik, bár azóta kisebb változtatások történtek több alkalommal is. Például Zala megye 1978 végén visszakapta Keszthelyt és térségét. Végül vegyük észre, hogy az 1950-es reform sem szakított gyökeresen Trianon örökségével: például Borsod-Abaúj-Zemplén megye elnevezése történeti közigazgatásunk három egykori vármegyéjét idézi fel.

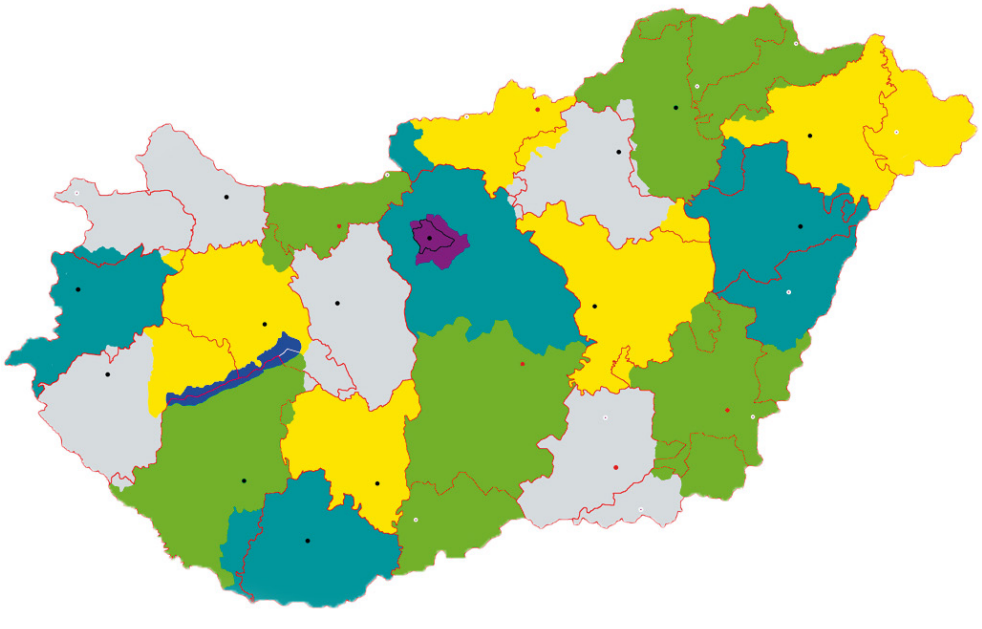

Mi lesz veled, vármegye?

Megyerendezéseinknek történelmi jelentősége van – abban az értelemben biztosan, hogy ma már nem a vármegye a legnagyobb egység Magyarország területi beosztásában. Az országgyűlés 35/1998. (III. 20.) határozata szerint hét régiót alakítottak ki, a hét régió (Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Alföld, Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl, Dél-Dunántúl, illetve Közép-Magyarország) három nagyrégióba – országrészbe – (Alföld és Észak-Magyarország, Dunántúl, valamint Közép-Magyarország) illeszkedik. Minden régióhoz három vármegye tartozik, kivéve a közép-magyarországit. (A 2013/2015. /XII. 29./ kormányhatározatnak megfelelően a Közép-Magyarország régió kettévált Pestre és Budapestre, amivel a régiók száma nyolcra emelkedett.)

2006-ban a kormány törvényjavaslatot dolgozott ki a megyerendszer régiókkal való felváltására, ezt azonban az országgyűlés nem támogatta. Nem kívánok állást foglalni a megye vagy régió kérdésében, pusztán megjegyzem, hogy rendkívül érdekes kutatási téma lesz a jövő generáció közigazgatás-történészeinek, hogy korunk miként próbálja meg egyeztetni a modern gazdasági élet szempontjából kétségkívül racionálisabbnak tűnő régiót a vármegyével, mely viszont történeti alkotmányunk és hagyományaink szerves része.

A kézirat lezárását követően lépett hatályba az Alaptörvény 17. módosítása, mely a vármegye elnevezést 2026. október 1-jével megyére visszaváltoztatta.

Megjelent:

Történelmi hagyomány és átalakulás. Megyerendezéseink.
Élet és Tudomány, LXXVI. évf. 34. szám. 1062–1064. 2021. augusztus 20.

Megyerendezéseink.
Magyar Hírlap, 55. évf. 150. szám. 8. 2022. június 30.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: Vármegyei intézményeink és vármegyerendezéseink a kiegyezéstől a tanácsrendszer bevezetéséig. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2023.* Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2024. 124–144.

25. *Fakockáktól bádoglemezkékig Építőjátékok története*

Olvasóm talán nem is gondolná, hogy a történész számára a játékok története mennyire összetett terület: összefügg egyrészt a neveléstörténettel – gondoljunk csak arra, hogy a különböző korokban hogyan ismertették meg például a három dimenzió vagy a térfogat fogalmát a gyermekkel. Ugyanakkor – főleg a műanyaggyártás okán – kapcsolódik a technikatörténethez is; az pedig, hogy egy játékkal a gyártó mely társadalmi réteg gyermekeit célozta meg, már a téma társadalomtörténeti vetületét jelenti. Azon túl, hogy egy kézzel faragott építőkockának is lehet művészi értéke, az összeállítható játéképületek rendszerint egy-egy korszak építészeti stílusát (például az art decót) jelenítik meg. Innen a játéktörténet művészettörténeti kötődése. Végül, a szabadalmak és perek révén megjelenik a jogtörténet is, elég csak az 1980-as évekből a Lego és a Pebe jogvitáját felidézni.

Az építőkockák eredete a történelem homályába vész; bizonyára a régebbi korokban is ismert volt a Kapla és a Jenga típusú játék. Fából faragott elemekből például minél magasabb torony építése, mielőtt az összedőlne. A XIX. században már készítettek betűkkel ellátott kockákat is, melyekből szavakat lehetett kirakni. Egyes készleteknél alkalmaztak fecskefarkszerű illesztéseket is. Láthatjuk tehát, hogy az építőjátékok és az oktatójátékok története olykor átfedi egymást, alább pedig látni fogjuk, hogy az építőjátékok történetének homlokterében voltaképpen az illesztések története áll.

Az Anker-kockák és hatásuk

Rudolfstadtban (ma: Rudolfov, Csehország) – történeti szempontból a híres nürnbergi fajátékkészítés területén – működött a Richter Társaság, mely 1887-ben mutatta be az Anker kőépítő-játékát (Anker-Steinbaukasten). Csúszó fedelű fadobozokban, összeállítási útmutatóval árusították e készleteket, melyeknek kocka, hasáb, piramis és henger alakú téglái már nem fából, hanem valódi kőre hasonlító cementből készültek, piros, fehér és kék színben. Egyes készletek fém hídépítési alkatrészeket tartalmaztak; Nagy-Britanniába exportálták őket, ahol a gyerekek belőlük építették a Tower Bridge (1894) másolatokat.

Az első világháború idején a brit kormány előtérbe helyezte a hazai gyártású játékok vásárlását. A Lott-kockák (Lott's Bricks) fejlesztésének eredményeként Ernst Lott 1925-ben szabadalmaztatta az építőkészletét. Míg az egyszínű, sima felületű Anker-kockák a német építészet formáit visszhangozták, addig Lottéi már szerkezetet mutattak felületükön és – további színeket is bevezetve – a brit falvak ferde tetőit és kéményeit utánozták. Lott kockái fából vagy cementszerű anyagból készültek, az öntési folyamat nagymértékben csökkentette a gyártási költségeket.

Bostonban egész várost állított elő mozgatható épületekből Warren Rasely, hogy a gyerekek az épületek egymás mellé helyezésével egy város fejlődését meg tudják tapasztalni. Szabadalmát 1921-ben rögzítette a nyilvántartás.

Mechanika a gyerekszobában

Ki ne ismerné az átlyuggatott színes bádoglemezekből, csavarokból, anyákból, rudakból és kerekekből álló Meccanót, melynek feltalálója egy könyvelő, Frank

Hornby volt. Hornby épp Londonból utazott Birminghambe, hogy a karácsonyt egy rokonánál és annak gyerekeivel töltse. Útközben azon töprengett, mivel tudná szórakoztatni őket. A vonat egy olyan helyen állt meg, ahol egy árutelep és egy kis daru volt szemben. Eszébe jutott, hogy a gyerekeknek készíthetne egy ilyen darut acélcsíkokból.

1901-ben Hornbynak még öt fontot kellett korábbi munkaadójától kölcsönkérnie a szabadalmi bejegyzési díjra, és hogy a Meccanóra koncentráljon teljes munkaidőben, 1907-ig még mindig nem engedhette meg magának anyagilag. Készletei azonban – melyekhez összeállítási útmutató is volt mellékelve – egyre népszerűbbek lettek, így hamarosan üzleteket nyithatott külföldön is, Párizsban és Berlinben. Hornby a bádogjátékokat gyártó német Märklin fivérekkel szorosan együttműködött, termékeiket motorokkal szerelte föl. További két szabadalmát jegyezték be: egy óraműves mozdonyok hajtására szolgáló rugós motort, illetve egy villanymotort, amit az 1915-ös brit ipari vásáron mutattak be.

Ki kell emelnem Hornby marketingtörténeti jelentőségét: már 1902-ben feladott egy újsághirdetést, melyben hangsúlyozta, hogy a Meccano törhetetlen és modellek készítésére kreatív időtöltés. Későbbi óriási marketingfogása volt, hogy versenyre hívta fel a tizenöt év alatti fiúkat, hogy készítsenek modelleket Meccanóból. Megjelent a Meccano Magazin és létrehozta a Meccano Szövetséget; belépéskor minden fiú kapott egy kitűzőt, melyről mint a szövetség tagját

a világon bárhol azonosítani lehetett. A levelezőklubhoz is csatlakozhattak a fiúk, illetve működtethettek saját Meccano klubot. Az 1930-as évek nyugtalanságában úgy beszéltek a Meccano Szövetség tagságáról mint a Nemzetek Szövetségének ifjúsági változatáról.

Mindazonáltal a Meccano nem volt a mechanikai játékok piacán egyeduralkodó. Németországban léteztek Matador készletek, Chicagóban pedig Charles Pajeau megalapította a Tinker Toyst és benyújtotta első szabadalmát 1914-ben. Pajeau játékát azután fejlesztette ki, hogy meglátta a gyerekeket, ahogy a ceruza végét eldobott pamuttekercsek orsójának közepén lévő lyukba szúrva azt egyszerű tengelyként működtetik.

Tovább az illesztések útján

A farönkökből való építkezés az Alpokban és Skandináviában terjedt el, a módszert azonban a korai telepesek is használták Amerika-szerte: Abraham Lincoln elnök is ilyen faházban született. Ezt az elvet alkalmazta John Lloyd Wright építőjátéka, melynek a kezdőkészleteit 1916-ban Lincoln-rönkök (Lincoln Logs) néven szabadalmaztatta az Egyesült Államokban. Készlete különböző hosszúságú farudacskákból állt, melyeken mindkét végük közelében ki volt alakítva egy lapos felületű bevágás, hogy az elemek a sarkoknál stabilan egymásba süllyedjenek, amikor azokat egymás tetején keresztbe rakják. A készletekhez nem volt

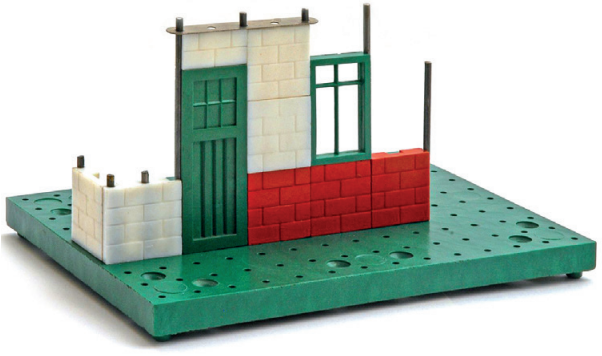

útmutató: a gyerekeknek maguknak kellett kitalálniuk, hogy az egyes darabok az épület elkészítéséhez miként használhatók.

Charles Plimpton liverpooli gyárában az 1930-as években fejlesztette ki a Baykót, melynek az anyaga már – a XX. század elején megjelenő első műanyag – bakelit volt. Bár akkoriban ez az anyag forradalminak számított, gyártása sok gondot okozott: a színek változhattak, illetve vetemedhettek a nagyobb darabok. A Bayko minden elemének két szélén volt egy függőleges vágat, melyen keresztül egy hosszú fémrudat vezettek le és szúrtak az alaplapba. Miután az egyes elemek egymás tetejére kerültek, lassacskán ablakokkal és ajtókkal falak, majd tetők emelkedtek, végül pedig egy kész épület állt össze. A modellek a két háború közötti időszak brit építészetét tükrözték, némelyiket az art deco, másokat a '30-as évek kiugró ablakos ikerházai ihlették.

Az építőjátékok klasszikusa

Az 1930-as évek során már számos gyártó próbálta kidolgozni az úgynevezett önzáró kockát. Ezek olyan üreges építőelemeket jelentenek, amelyek ráhelyezéskor az alatta lévő elem tetején kiképzett csapokra illeszkednek. Arnold Levy a Hampshire-i Premo Rubber Companytől 1937-ben jelentette be a szabadalmát, a gumiból készült Minibrixt, melynek a színezéséhez az igazi téglákkal azonos színt használt. Hilary Page – aki ekkorra már nagyon tapasztalt volt műanyagok terén – valami hasonlót készített: különböző színű, üreges műanyag kockákat, melyeknek a tetején négy rövid kerek csap volt kiképezve.

Eközben Dániában Ole Kirk Christiansen asztalosmester még fából készített játékokat, főleg kerekeken guruló állatokat. Fakockákat 1932-ben kezdett faragni – „LEg GOdt”-nak nevezte el őket, ami dánul azt jelenti, hogy játssz jól; csak később jött rá, hogy a Legónak van latin értelme is (összegyűjt, kiválaszt). Hamarosan Christiansen is elkezdett műanyagot, különösen polisztirolt használni; 1948-ban jelentek meg Dániában az első önzáró kockái. Míg például a Meccanót vagy a Lincoln-rönköket kifejezetten fiúknak szánták, a Lego marketing hangsúlyozta: ezt a játékot minden korosztálybeli fiúk és lányok is használhatják.

1960-ban Christiansen fia és a cég élén utóda, Godtfred az új háza építésével foglalkozott, a tervét megpróbálta összerakni Legóból. Azt tapasztalta azonban, hogy ehhez nem megfelelők a kockák aránya. Kitalált egy olyan rendszert, ahol az alapelemnek megegyezik a magassága és a szélessége (5 mm) – a Modulex így született meg. Az elnevezés onnan ered, hogy az ötmilliméteres alapelem (modul) a valóságban tíz centiméternek felelt meg, ha pedig a tízet római számmal írjuk, akkor Module-X. Az első terméket 1963-ban felnőttek számára adták ki, azzal az elgondolással, hogy elsősorban építészek fognak vele tervezni. Ezért a nagy alaplapok vágásához vágóeszközt biztosítottak, illetve – leírni is szörnyű – a kockák összeragasztásához ragasztót adtak. Az építészek között azonban a Modulex kereskedelmi sikere nem volt túl nagy, inkább az ipari tervezők találták hasznosnak.

A szocialista országok Lego jellegű játékaival nem foglalkozom részletesebben, pusztán megemlítem a Német De-

mokratikus Köztársaságban gyártott Formo és Pebe, illetve a jugoszláv Poli Kvadri és a román Variant készleteket. A Pebe elnevezés egyébként a cégalapító Paul Bernhardt kezdőbetűiből származik; a Modulex mintájára a Pebének is léteztek mini készletei.

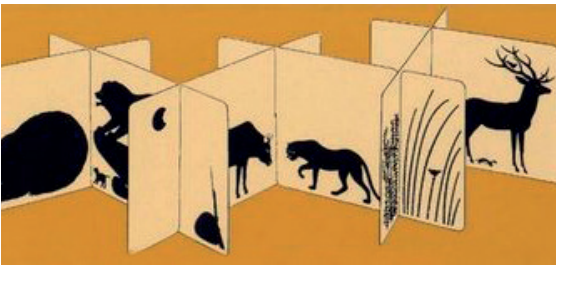

A Lego után

A Fischer Technicet az 1960-as években a tipli feltalálója, a német Arthur Fischer fejlesztette ki, aki a Meccanót gondolta újra, de már műanyagból készítette játéka szürke, fekete és sötétvörös alkatrészeit. A K'nex az Egyesült Államokban 1992-ben jelent meg, Joel Glickman nevéhez fűződik, aki voltaképpen Pejau fából készült Tinker Toysát korszerűsítette. A Lego, a Fischer Technic és a K'nex az akkumulátorok finomításának, majd a számítógépes chipek megjelenésének egyaránt hasznát vette.

Szinte feleslegesnek tűnik említeni: egy kártyacsomagból is lehet várat építeni! Pedig épp ezt értékelte újra az amerikai Charles Eames 1952-ben, de a koronavírus-betegség áldozataként elhunyt olasz tervező, Enzo Mari is 1965-ben, aki fák, növények és állatok árnyképeit ábrázoló kártyapaklit készített. Ennek lapjait a tetejükre és az aljukra vágott nyílások segítségével derékszögben lehetett összeilleszteni, hogy belőlük állatmesék kerekedjenek ki.

Végül szólok egy magyar találmányról is: Paksy Jenő 1958-ban szabadalmaztatta a Jáva építőjáték elágazó csövekre emlékez-

tető, tiplivel illeszthető elemeit. A szocialista Magyarország viszonyai között azonban saját vállalkozásban nem gyárthatta, illetve nem is állt rendelkezésére megfelelő műanyag. Így az ’50-es évek végén és a ’60-as évek elején szerződést kötött a Mikrolin Mechanikai Játékgyártó Szövetkezettel és a német Plasticant céggel; az előbbi a szocialista országokban, az utóbbi Nyugat-Európában kereskedett a Jáva készletekkel.

Az építőjátékok történetének még e vázlatos áttekintése nyomán is érdemes elgondolkodnunk azon, hogy a számítógépes virtuális valóság korszakában vajon nem lenne-e helyénvaló gyermekeinket újra bevezetni a gyakorlati mechanika működésébe és a tervezés világába, jórészt azokkal a játékokkal, amelyekről itt olvashattunk.

Megjelent:

Fakockáktól bádoglemezkékig. Építőjátékok története.
Élet és Tudomány, LXXVIII. évf. 16. szám. 486–488. 2023. április 21.

A cikk alapjául szolgált:

Deborah Jaffé: *The History of Toys. From Spinning Tops to Robots.* Sutton Publishing, 2006. 104–121.

26. *A főispán, az alispán és a szolgabíró A történelmi vármegye szervezete*

A közigazgatás-történet iránti érdeklődés jelentősen megnőtt napjainkra, főleg amiatt, hogy 2022 júniusa óta a fővárosi és a vármegyei kormányhivatalok élén már nem kormánymegbízottak, hanem főispánok állnak, továbbá 2023 januárjától – az Alaptörvény tizenegyedik módosítása nyomán – megyék helyett ismét vármegyéink vannak. Írásomban természetesen nem e döntésekről formálok véleményt, sokkal inkább arra vállalkozom, hogy Olvasómmal vázlatosan megismertessem történeti közigazgatásunk e politika által megérintett szeletét.

Mindenekelőtt ki kell térnem arra, hogy a címben foglalt történelmi vármegye fogalma mi mindent foglal magába. Az úgynevezett királyi vármegye a XI. és a XII. században létezett, az országot behálózó királyi várbirtokok igazgatásának volt a területi egysége. Ez a rendszer azonban a várbirtokok eladományozása miatt a XIII. század első felében bomlásnak indult, a kisbirtokos katonaréteg (servientes regis), azaz a kialakuló köznemesség már hiába várt védelmet a nagybirtokosok hatalmaskodásai ellen a királytól. Ezért a nemesek vármegyénként összefogtak, támogatásul pedig saját vitás ügyeikben a királytól bíráskodási jogot kaptak – miként ennek első írásos emléke, az 1232. évi kehidai oklevél bizonyítja. Létrejött a nemesi vármegye, melynek az önkormányzat már lényegi eleme. Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy mivel a török uralom idején a vármegyei hatóságok elmenekültek, több községnek rendészetre és védelemre alakult közös szervezeteként kialakult a parasztvármegye – ez azonban a vármegye intézményfejlődésének nem szerves része. Írásom fejezetcímei már a kiegyezés (1867) utáni, az igazgatás és az önkormányzat kényes erőviszonyán nyugvó polgári vármegye

szervezetét tükrözik, e címek alatt azonban feltüntetem a régebbi korokra visszavezethető előzményeket is. Csak a legfontosabb szervekkel és tisztségekkel foglalkozom, a megyerendezésekről korábban esett szó.

A törvényhatósági bizottság

A vármegyei közgyűlés (congregatio generalis) a nemesi vármegye időszakában alakult ki, azon minden nemes megjelenhetett és szavazhatott is. A XVI. századra már kiforrott hatásköre volt: itt olvasták fel a kormányhatóságoktól érkező rendeleteket, illetve helyi érvényű jogszabályokat – statútumokat – alkotott. Ezenkívül vármegyei tisztviselőket és országgyűlési követeket választott, az utóbbiaknak utasítást is adott. Kivetette a vármegyei szükségletek fedezésére a háziadót, kirótta az állami adót, valamint a vármegyébe költöző nemesek armálisainak (nemesi leveleinek) kihirdetésére szintén itt került sor.

A dualizmus idejétől a vármegye képviseleti szervét – közgyűlését – törvényhatósági bizottságnak hívták, és felerészben virilis – azaz a legtöbb adót fizető –, felerészben választott tagokból állt. A virilisek az adófizetés sorrendjében összeállított lista alapján kerültek be (nyers virilizmus).

A Horthy-korszakban, 1929-ben, a törvényhatósági bizottságok összetételét úgy reformálták meg, hogy abban kétötöd részben virilis, kétötöd részben választott tagok, egyötöd részben pedig az érdekképviseletek, a vallásfelekezetek képviselői, a törvényhatóság vezető hivatalnokai, illetve örökös tagok kaptak helyet. Ekkortól virilis tagokat a virilisek önmaguk közül választottak (választásos virilizmus).

A kisgyűlés

A török háborúk idején alakult ki az a gyakorlat, hogy a kisebb területeken lakó nemesek részgyűlést (particularis congregatio) tartottak. A török kiűzése után ezek a vármegyei tisztikar értekezleteivé alakultak át. Mivel a vármegyei közgyűlést évente rendszerint kétszer hívták össze, kisgyűlést tartottak a közbeeső időben. Az itt hozott határozatokat azonban a legközelebbi közgyűlésnek jóvá kellett hagynia, illetve a kisgyűlés a közgyűlés határozatait sem módosíthatta.

1929-ben a kisgyűlést a vármegyékben ismét felállították, 16–24, részben hivatali, részben választott tagból állt. A törvényhatósági bizottság létszáma ugyanis a vármegye lakosainak számához igazodott, így 150 és 450 fő között mozgott, ami nem segítette a döntéshozási folyamatot.

A közigazgatási bizottság

A kiegyezés utáni években egyes szakigazgatási ágazatokat a vármegyéktől elvettek, azok a kormány irányítása alá kerültek. Az új kormányszervek területi beosztása általában a vármegyékhez igazodott, ilyenek voltak például az adófelügyelőségek, a tanfelügyelők vagy az államépítészeti hivatalok. E döntéseknek az volt az oka, hogy nem bíztak a vármegyék közigazgatási tevékenységének szakszerűségében és hatékonyságában, továbbá a központi célkitűzések elszabotálásától tartottak.

1876-ban vármegyénként életre hívták a közigazgatási bizottságokat az önkormányzati és az állami közigazgatás összehangolására és a különböző szakigazgatási ágak közötti együttműködés biztosítására. Elnöki tisztét a főispán töltötte be, tagsága a vármegye vezető tisztségviselőiből (alispán, főjegyző, árvaszéki elnök, tiszti főügyész stb.), az állami szakigazgatás szerveinek a vármegye területén működő vezetőiből (pénzügyigazgató, tanfelügyelő, királyi ügyészség vezetője, a királyi államépítészeti hivatal főnöke stb.), illetve a törvényhatósági bizottság által választott laikusokból tevődött össze. A vármegyei közigazgatási bizottságnak 21 fő volt a teljes létszáma.

A főispán

Az Árpád-kor idején várispán (comes castri vagy megyésispán: comes comitatus) állt egy-egy vármegye területéhez tartozó királyi birtokok és az ott lakó királyi népek élén. Az ispánnak – mint jószágkormányzónak – a királyt megillető jövedelmek behajtása volt a feladata, továbbá a várjobbágyok az ő vezetése alatt vonultak hadba, illetve a várnépek vitás ügyeiben a bíró szerepét is ellátta.

A XV. századtól a comest már főispánnak nevezik (supremus comes), akit szintén a király nevezett ki, tetszésétől függő ideig. Olykor két főispánja is volt

egy vármegyének, ugyanakkor a XV. század utolsó éveiben már azt is törvény rögzítette, hogy minden vármegyének saját ispánja legyen. A főispán felelt azért, hogy vármegyéjében végrehajtsák a király összes rendelkezését.

Időközben kialakult az örökös főispáni tisztség: 1270-től például a mindenkori esztergomi érsek állt Esztergom vármegye élén. Másik példa lehet, hogy a nádor Pest vármegye örökös főispánja volt egyben. A XVIII. század közepére már számos vármegyét örökös főispán igazgatott, ami nem kevés bonyodalmat okozott. Ha az örökös főispán nem lakott állandóan a vármegyében vagy kiskorú volt (mert a tisztség királyi adományként főúri családban is öröklődhetett), főispáni helytartót neveztek ki helyettesítésére. Őket adminisztrátoroknak nevezték a közéletben. Ebből alakult ki a XIX. század negyvenes éveiben a Habsburg-udvart törvénysértő módon kiszolgáló, hírhedten korrupt adminisztrátori rendszer, amellyel itt nem foglalkozom részletesebben.

A kiegyezés után az örökös főispáni tisztség puszta címmé vált. A főispán azonban a kormány bizalmi embere maradt, a király nevezte ki állásába. Széles körű felügyeleti jogkört gyakorolt: a vármegye legfontosabb testületeinek, a törvényhatósági bizottságnak, a közigazgatási bizottságnak, a kijelölő választmánynak és a számonkérőszéknek az elnöke volt. E szervek határozatai ellen felterjesztési joggal élhetett, azaz a határozatot addig nem lehetett végrehajtani, amíg azt jóvá nem hagyta az illetékes szakminiszter. Ezenkívül – az úgynevezett kivételes jogkörében – valamely rendelet végrehajtásánál közvetlenül rendelkezhetett a vármegye tisztviselőivel. Fontos, hogy Budapest székesfőváros élén nem főispán, hanem főpolgármester képviselte a kormányt.

Az alispán

A familiaritás – mint a hűbéri függés sajátos magyar faja – a XIII. század közepétől alakult ki hazánkban. A bárók hatalmának növekedésével a nemesek többé nem érezhették magukat biztonságban, bár a királyok többször is megerősítették jogaikat. Ezért arra kényszerültek, hogy felajánlják szolgálataikat egy bárónak, aki cserébe a többi bárótól megvédte őket. Ők lettek a báró familiárisai, ők alkották magánhadseregét, illetve irányították a birtokait is.

Az alispán (vicecomes) a főispán helyettese és familiárisa volt eleinte, ő nevezte ki és ő mentette fel. Ekkor még több alispán is lehetett egy vármegyében. Mivel a főispán gyakran a király környezetében tartózkodott, egyre sűrűbben

helyettesítette az alispán a XV. századtól: az ő nevére kezdtek érkezni a királyi parancsok. Egyes helyeken a nemesség már Mohács előtt elérte, hogy az alispánt a vármegyei közgyűlés válassza meg.

Az alispáni állás betöltésére eltérő szokásjog alakult ki vármegyénként, csak 1723-ban – a Pragmatica Sanctio évében – rögzítette törvény, hogy az alispánt a főispán négy jelöltje közül válassza meg a vármegyei közgyűlés. A kiegyezést követően az alispán a polgári vármegye (tehát az önkormányzat) első tisztviselője lett, a vármegyei közigazgatást ő vezette, a tisztviselői karnak ő volt a főnöke. Lényeges, hogy Budapest székesfővárosban és az úgynevezett törvényhatósági jogú városokban polgármester működött alispán helyett.

A szolgabíró

A szolgabírói tisztség (eleinte: iudex servientium, innen a magyar neve) a XIII. században jelent meg, személye a király szolgálatában álló, már említett kisbirtokos katonaréteg – a királyi szerviensek – ügyeiben ítélkezett. Bár a hamarosan kialakuló köznemesség zömét a szerviensek alkották, csak a tisztség latin elnevezése követte le a társadalmi változást (iudex nobilium, összevonva: iudlium). Egy 1290-ben keletkezett törvény úgy rendelkezett, hogy vármegyénként négy szolgabírót válasszanak egy évre.

A szolgabírónak a vármegyei törvényszéken való részvétel, illetve perbe idézés és tanúkihallgatás volt a feladata, ezenkívül közreműködött az adóösszeírásban, az adók kivetésében és behajtásában, összeírta a nemeseket nemesi felkelés céljára, továbbá birtokba iktatást végzett, valamint rendészeti funkciói is voltak. Nem csoda, hogy a XV. században a nemeseket bírság terhe mellett kötelezték e terhes tisztség elvállalására.

A járások rendszere a XVIII. századra már nagyjából kialakult a vármegyékben, sőt a járásokon belül még kisebb közigazgatási egységek, kerületek is léteztek. A kerületi szolgabírók közül a rangidős mint főszolgabíró (supremus iudex nobilium) az egész járás élén állt, a többi alszolgabíróként (viceiudlium) látta el mellette kerülete élén a hivatalát. A XVIII. századra kialakult a szolgabírói ítélőszék is, ez azonban büntetésként legfeljebb 12 botütést szabhatott ki.

A dualizmus időszakától kezdve a főszolgabíró mint a községek felügyelő hatósága járt el, rendelkezett a járás területén a karhatalommal és kihágási ügyekben ítélkezett. A II. világháború után e tisztség elnevezését járási főjegyzőre vál-

toztatták, ami már előrevetítette történeti közigazgatásunk közelgő lebontását. Ez 1950-ben következett be, amikor évszázados múltú intézményeink helyére a tanácsrendszer lépett.

Megjelent:

A főispán, az alispán és a szolgabíró. A történelmi vármegye szervezete. *Élet és Tudomány,* LXXVIII. évf. 32. szám. 998–1000. 2023. augusztus 11.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: Vármegyei intézményeink és vármegyerendezéseink a kiegyezéstől a tanácsrendszer bevezetéséig. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2023.* Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2024. 124–144.

27. A Cloaca Maximától az uniós direktíváig A hulladékgazdálkodás története

A hulladék problémája mély gyökeret vert az emberiség múltjába. A kérdés eredői és a különböző válaszok mögött álló, korszakonként változó társadalmi és gazdasági háttér felvázolásában fontos szerepe van a – sajnos egyelőre inkább csak külföldi – történeti munkáknak. Gondoljunk például az amerikai Mumford „The City in History" (A város a történelemben) című könyvére, mely 1961-ben jelent meg és az ipari városokat élesen kritizáló szemléletével óriási siker lett. Az alábbi sorokban a történész szemszögéből szólok a hulladékgazdálkodásról Olvasómnak.

Az első ismert szennyvízkezelési rendszer időszámításunk kezdete előtt 6500 körülre datálható, nyomai El Kowm oázisának régészeti lelőhelyein – ma Szíriában – találhatók. A szennyvizet a lakóhelyektől csatornák vezették a város nagyobb rendszerébe, ülepítő kamrák szolgáltak a dugulás megelőzésére.

Tarquinius Superbus (i. e. 535–509), az utolsó római király idején fejezték be a Cloaca Maximát, az ókori Róma föld alatti csatornahálózatát. Ez a szennyvizet a Tiberisbe terelte, így elszennyezte az ivóvizet, ami a vízvezeték-technológia kifejlesztését sürgette. Mivel fizetni kellett a Cloaca használatáért (cloacarium), státuszszimbólummá vált a csatornához való hozzáférés, a rákötés. Rómában már hulladékkezelő munkaerőkről is tudunk, akik szintén pénzért szállították el a szilárd hulladékot.

A középkori Európában a felszínen, várárkokba és városi patakokba folyatták a szennyvizet. Az előzőre Nor Loch erősen elszennyezett mesterséges tava lehet példa az Edinburgh-i vár alatt, melynek kialakítását még III. Jakab skót király rendelte el 1460-ban védelmi céllal. Az utóbbira pedig a párizsi Ménilmon-

tant-patak, mely a Szajnába ömlött és a XVI. században csatornává alakították a szennyvíz elvezetése miatt (Grand Égout). Az 1760-as években azonban egészségügyi okokból lefedték, végül a város terjeszkedése során teljesen feltöltötték.

A középkorban az emberek és állatok által sűrűn lakott városokban a szekérforgalom a jórészt kikövezetlen utcákon bűzös sarat formált, mely a házaknak nemcsak a földszintjét, hanem az első emeletét is eltemette az évszázadok során. A szilárd hulladékot a városkapuknál rakták le, az így keletkező dombokat később a terjeszkedő város körülvette. Részévé váltak a városképnek: Párizsban például szélmalmokat építettek a tetejükre.

Az újrahasznosítás kezdetei

A XVIII. század Hippokratész és a miazma elmélet reneszánsza: az orvosok a levegő útján közvetített, talaj által kibocsátott gyilkos párát vélték a betegségek okának. 1751-ben azt javasolta Corbyn Morris angol tisztviselő is, hogy az emberek egészségének megőrzése érdekében fontos lenne London takarítását egységes közkezelésbe venni és minden szennyet a Temzével megfelelő távolságra elszállítatni. Ezenkívül igen lényegesek a korai kémia eredményei: felismerték, hogy az emberi és állati salakanyagokat, ételmaradékokat trágyaként lehet használni.

Londonhoz képest Párizsban később vezették be a vizet a házakba, így ott még sokáig gödör-árnyékszékeket használtak. A pöcegödrök kimerése jövedelmező vállalkozás lett: a vállalatok előbb a kimerést fizettették meg, aztán az elszállított tartalmat eladták trágyának a földekre. A város is adóztatta e tevékenységet, így nem fűződött érdek a csatornarendszer kiépítéséhez.

1830 és 1870 közé esik a „rongy- és csontemberek" fénykora, akik a városok utcáin papírgyártáshoz rongygyűjtéssel, illetve kézműves termékek vagy ragasztó készítéséhez, továbbá például a cukorgyártáshoz szükséges állati szén előállításához állati csontok gyűjtésével foglalkoztak. Az önfoglalkoztató guberálóknak nem ritkán szép jövedelmet hozott e munka. Ezenkívül a városi mészárszékek is eladták melléktermékeiket például kötél- vagy gyertyakészítéshez – az iparosodás első hullámával függ össze az újrahasznosítás fejlődése.

A londoni házakba már a XVIII. század elején bevezették a vizet, a szennyvíz a város csatornahálózatából ömlött a Temzébe. Az öblítős angol WC kiszorította a gödör-árnyékszékeket. Megjegyzem azonban, hogy a csatornák mezőgazdasági területekre – „szennyvízmezőkre" – kivezetése is ismert volt a korban.

Londonban a XVIII. század vége felé dust-yardokon (portelepeken) végezték a szilárd hulladék kezelését. Ide elsősorban szénhamut gyűjtöttek – miután az utcáról a könnyen értékesíthető anyagokat eltávolították a rongy- és csontemberek –, a szénhamut téglagyártáshoz és talajjavítónak adták el. Az 1850-es évek közepéig működtek a dust-yardok, amikor a „porpiac" összeomlott.

Csökkenő érdeklődés az újrahasznosítás iránt

Az 1840-es években felismerték a növényfejlődésben a foszfor szerepét, ezért őrült hajsza indult meg az ásványi foszfátokért („trágyaforradalom"). Az ásványi és a szerves trágyák versenye miatt a város és a mezőgazdaság fejlődése között meglazult a kapcsolat.

Az 1860-as években a város rongykínálata is elégtelenné vált, így számos papírgyártó már szalmát és eszpartófüvet használt, a német Henry Voelter pedig fát. A csontok helyét a műanyagok vették át: 1869-ben megjelent a celluloid (először biliárdlabdáknál alkalmazták), majd 1907-ben a bakelit – mindegyik amerikai találmány. Ezenkívül növényi eredetű, később szintetikus ragasztók kerültek a piacra, a cukorgyártók pedig a túl drága állati szén helyett aktívszenet vásároltak. Végül, a hűtési technológia kialakulásának óriási hatása volt: a vágóhidak kiköltöztek az állatok mellé a városokból.

E változások a hulladékhasznosítás szempontjából kedvezőtlen időben jöttek, mivel abba több helyen még épp ekkortájt kezdtek bele. Szennyezettségéről híresült el Marseille, Franciaország második legnagyobb városa, az országban utolsók között itt pusztított kolera. A szemetet eleinte Marseille-ben is a tengerbe öntötték, ugyanúgy ahogy azt a tengerparton másutt is tették. Közben a Crau-síkságon – körülbelül hatvan kilométerre odébb – figyelemre méltó mezőgazdasági művelés folyt, ám ennek fejlődése a trágya hiánya és magas ára miatt lelassult. Ezért az 1880-as években egy magánvállalat vasutat épített oda és Marseille-t a sártól megszabadította. A vonatok visszafelé a városi építkezésekhez követ szállítottak.

Sajnos már teljesen elkésett kísérlet volt 1923-ban a dél-franciaországi Nizza válogatóüzeme – a hulladékot korábban itt is beleszórták a tengerbe. Az üzemben elkülönítették a papír-, a rongy-, a parafa-, a csont- és a fémhulladékokat, illetve a kenyér- és más élelmiszer-maradványokat. Az anyagmozgatáshoz szállítószalagot használtak. Az utcákról a hulladékot típusonként fizetett emberek gyűjtötték

össze; mágneseket alkalmaztak a fémek kereséséhez. A nizzai üzem azonban hamar a város anyagi támogatására szorult, végül 1930-ban – később még visszatérek rá – égetőüzemmé alakult. Többé nem volt vitás, hogy az újrahasznosítás költségei az ilyen termékek eladásából származó bevételt meghaladják: a XX. századra a cél már a hulladékkal kapcsolatos kiadások minimalizálása vált.

Régi és új válaszok

New Yorkból a szemetet egészen 1934-ig bárkák hordták el a parttól 25 mérföldre, ahol az óceánba ömlesztették bele. Már elhasznált elektronikai készülékek és gépjárművek is voltak benne.

Mindazonáltal mind Angliában, mind az Egyesült Államokban sokat vártak az elektromos szemétdarálótól, mely a konyhai lefolyóhoz volt csatlakoztatható. Ám ez csak a konyhai hulladék esetében jelentett megoldást, tovább terhelte a szennyvíztisztító üzemeket (természetesen a megjelenésük után) és emelte a vízfogyasztást. Pedig a két háború között a szemétmennyiség példátlanul növekedett, miközben a minősége csökkent: a csomagolás és az újságpapír elterjedt.

Az első égetőüzemet 1874-ben Angliában, Nottinghamben nyitották meg. E létesítményeket a szállítási költségek csökkentése végett gyakran sűrűn lakott helyekre telepítették, de egyébként is egészségesnek vélték. Liverpoolban az égetés során termelt villanyenergiával működtették a helyi villamosvasutat, ami már az energia-újrahasznosítás példája. A felszabaduló hőenergiát az 1870-es évektől Észak-Amerikában, de 1900-ban már Németországban is távfűtésre használták.

Szintén Angliában jelent meg a higiénikus hulladéklerakás 1912-ben. A hulladékrétegeket ilyenkor egymás tetejére, másfél-két méter vastag csíkokban halmozzák, és azokat egymástól semleges anyaggal elválasztják. Újabb réteget az előzőre csak akkor tesznek, ha annak már stabilizálódott a hőmérséklete, mivel az erjesztés hőt képez. 2010-ig működött Marseille szárazföldi hulladéklerakója, mely a XXI. század elején a legnagyobb volt Európában.

A II. világháborút megelőző évtizedben már csak Hollandia és a hitleri Németország tartott ki az újrahasznosítás mellett. 1945-ben azonban Berlin épületeinek kétharmadát lerombolták: közlekedés hiányában a ’40-es évek vége felé harminc, száz méter magasságot is elérő, főleg női munkások által épített törmelékdomb jelezte a romeltakarítást.

Figyelemre méltó, hogy Európában az 1930-as években – a már megfelelően burkolt utakon – feltűntek a kukásautók. A kuka ötlete viszont ennél régebbi: az 1875-ös angol közegészségügyi törvény szerint a heti hulladékot minden háztartásban mozgatható tartályokba kellett helyezni. Hulladékgyűjtő ládák vagy zsákok korábban is léteztek, például Lyonban 1855-től kezdve.

A környezetvédelmi válság

1948-ban jelent meg Osborn *Our Plundered Planet* (Kifosztott bolygónk) című kötete, amit további könyvek sora, illetve 1968-ban az UNESCO bioszféra konferenciája követett. A higiéniai megközelítést a környezetvédelmi váltotta fel.

A hulladéklerakással összefüggő megbetegedések tüntetőleg elszaporodtak: például az 1970-es években rendellenesen magassá vált a rák aránya a New York állambeli Niagara Falls városrészét képező Love Canalban, ahová 21 000 tonna mérgező hulladékot ömlesztettek le 1942-től kezdve tíz év alatt.

Az 1960-as és az 1970-es években az országokban törvények sorát hozták, sőt 1975-ben az Európai Unió is megalkotta a direktíváját. E jogszabályok közös elvei, hogy a hulladéktermelést a forrásánál (például a csomagolásnál) szükséges csökkenteni, a hulladékot újra kell hasznosítani, a hulladékkezelés árát és a környezetben okozott maradandó kárt pedig a szennyező köteles megtéríteni.

A hulladékmennyiség azonban az 1990-es évekig alig csökkent, az újrahasznosítás is csak – az üvegtől és a papírtól eltekintve – topogott egyhelyben. Olcsóbb volt ugyanis kifizetni az üzem költségvetésében alig látszó büntetést, mint olyan eljárást bevezetni, amellyel csökken a hulladékmennyiség. Ezenkívül az újrahasznosított anyag a termék árát növelte, így az nem volt versenyképes, ráadásul az ilyen áruk megvásárlásától a lakosság is idegenkedett. A szelektív hulladékgyűjtés megszervezése szintén feltétel lett volna, de azt megfelelő kommunikáció hiányában a lakosság – Németország kivételével – szinte mindenütt zaklatásnak tartotta. Közvetlen környezetében ellenezte az újrahasznosító üzemek létesítését is, ezért sem lehetett a szükséges eljárásokat meghonosítani. (NIMBY = Not In My BackYard, azaz nem az én udvaromban.)

Az 1960-as években a fejlődő országokban is megjelentek a hulladékkezeléssel kapcsolatos, addig főleg a fejlett országokra jellemző problémák, ezzel a válság globálissá vált. E helyeken is szeméttelepekké váltak az utcák és megindult a guberálás. Az európai XIX. század más kontinensekre vándorolt át.

Megjelent:

A Cloaca Maximától az uniós direktíváig. A hulladékgazdálkodás története. *Természet Világa,* CLIV. évf. 11. szám. 505–508. 2023. november

A cikk alapjául szolgált:

Sabine Barles: History of Waste Management and the Social and Cultural Representations of Waste. In: *The Basic Environmental History.* (Environmental History 4.) Eds. Mauro Agnoletti – Simone Neri Serneri. Springer, 2014. 199–226.

28. *Víz és történelem*
Ismerkedés a víz környezettörténetével

A víz környezettörténetének tudományterülete a víz és az emberi társadalom kapcsolatának történeti fejlődését tárja fel. E kérdéskör összetettsége nemcsak a számos társadalomtudományi – demográfiai, kulturális, gazdasági vagy éppen politikai – vonatkozásából fakad, hanem abból is, hogy különböző földrajzi helyeken – Grönlandtól a Szaharáig – eltérő vízfajták (például folyó, tenger, jég) vannak. A víz környezettörténete mára már elismert történettudományi szakággá nőtte ki magát: 2001-ben megalakult a Nemzetközi Víztörténeti Társaság (IWHA, International Water History Association), melynek 2009 júliusától olvashatjuk a Víztörténet (Water History) című szakfolyóiratát. Írásomban természetesen nem a víz környezettörténetének rendkívül gazdag eseménysorozatát mutatom be – hiszen az még bővebb terjedelmi keretek között is szinte reménytelen vállalkozásnak tűnne –, hanem néhány példa felvillantásán keresztül azt, hogy milyen problémakörökkel foglalkozik e tudományterület.

Mindenekelőtt álljon itt egy példa, hogy mit is fedhet a víz és az emberi társadalom kapcsolata: a természeti erőforrások és a társadalom között a vízimalmok hajdan nagyon fontos közvetítők voltak. Kulcsszerepet játszottak a mezőgazdaságban (gabonaőrlés), de az iparban is (fűrészmalmok), a feudális Európában tulajdonosaiknak – például az apátságoknak – a hatalmát testesítették meg és bevételüknek voltak jelentős forrásai. Nem kell azonban ennyire messzire utaznunk, hogy a víznek e társadalom- és gazdaságformáló erejét tanulmányozhassuk: látogassunk el a hajdani malmok épületeihez – a Malmok Völgyébe – a Veszprém vármegyei Kapolcson! E település hosszú időn át az Eger-séd (patak) vizének köszönhette virágzó malomiparát.

Az éltető víz

A földrajztudósok viszonylag hamar felismerték a víznek – akár egy forrásnak vagy tónak – a települések keletkezésében ősidők óta betöltött szerepét. Az ókori világba betekintve, Rómában a vízvezeték, a szökőkút, a víztorony, illetve a közcsapok már alapelemei voltak a várostervezésnek. Mindezt előbb közforrásból finanszírozták, később pedig olyan gazdag emberek, mint Agrippa, Augustus veje áldoztak rá. Augustus császársága idején a vízcsöveket már lakóépületekbe is bevezették. Fontos azonban, hogy ezt ne tekintsük általánosnak az ókori világban: Jeruzsálemben például magánkutak ezrei biztosították a vizet a város lakossága számára, illetve az esővizet gyűjtötték ciszternákban. Ugyanakkor a folyókat, Rómában a Tiberist az emberi szervezet és tevékenységek által termelt hulladékok elszállítójának tekintették, mellyel összefüggésben a szennyvízkezelést is megszervezték. (A római Cloaca Maximáról és a hulladékgazdálkodás történetéről bővebben esett szó előző írásomban.)

Már a középkori Európában felmerült a víz tisztaságának kérdése, részben egyes mesterségek tisztavíz igénye, részben a kolerajárványok következtében. (Ezért is fontos, hogy a szomjoltás terén az ókori időktől versengett a vízzel a sör és a bor.) A vízbiztonság közegészségügyi problémává vált, melynek megoldása nélkülözhetetlenné tette a közhatóságok feladatvállalását. Az első, részben már vízre szakosodott mérnöki testületek a XVIII. században a francia királyságban jöttek létre. A városokban tudósok mérték fel fizikai kritériumok (íz, szag, szín) alapján a vízminőséget.

Az Általános Vízügyi Társaságot (Compagnie Générale des Eaux) francia vállalkozók 1852-ben alapították, amely átvette Lyonnak – az akkori Franciaország második legnagyobb városának – a vízellátását. Haussmann báró idején szintén e társasággal szerződött a párizsi városvezetés. (Haussmann francia várospolitikus volt III. Napóleon – ahogy Victor Hugo nevezte: kis Napóleon – császársága alatt, Párizs arculatát napjainkban is meghatározó nagyszabású urbanizációt ő irányította.) A századfordulón Londonban a vízpiacon viszont még nyolc társaság versengett, melyeket csak az 1903-ban alakult Fővárosi Vízügyi Testület (Metropolitan Water Board) vásárolt fel, így a brit fővárosban viszonylag későn került a vízellátás közüzemeltetésbe. Közben a kolera 1892-ben Hamburg lakosságát megtizedelte.

A XX. század új kihívásokat hozott, főleg mert az 1910-re még kevesebb mint kétmilliárd ember egy évszázaddal későbbre nagyjából 6,8 milliárdra sza-

porodott. Az elégtelen vízellátás és így a használt víz tisztítása vált megoldandó problémává. A víz okozta megbetegedések jelentik a halálozások második leglényegesebb okát napjainkban is. Körülbelül kétmilliárd embernek még mindig nincs házi vízhozzáférése – megavárosok, Mexico City vagy São Paulo lakosságának egy részét is beleértve –, és még többen nem tudnak hozzájutni bakteriológiailag biztonságos vízhez. A víz okozta megbetegedések leginkább azokat érintik, akik a tisztavíz-szolgáltatást nem tudják megfizetni: 1995-ben ez volt a helyzet olyan jelentős ázsiai fővárosok lakosainak több mint 80%-a esetében, mint Manila, Dakka vagy Karacsi.

A víz környezettörténete ráirányítja a figyelmet, hogy az az állapot csak nagyon későn jelent meg, hogy ha inni, főzni vagy mosni akarunk a csapon csak tekerünk egyet. Például Franciaországban a II. világháborút követő években a településeknek még mindig csak az egyharmadán működött vízellátó rendszer.

A víz a mezőgazdaság szolgálatában

Az első nagy civilizációk mind vízi környezetben alakultak ki: rendkívül termékennyé tették a talajt a Tigris és az Eufrátesz, a Nílus, az Indus és a Gangesz, illetve a Huangho és a Jangce időszakos áradásai. (A XX. században az áradási ciklusoktól – a terméshozam növelése érdekében – gátak építésével igyekeztek függetlenné válni, a föld azonban elkezdett szikesedni.)

A folyók nemcsak a mezőgazdaságnak kedveztek, halállományuk táplálékul szolgált a környékükön élő népeknek. A középkorban már tudunk – tavakban, de mesterséges medencékben is – halgazdaságokról, ami a kolostorokban fejlesztett tevékenységek egyike volt. Például a Balatonszemeshez tartozó erdőben található egykori pálos kolostor is saját halastóval rendelkezett. (Itt nem tárgyalom azt az egyébként nagyon érdekes témát, hogy miként alakult a különböző vallások ételfogyasztásra vonatkozó szabályai és a víz kapcsolata az idők folyamán.)

A XVIII. századra a városok terjeszkedése és az ipar fejlődése miatt drasztikusan lecsökkent a tavak száma. Sokat lecsapoltak, illetve később számos olyan, amelyet egy-egy folyó áradása táplált, áldozatává vált a folyó szabályozásának. A XIX. század közepére a halfajok jó része eltűnt a folyókból a túlzott csatornává alakítás és az ipari szennyezés következtében.

A XIX. század akvakulturális forradalma a halfajták folyók vagy tengerpart melletti medencékben való mesterséges tenyésztésének fellendülését hozta.

(A tengerpart mellett ennek kagyló- és osztrigaszaporítás volt a célja.) Dél-Elzászban III. Napóleon pénztámogatásával Victor Coste haltenyésztő telepet létesített, ahonnan halikrák és halcsemeték ezreit exportálták külföldre: egészen Brazíliáig és az Amerikai Egyesült Államokig terjedt a vevőköre. A XIX. század végére már számos horgásztársaságnak célja volt a folyók újranépesítése.

Mielőtt rátérnék a XX. századra, röviden érintenem kell a lápokat. A lecsapolási erőfeszítések a XVIII. század végére erősödtek meg, részben hogy mezőgazdaságilag értékes területeket nyerjenek, részben mert a megbetegedések (láz) és a mocsarak között összefüggést feltételeztek, amit – Afrika és Ázsia gyarmatosítása kapcsán – a maláriakutatások is megerősítettek. Hazánkban a Fertőt a IV. században állítólag már Galerius római császár kiszáríttatta, ám a víz hamarosan visszatért oda. Az 1869 előtti pár évben – a nagy aszály miatt – teljesen száraz volt a Fertő medre, ezért nagy részét felszántották és gazdasági épületeket létesítettek benne.

A lápok – a biodiverzitás fontos színhelyei – lecsapolásának csak az egyik következménye lett egyes fajok teljes kipusztulása. London peremkerületeiben a XIX. század folyamán új házak ezrei és gyárak százai az Alsó-Lea mocsarait erősen visszaszorították, melyek egykor elnyelték az árt. Nem sokáig váratott magára a katasztrófa: 1888-ban betódult a víz West Ham, a külváros legősibb lápvidékének környékén élő legszegényebb embereinek otthonaiba.

A XX. században megötszöröződött a Föld öntözött felszíne (50 millió hektárról 250 millióra növekedett), e folyamat a II. világháborút követően vett csak igazán nagy lendületet. Szovjet mérnökök 1950-es évekbeli tervei alapján a Szir-darja és az Amu-darja folyókból a Kara-kum és a Kizil-kum sivatagaiba épített hatalmas csatornákba nagy mennyiségű vizet tereltek át, hogy Üzbegisztán és Kazahsztán gyapottermesztését előmozdítsák. Ennek következtében az Aral-tó – melyet e két folyó táplált – néhány évtized alatt majdnem eltűnt a halászatból élő emberekkel együtt. Ugyanakkor az Aral környékén megduplázódott a megművelt földek nagysága, illetve két és félszeresére, nagyjából 35 millióra nőtt az ottani lakosság száma. Ezek azok a társadalmi és gazdasági változások, amelyekre a környezettörténész figyelme irányul.

A mezőgazdasággal kapcsolatban érintenem kell még egy problémát, nevezetesen, hogy az nemcsak vizet használ, hanem abba szennyező anyagokat is bocsát. A műtrágyák használata miatt, különösen az 1930 és 1970 közötti időszakban, már kritikus méreteket öltött az algavirágzás és a tavak eutrofizáció-

ja. 1962-ben pedig Rachel Louise Carson amerikai tengerbiológus, ökológus már arról írt, hogy a nagy folyókból, a talajvízből, sőt a távoli hegyi tavak halaiból is mesterségesen előállított rovarirtót lehet visszanyerni.

Gátépítés és társadalom

A gátak megsokasodása szintén a XX. század hozománya: a műszaki fejlődés akkorra már túlhaladta az évezredeken át hagyományos – földet és sziklákat felhasználó – gátépítési technikákat. A Gát Világbizottság (World Commission of Dams) 2000-ben több mint 45 ezer hatalmas gátat vett számba világszerte. A gátak csak részben kapcsolódnak a mezőgazdasági műveléshez (azaz hogy több vizet biztosítsanak a természetes utánpótlásnál ott, ahol az éghajlat miatt a csapadék évszakonkénti eloszlása nem egyenletes), számos helyen ipari villamosenergia-termeléshez, erőművek működtetéséhez (például Bős/Gabčíkovo) duzzasztják a vizet. A XX. század elején pedig az amerikai Hetch Hetchy Valley programmal San Francisco vízellátását kívánták megoldani. A törvény az amerikai kongresszusban 1913-ban ment át, mely nyomán 1923-ra megépült a Tuolumne folyón az O'Shaughnessy gát, miáltal a festői szépségű Hetch Hetchy völgyet vízzel teljesen elárasztották. A természetvédelem olyan prominens személyiségei tiltakoztak, mint a skót származású John Muir, akit méltán nevezhetünk a nemzeti parkok atyjának.

A gátépítésnek csak az egyik következménye, hogy zavart okoz az állatok természetes viselkedésében, például a lazacok nem tudnak eljutni a tengerből a folyókba, ívásuk helyszínére. Ugyanilyen káros hatása azonban az is, hogy a helyi lakosság életmódját kénytelen feladni. A Gát Világbizottság 2000-ben úgy becsülte, hogy 40–80 millió ember kényszerült lakóhelyének elhagyására víztározók telepítésével összefüggésben.

Kínában 2006-ban készült el a Jangce folyón a Három-szurdok-gát, három évtizeddel később a gátépítésnek a nyugati országokban történt gyors lehanyatlása után. Ez több száz kilométernyi hosszú tavat eredményezett, több mint egymillió embernek kellett a lakóhelyéről elköltöznie, a víz ősi kulturális helyszíneket öntött el, illetve a földcsuszamlások veszélye is megnövekedett. 1990-ig Dél-Afrikában a vizekbe való nagy beavatkozások számos esetben fajüldöző keretbe ágyazódtak: illeszkedtek a fehér ember általi földkisajátítás folyamatába.

A növekvő ipari vízhasználat

Már a XVIII. század végétől, de különösen 1850 tájékától felerősödve, a folyók – a Columbiától a Dunáig – szinte a világ minden részén a bányászattól, a vegyipartól és az élelmiszer-feldolgozó ipartól származó mérgező anyagok felvevői lettek. Nagyon fontos viszont, hogy ne azonosítsuk pusztán a szennyezéssel az ipari korszakot! Utaltam rá fentebb, hogy épp ekkorra esik a biztonságos vízellátási rendszerek kiépítése, melyek nagyban hozzájárultak a városok további terjeszkedéséhez és népességük növekedéséhez.

Másrészt a vízi erőforrások megóvására viszonylag korán jogi lépéseket tettek: a francia törvény 1829-ben, az angol (Rivers Pollution Prevention Act) 1876-ban jelent meg. Ennek előzménye volt, hogy a XIX. század közepétől – különösen Nagy-Britanniában – már működtek nemzeti folyószennyeződési bizottságok. (A brit folyók először a textilipar szennyezésétől szenvedtek, főként viszonylag lassú folyásuk következtében.) A jogi megoldások azonban nem bizonyultak hatékonynak, melynek részben az volt az oka, hogy hosszú ideig a vizek vegyi szennyeződését nem tartották oly nagy problémának, inkább a bélsár (ürülék) szennyezés kötötte le a közegészségügyi szakértők figyelmét különösen a XIX. században. A jogi vonatkozással összefüggésben itt említem meg, hogy a történelem folyamán a víz gyakran volt konfliktusok forrása akár helyi, akár nemzetközi szinten. Az itáliai Liri-völgy lehet a példa az előbbire, ahol a folyót a felvilágosodás korától a helyi burzsoázia – tekintet nélkül a társadalmi és környezeti következményekre – a tulajdonába vette, az utóbbira pedig a bősnagymarosi vízlépcső esete.

Az ipari vízhasználat szintén rákényszerítheti a lakosságot életmódjának megváltoztatására. Például a XX. század második felének Spanyolországában a francói diktatúra a városi és az ipari vízhasználatot a korábbi mezőgazdasági célú vízhasználatnál sokkal fontosabbnak tartotta. Így az ipari fejlődés modelljét kierőszakolta az ország egész területén. A diktatúra utolsó szakaszában a vidéki lakosság már hangot ad(hat)ott tiltakozásának.

Az atomreaktorok a XX. század második felében új szennyezésforrásként jelentkeztek, mert oly magasra képesek hevíteni a folyó hőmérsékletét, hogy minden vízi élőlény elpusztul benne. Az 1970-es években Nyugat-Németországban már számos tüntetés kísérelte meg leállíttatni a Rajna menti nukleárisreaktor-programokat. Ezenkívül nemcsak a csernobili atomkatasztrófát emelem ki 1986-ból, hanem hogy ugyanebben az évben Bázel közelében a Sandoz agroké-

miai raktárában tűz pusztított, így több tonna vegyi anyag került a Rajnába, melynek színe vörössé változott. Lehet, hogy a szovjet KGB utasította szabotázs végrehajtására a keletnémet Stasit, hogy megkísérelje a figyelmet Csernobilról elterelni?

Szállítás a víz útján

A vasúti és a közúti közlekedés megjelenéséig évszázadokon át az ömlesztett árukat – terményt, szenet – nagy tömegben vízi úton szállították. Számos város kikötőként vált virágzóvá. A Monte Testaccio Róma egyik érdekes ókori látványossága ma is: a 35–36 méter magas domb i. e. 140 és i. sz. 250 között eldobált, repedt, sérült amforákból alakult ki – egyes feltételezések szerint ezek a Tiberis melletti cserépkikötő (olajszállítás) hulladékai. A középkor vége felé Brugge azért vesztette el túlsúlyát a flamand városok között, mert a XV. század végén a Zwin-öböl elhomokosodása elvágta a tengertől. A városból a burgund hercegi udvar is elköltözött. Svédországban az 1850-es évektől az 1980-as évekig tartott a faúsztatási korszak – történetének feldolgozása mára már jelentősen előrehaladt. Az Európai Unió víz-keretirányelvében (2000. október 23.) foglaltak megvalósításához ugyanis Svédországban előbb a faúsztatás hagyományait, annak folyómederre gyakorolt hatását, illetve annak kulturális maradványait kellett megvizsgálni.

Már a francia napkirály, XIV. Lajos, de a kínai császárok is felismerték a csatornák építésének jelentőségét. Igazán az ipari forradalom első évtizedeitől lendültek fel az építkezések: 1825-ben nyílt meg az eredetileg 584 km hosszú Erie-csatorna, mely New York államban az Atlanti óceán és a Nagy-tavak között hajózható útvonalat létesített. Különösen a XVIII. század végétől a XX. század elejéig különféle tervek részei voltak maguk a folyók is, mivel a hajózási akadályokat (évszakonkénti vízszintváltozás, aszályok, áradások, elhomokosodás, zúgók) le akarták győzni. Igyekeztek a folyókat szélességükben és mélységükben egységesíteni, a csatornákhoz hasonlóvá tenni. Például a Rajna kereskedelmi csatornává alakítása már célja volt az 1815-ben létrejött nemzetközi testületnek, a Rajnai Hajózás Központi Bizottságának.

Bár a folyószabályozás a hajózásnak kétségkívül kedvez, következményeként egyre népesebb települések keletkeznek a part közelében a korábban vizenyős területeken. Az Egyesült Államok szövetségi kormánya az 1830-as években kezdte átalakítani a Mississippit, melynek következtében New Orleanst egy hatalmas áradástól már 1927-ben is csak úgy sikerült megmenteni, hogy felrobbantották

a védőgátakat, hogy a folyó vize a környéken szét tudjon terülni. Az 1879-es szegedi árvízben is lényeges szerepe volt annak, hogy egyenetlenül hajtották végre a Tisza-szabályozást a XIX. században. E század második felétől a természetvédő mozgalmak már több országban – például az Egyesült Államokban vagy Franciaországban – felfigyeltek az erdőtakaró hiánya és az áradások, illetve a földcsuszamlások közötti kapcsolatra.

A vízi utak sorsát a vasút felemelkedése pecsételte meg: csak a nagy csatornákat – melyek elég mélynek bizonyultak több ezer tonnás hajók számára – hagyták üzemben, a kisebb csatornák a szabadidős hajózás színhelyei lettek. A tengerek és az óceánok maradtak a legjelentősebb vízi utak, melyeket a XX. század második felében olyan környezeti katasztrófák sújtottak, mint amilyenek a Torrey (1967), az Amoco (1978) vagy az Exxon (1989) tartályhajókból történt olajkiömlések voltak.

Gondolkodás a vízről és a víz kulturális vetülete

Utolsó, rendkívül összetett témakörünk lényegében a víz különféle megjelenítéseit fedi, mindenekelőtt, hogy miként gondolkodtak arról az egyes történeti korszakok nemzedékei. Istenek adta kincsnek tartották, vagy veszélynek, ami fertőz és megbetegít, vagy olyan erőforrásnak, amit az emberiség jobb jövője érdekében ki kell zsákmányolni, vagy amit a biodiverzitással együtt és annak érdekében meg kell óvni. Minden korban jelképezte a politikai hatalmat a víz: Rómában az ókori császárok tekintélyére emlékeztetik még a mai szemlélőt is Caracalla fürdőinek impozáns romjai és mozaikjai, valamint ugyanígy idézik fel XIV. Lajos francia király abszolút uralmát versailles-i kertjének díszmedencéiben a szökőkutak egymást keresztező vízsugarai. Továbbá a víz lényeges szerepet játszik a mitológiában és a különböző vallásokban – gondoljunk csak a hinduizmusban a Gangesz folyó fontosságára vagy az iszlámban a tisztaságra –, illetve alapmotívum a népművészetben és a népi mondavilágban – például a hableányok, azaz a félig ember félig haltestű lények jelen vannak számos nép folklórjában. A víz művészettörténeti kötődése ugyancsak nagyon erős, ki ne ismerné például Johann Strauss 1866-ban komponált Kék Duna-keringőjét, vagy szintén a XIX. századból folyó, tavi, tengerparti látképeket készítő tájképfestők egész sora említhető.

Befejezésül a rekreációval összefüggésben is szólnom kell a víz környezettörténetéről: ugyanis a XVIII. századtól – először csak az európai arisztokrácia

számára – idényjellegű üdülőhelyekké váltak a tengerparti városok és feltűntek a gyógyfürdők. A partvidékről való gondolkodás megváltozott: korábban veszélyesnek tartották, így csak a helyi lakosság halászott, illetve gyűjtött kagylót és moszatot ott. Ekkortájt viszont felfedezték látványának szépségét, és orvosok által előírt gyógykezelési formává (hidegfürdő) vált a tengerparti üdülés. Az országok belsejében a hidroterápia és a vasúti közlekedés fejlődésének eredményeképpen a gyógyfürdőhelyek is kiépültek a hévforrások mellett. Ennek egyik XX. századi hazai vonatkozásaként említhető, hogy a hajdúszoboszlói termálvíz 1925-ben mélyfúrás következtében tört elő. A strandok környezettörténete talán az egyik legizgalmasabb témaként színesíti a vízhez kapcsolódó kutatást.

Megjelent:

Évszázadok környezettörténete. Víz és történelem.
Természet Világa, CLV. évf. 4. szám. 168–173. 2024. április

A cikk alapjául szolgált:

Stéphane Frioux: Environmental History of Water Resources. In: *The Basic Environmental History.* (Environmental History 4.) Eds. Mauro Agnoletti – Simone Neri Serneri. Springer, 2014. 121–141.

29. *Találmányok gyerekeknek Paksy Jenő játékai*

Alábbi soraimmal Paksy Jenő budapesti műszerésznek, technikusnak állítok emléket, aki játékokat tervezett igaz barátainak, a gyerekeknek. Látni fogjuk, hogy az ötletes feltaláló a fizika gyakorlati alkalmazásának és a műanyagok kiváló ismerője volt, és nagy figyelmet fordított arra, hogy találmányai olcsón és tömegesen legyenek gyárthatók. Életművének összefoglalásához az Országos Találmányi Hivatal által közzétett szabadalmi leírásokat használom.

Paksy első szabadalmát 1951-ben jelentette be, melyhez talán az adhatta az ötletet, hogy egy kerékpárláncból különféle alakzatok hajtogathatók meg. E játékát tizenkét, rugóval összekapcsolt, fából vagy műanyagból előállítható lánctagból alakította ki, szabályos nyolcszög felének formájára faragva a lánctagok végeit. Így a szomszédos lánctagok egymással szembe néző három-három homlokfelülete közül bármelyiket egymásra lehetett fektetni, mi több még a hosszanti oldalfelületeket is. Az elemeket összekapcsoló rugót minden lánctagba beütött két-két szög tartotta, a rugó nyugalmi helyzetben is feszült, hogy a szomszédos lánctagokat összehúzza. A játék szilárdságát és a túlfeszítés megakadályozását a rugót ölelő két-két

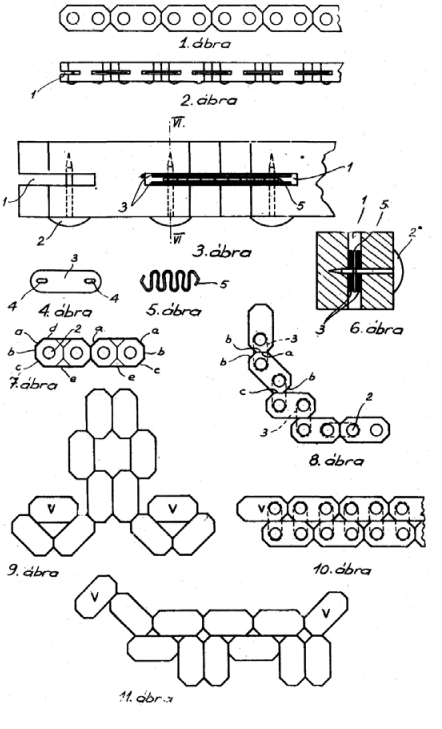

hosszúkás lemez biztosította, melyeken téglalap alakú nyílások voltak a szögeknek (forgáscsapoknak). A kiváló műszerész úgy találta a legszebbnek, ha hajtogató játékában minden második lánctag zöldre, a többi pirosra van festve.

Elektromos vízijáték

Az 1950-es években már gyártottak olyan gyermekjátékokat, amelyek működése a sztatikai (nyugvó) elektromosság és a megoszlás elvének felhasználásán alapultak. Ezek közül a legelterjedtebb az ugró kutya volt, melyben előbb fel kellett húzni egy rugót. Ezután ha a kutya feje elé egy megdörzsölt pálcát tartottak, a kutya a pálcát átugrotta. Ilyen módszerrel azonban csak rövid ideig tartó, lökésszerű mozgásokat sikerült elérni, és ahhoz is rugót kellett közbeiktatni.

Paksy 1957-ben benyújtott szabadalmának az volt az újszerű gondolata, hogy a gyermek vízen egy játékhajót vezet a megdörzsölt pálca által létesített vonzással. A hajócskát polisztirolból, lapos alakban javasolta készíteni, hogy az rendkívül könnyű, de nagy felületű legyen, így a víz felületi feszültségét ne tudja áttörni. Mivel azonban a polisztirolban – mert nem elektromos vezető – megoszlás nem keletkezik, a kis hajón elől egy alumínium zászlót gondolt elhelyezni. Hogy az elektromos megoszlás folytán keletkezett azonos előjelű elektromos részecskék azonnal távozhassanak, a földelést is megoldotta: a zászlórúdnak a hajó testéből alul kiállt, így a vízzel állandóan érintkezett egy kicsiny darabja. Találmányával a játékot úgy képzelte el, hogy két vízzel telt tálcában egymással két gyermek versenyez, és közülük az nyer, aki előbb célba juttatja a hajóját a tálcából kiálló fémrudacskák, „kapuk" között átvezetve.

A világsikerű építőjáték

Az '50-es évek vége felé az egyik legelterjedtebb építőjáték volt a léceket, rudakat, csavarokat és csavaranyákat tartalmazó Märklin építőszekrény. Ebből azonban nem lehetett élethű gépeket összerakni, hiszen már messziről észrevehetők voltak az illesztések helyei, és ugyanez vonatkozott a Matador nevű fakockákból és fahasábokból álló játékra is. A Műépítő néven forgalomba hozott, mélyedésekkel és ezekbe csappanó kiemelkedésekkel működő (értsd: Lego jellegű) építőjátékkal élethűbb, viszont jellemzően csak tömbszerű tárgyakat – például házakat

– lehetett készíteni, melyek ráadásul könnyen szétestek, mert e rendszer akkoriban még nem tudott erős tartást adni. Paksy 1958-ban olyan szabadalmat jelentett be, mellyel az említett játékok minden hátrányát kiküszöbölte.

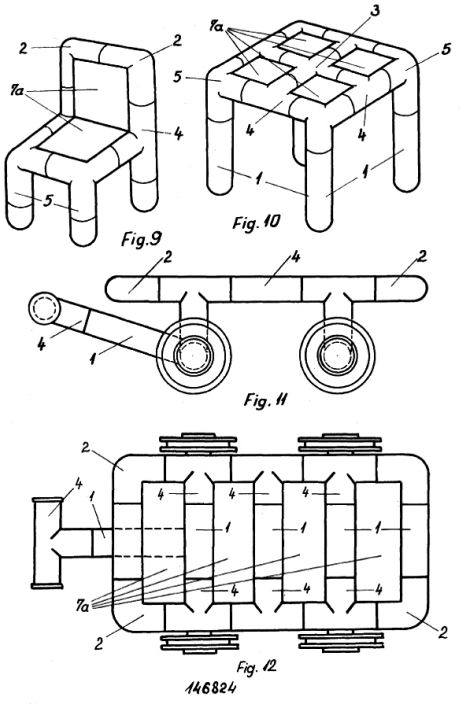

A találmány szerinti építőszekrény merev anyagú – polisztirol – csőidomokat tartalmazott, melyek alakjukat tekintve a vízvezeték elemeihez voltak hasonlók (egyenes cső, könyökcső, T-darab stb.). A csövek belső üregébe ütközésig lehetett becsúsztatni a kötőelemeket. Mihelyt a kötőelem kiálló felére ráhúzásra került a következő csőidom, az illesztés már fel sem tűnt 20–25 cm távolságból. A kötőelemeket Paksy rugalmas műanyagból – polietilénből – tervezte, szintén cső alakúra, de kívül bordázott felülettel. Behelyezésükkor ugyanis rugalmas alakváltozás történt, a súrlódás biztosította a rögzítődést. Az elmés feltaláló rugalmas anyagú, lemezszerű elemekkel a csőidomok összeillesztése után keletkező keretszerű terek kitöltését is megoldotta, továbbá dugókat alkalmazott, hogy a kerekek a T-idomokról le ne csússzanak.

Az építőjáték variációja

Paksy fejében hamar gyökeret vert a gondolat: mi történne, ha az előbbi elképzeléséhez képest épp fordítva, építőjátékában a kapcsolóelemek lennének merevek, az összeillesztendő elemek pedig rugalmasak? Ebben az esetben ívelt, akár csúcsíves (gótikus) alakzatokat lehetne összerakni, sőt lehetővé válna kerék előállítása is. Az ötlet eredetisége vitán felül áll: az addigi építőszekrények a kerekeket, a boltíveket és az épületcsúcsokat mindig készen adták.

1958-as pótszabadalma szerint a kapcsolóelemeket olyan gömb alakú testekként kívánta kialakítani, amelyekből egy vagy több nyúlvány (csap) áll ki. A csövek

üregeibe e nyúlványok illeszkednek. Ha egyes gömbök ívelt nyúlványokat kapnak, akkor a csövekből törés nélküli ívek könnyen létrehozhatóak. Mivel ebben a formában a kapcsolóelemek viszont látszanak, javasolta más színűre készíteni azokat. A csövekhez a lágy PVC-t tartotta megfelelőnek, hogy azok végtelen sokszor – akár kör alakúra is – hajlíthatók és visszahajlíthatók legyenek. A csövek belül bordákat tartalmaztak, részben hogy a kapcsolóelemre való ráhúzáskor a rugalmas alakváltozás a szükséges mértékű súrlódó erőt létrehozza, részben hogy a szétszedéskor a bordázottság a könnyű lehúzást biztosítsa, mert így a cső és a csap között levegő marad.

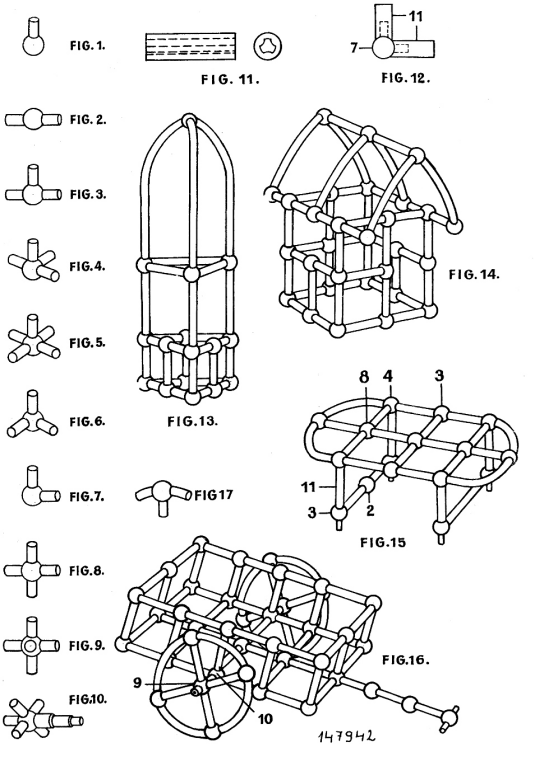

Lötyög a baba lába!

Az elmés műszerész valószínűleg nem kevés játékbabát javított életében, és javításai során bizonyára számos negatív tapasztalatot szerzett. A végtagok mozgatható összekötésére akkoriban általában csapokat használtak, melyek a használattól idővel kilazultak, így a karok, lábak lötyögőssé váltak. Más esetekben a játékrészeket például tekercsrugók segítségével vagy lánctagok alkalmazásával kapcsolták össze. E sokszor bonyolult működésű fém alkatrészek viszont törtek és rozsdásodtak, veszélyesek voltak a babázó kislányokra.

Paksy csuklós szerkezeti összekötőjét, illetve csuklószerkezetét 1967-ben szabadalmaztatta; az általa feltalált összekötő elemnek mindkét végén a mozgathatóan összekapcsolandó szerkezeti részek forgáscsapjainak befogadására csőszerű mélyedései, úgynevezett perselyei voltak. A nem merev műanyagból tervezett perselyek enyhe húzóerőt fejtettek ki a csapokra, rugalmas erőfeszítéssel tartva össze a tagokat. Az összekapcsolt tagok egymáshoz érő homlokfelü-

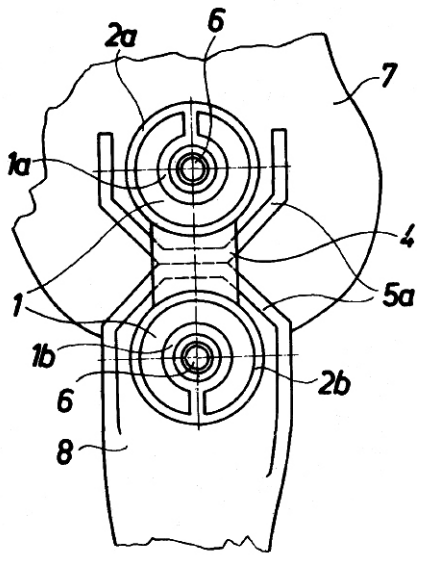

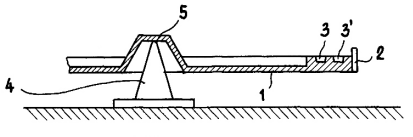

1. ábra

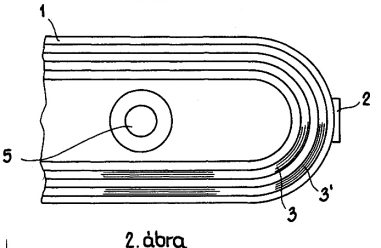

2. ábra

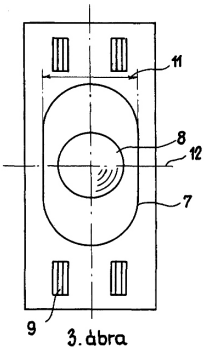

3. ábra

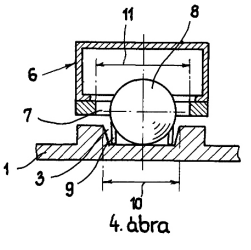

4. ábra

leteit sokszögűre alakította ki, így azokat egymáshoz képest a sík végoldalak számának megfelelően el lehetett forgatni, valamint lehetséges volt azokat a kívánt helyzetben rögzíteni (arretálni). A találmány alkalmasnak bizonyult műszeralkatrésznek is.

Ügyességi játék

1972-ben Paksy még két szabadalmat jelentett be: nagyjából egy időben egy ügyességi és egy oktatójátékkal jelentkezett. Ügyességi játékának alaplapját egy olyan műanyag lemez képezte, amely a közepén egy kiemelkedő üreges kúppal rendelkezett. A lemez e kúpba alulról illeszkedő, helyben álló tüskén támaszkodott, így a lemez két oldalfogantyúnál fogva bármilyen irányban könnyen elbillenthető volt. A lemez felső felületén két vályúszerű körpálya volt kialakítva, melyekben a lemez elbillentésekor egy-egy játékkocsi kezdett gurulni ide-oda.

A nagyon könnyű kiskocsikat a pályán a súlyerő mozgatta, ugyanis azok négy kerekükön kívül belül még a kocsi súlyának többszörösét elérő súlyú golyóval is el voltak látva. E golyó a pályával a kocsi alján kivágott hosszúkás nyíláson át érintkezett, és már a pálya kismértékű megdöntése esetén is gurulni kezdett, hogy a nyílás végének ütközve a kocsit mozgási energiával lökje meg. A nyílás megfelelő keresztirányú mérete lehetővé

tette, hogy a kocsi a pályaívekben se akadjon el, mivel a centrifugális erőt a kerekek helyett a golyónak a pálya oldalához szorulása vette fel. Az ügyességi játékkal különféle mozgásokat lehetett elérni, például, hogy folyamatosan egymással ellentétes irányban haladjanak a kiskocsik.

Oktatójáték

Utolsó játékát Paksy óvodás korú és első osztályos gyerekeknek tervezte, hogy játszva ismerjék meg a számjegyeket, illetve a legegyszerűbb összeadási és kivonási műveleteket. Bár számos segédeszköz létezett már e célra, az abakuszt nem tartotta szórakoztatónak, a gyermekkel két vagy több tárgy súlyának mérlegeltetését nehézkesnek találta, a kivágásokba berakandó táblák használatáról pedig megállapította, hogy a gyermeket csak összezavarja.

Az új oktatójáték kilenc darab négyszög alapú hasábot tartalmazott, melyek kizárólag a hosszukban különböztek egymástól. Minden hasáb hosszúsága megfelelt az arra ráírt számnak, például az 1-es számmal jelölt legkisebb hasábnak egy centiméter, a 9-es számmal jelölt legnagyobbnak pedig kilenc centiméter volt a hossza. Ha tehát azt a kérdést tették fel a gyermeknek, hogy milyen számok összeadásával kap hetet, akkor előbb a hetes számú hasábot kellett megkeresnie, hogy mellé más hasábokból azonos magasságú tornyot építhessen. Ha a toronyból levett egy elemet, az már a kivonás műveletét szemléltette. Paksy a játékot megtervezte vízszintes kivitelben is, ebben az esetben a hasábok egyik oldalán hornyokat, a másikon azokba illeszkedő bordákat ajánlott kialakítani, hogy a hasábok ne tudjanak egymás mellől elmozogni. A bordák száma a hasábra írt számmal megegyezett, a kilógó bordák száma a számolási hibát pontosan mutatta a gyermeknek.

A leleményes technikus a hasábok tárolására is gondolt: a tok két változata közül az egyszerűbbet mutatom meg ábránkon.

A kétaknás tok elülső fala átlátszott, így azon keresztül két, az aknák hátsó falain feltüntetett 1-gyel kezdődő és 23-mal végződő függőleges számsor volt látható. Így az ugyanabba az aknába helyezett hasábokon álló számok összegét a gyermek a legfelső hasáb tetejénél le tudta olvasni, a játék tehát alkalmassá vált 9-nél nagyobb eredményt adó összeadások gyakorlására is. A bonyolultabb négyaknás tokban szintén csak két akna szolgált a hasábok tárolására, minthogy a tok egyben mechanikus számológépként volt kialakítva. Ha ugyanis a negye-

dik aknába hasábokat tolt be a gyermek, akkor a harmadik aknán lévő ablakban az összeget jelző szám megjelent. Ilyenkor a harmadik aknában egy számsorral ellátott szán rugó segítségével a megfelelő helyre csúszott, mert a negyedik aknába átnyúló homloklemezének hozzányomódtak a hasábok. (11-től kezdve a számok külön ablakban jelentek meg, mivel a számok 1-től 10-ig és 11-től 20-ig a szánon külön sorban, párhuzamosan voltak elhelyezve.) A játék „izgalmát" fokozta, hogy az összeg leolvasása után a reteszt kioldó gombbal ki lehetett lőni a hasábokat.

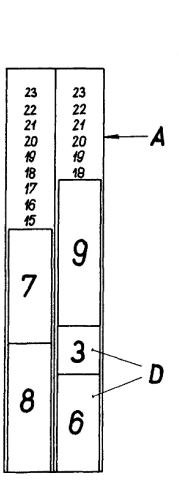

Fig. 1

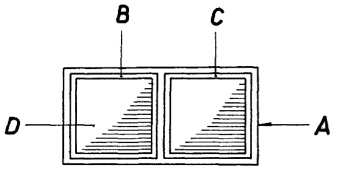

Fig. 2

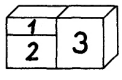

Fig. 3

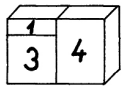

Fig. 4

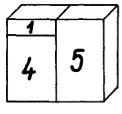

Fig. 5

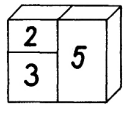

Fig. 6

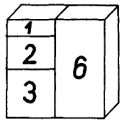

Fig. 7

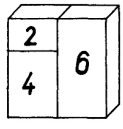

Fig. 8

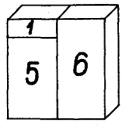

Fig. 9

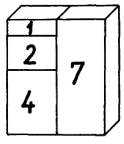

Fig. 10

Vajon hány olyan játék gondolatával foglalkozott még Paksy, amely bár nem jutott el a szabadalmaztatásig, mai elkeserítően rossz irányba haladó digitális világunkban is oly szeretettel tudnánk gyermekeink kezébe adni?

Megjelent:

Találmányok gyerekeknek. Paksy Jenő játékai.
Élet és Tudomány, LXXIX. évf. 25. szám. 783–785. 2024. június 21.

30. *Emlék a jogban – jogi emlékek Milyen eseményeket örökítettek meg első emléktörvényeinkben?*

Törvényeink történeti tartalmának vizsgálata évek óta foglalkoztat: a VERITAS Intézet történész-jogász végzettségű kutatójaként az Intézet emlékezettörténeti kutatási programjában a hazai emléktörvények monografikus feldolgozására vállalkoztam. Készülő kismonográfiámat 2027-ben tervezem megjelentetni, mely az „Emléktörvényeink" címet fogja viselni. Alább Olvasómnak azt mutatom meg, hogy én mit tekintek az első emléktörvényünknek, majd csoportokba sorolva a korai magyar emléktörvényeket, azok néhány tipikus példáján keresztül egészen az első, már klasszikusnak mondható emléktörvényünk megszületéséig kalauzolom el. Bízom abban, hogy Olvasóm megérzi azt, hogy milyen izgalmas dolog kutakodni történeti jogtárunkban, különösen olyan törvények között, amelyek történelmünk különféle eseményeit tükrözik vissza.

Mindenekelőtt azonban azt az értelmezési keretet kell ismertetnem, amelyben a korai emléktörvényeinket keresem. Ha egy törvénynek bármiféle történeti tartalma van, akkor mint emlékezettörvény beszélhetünk róla. Gondoljunk például a Büntető Törvénykönyvünkre, melyben a nemzetiszocialista vagy kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadása bűntettként szerepel. Az emléktörvény ennél szűkebb fogalom, meghatározásához az Igazságügyi Minisztérium 1999-ben jogszabály-szerkesztéshez kiadott módszertani útmutatóját használom. Eszerint az emléktörvény olyan törvény, amely megörökíti valamely jelentős történelmi esemény vagy kimagasló érdemeket szerzett személyiség emlékét. Minden emléktörvény tehát emlékezettörvény, de nem minden emlékezettörvény emléktörvény. Mivel az utóbbi esetben a hangsúly kifejezetten az emlék megörökítésén van,

jócskán merülnek fel elvi problémák az emléktörvénnyel kapcsolatban. Például, hogy történelmi esemény vagy érdemek megörökítésének egyáltalán lehet-e helye a jogban, vagy az országgyűlés az ilyen törvényekkel csupán feleslegesen terheli a jogtárat. Vagy az, hogy az emléktörvény valakit valamire kötelező rendelkezést, azaz kötelező magatartási szabályt olykor egyáltalán nem tartalmaz, ami elviekben még a jogi jellegét is kétségbe vonja.

Első emléktörvényünk nyomában

Hogy mit tekintsünk első emléktörvényünknek, arról erős szakmai vita van, amelybe a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogi karának *Iustum Aequum Salutare* folyóirata hasábjain magam is bekapcsolódtam. Különböző szerzők ugyanis különféleképpen értelmezik a fenti fogalmakat.

Van, aki első emléktörvényünknek Szent László király dekrétumai (királyi törvényei) közül azt tekinti, amely a szent ünnepek – például nagykarácsony, kiskarácsony (január 1.), húsvét, pünkösd stb. – megüléséről rendelkezik. Bár első emléktörvényünket én is egyházi tárgykörben keresem, László királyé nem emléktörvény szerintem, hiszen nem az a célja, hogy emléket örökítsen meg. Mások első emléktörvényünket 1848-ra vezetik vissza, mégpedig arra a joganyagra, amellyel zárom a jelen soraimat. A klasszikus emléktörvény megszületését illetően mindenképpen igazuk is van, ám náluk az előzmények nem szerepelnek kellő hangsúllyal.

Kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy már érdemes búvárkodni a XVI. századi jogtárunkban. Igen erős történeti tartalmat találunk például egy 1567. évi törvényben, amely Ausztriai Miksa királyunk azon vélekedése nyomán keletkezett, hogy az adott körülmények között célszerűbb lenne inkább fegyverszünetet kötni a törökkel. A király ugyanis 1565 februárjában háborút indított, hogy megkísérelje a török kiűzését Magyarországról. Bár a keresztény hadnak sikerült visszafoglalnia Tokajt és Szerencset, a megtorlás nem maradt el: Szulejmán szultán 1566 tavaszán óriási sereggel érkezett. Olvashatjuk is a törvényben, hogy bár olyan véghelyek, mint Szigetvár és Gyula „a maguk és a nép bűneiért a mindenható Isten büntetéséből" elvesztek, annak híre, hogy a császár és király a táborban személyesen van jelen, megakadályozta a törököt abban, hogy az ország megmaradt részét is „tűzzel és vassal végképpen tönkre tegye". E törvényt akár már emléktörvénynek is tekinthetnénk, csakhogy azt egészen más céllal

fogadta el a rendi országgyűlés. Nem történelmi eseményt akart rögzíteni, hanem a fegyverszünetet megkötni szándékozó király addigi érdemeit kívánta méltatni, amivel már az emléktörvénnyel rokon érdemtörvény típusa körvonalazódik. Az uralkodót bizalmukról biztosították a rendek, így 1568-ban létrejött a – töröknek egyébként előnyösebb – drinápolyi béke (Edirne, Törökország).

Véleményem szerint csak 1715-re lehet az első olyan törvényünket datálni, amelyet már valóban emléktörvénynek lehet tekinteni. Ebben „örökös köszönetet mondanak" a császárnak és királynak – III. Károlynak – a rendek, hogy az akkori esztergomi érsek kérésére „az érsek úrnak jövendő utódait az esztergomi érseki méltóságban a római szent birodalom igazi hercegeivé" tette. Ezt követően pedig a szövegbe kifejezetten beiktatták, hogy „…a tartozó hála jeléül e dolog örök emlékezetére azt jelen törvénycikkel a késő maradékra átbocsájtani akarták…" Vitathatatlan, hogy itt már egy esemény megörökítése a jogalkotó célja, méghozzá olyané, amelyhez köze aligha van, hiszen a döntést az érsek kérésére az uralkodó és nem a rendi országgyűlés hozta. Ennek megfelelően a törvény érdemi rendelkezést sem tartalmaz. Értelmezésemmel szemben pusztán annyiban merülhet fel ellenérv, hogy még mindig nincs jelen a maga letisztult formájában az emléktörvény egyik fogalmi ismérveként megjelölt történeti esemény vagy személy. Ám úgy gondolom, hogy a császár és király döntésének történeti jelentőségűvé válásával akár már számolhattak a kortársak, helyes tehát, ha a kezdeteknél kicsit megengedőbbek vagyunk a történetiség vonatkozásában.

A XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig a korai emléktörvényeinknek négy típusa jelentkezik. Előbb láttunk példát az egyházi vonatkozású döntést megörökítő törvényre, melyhez hasonlóként még érdemes megemlíteni egy másikat is, amely 1827-ben keletkezett. Ez arról emlékezett meg, hogy Rudnay Sándor hercegprímás munkálkodása eredményeként a prímási és érseki széket visszahelyezték Esztergomba, alapításának régi helyére. A további három típust külön címek alá sorolva mutatom be.

Emléktörvények alapítványokról

Eger városában a jogászképzés a XVIII. század közepén indult meg, az ottani jogi tanfolyamot Foglár György, az egri érsek helyettese és főügyésze állította fel. A Foglár-féle alapítványt 1741-ben törvény is megörökítette, „…hogy a fönt említett püspök úrnak ez annyira áldásos szándéka és intézetének […] a királyi

Curiára ruházott legfelsőbb igazgatása állandó emlékezetben maradjon, s ez által is a kellő foganatot annál jobban megnyerje, az ország karai és rendei jónak látták a mondott alapítvány ügyét az ország törvényeiben is megemlíteni, s ilyen módon is minden feledségtől (melyet az idők folyása és viszontagsága magával hozni szokott) megőrizni". Bár igazgatási vonatkozása miatt kétségkívül jogbiztosító értéke is van, olvasatomban e törvénynek felsőoktatásunk történetének egyik kimagasló eseménye megörökítése a célja. Hasonló törvényekkel később a XIX. század első felében is találkozunk a jogtárban: például 1802-ben tolnai gróf Festetits György, kisrédei Rhédey Lajos és Párnitzky Mihály hadi tanulmányi célú adományaival (ösztöndíjaival), 1836-ban a Négyesi Akadémiával, 1840-ben pedig Alagovich Sándor zágrábi püspök árvanevelő intézetével kapcsolatban.

A nagy nemzeti intézményalapítások

Gróf Széchényi Ferenc a magyar nemzet számára könyvtárát ajánlotta fel: az Országos Széchényi Könyvtár így jött létre. Hogy „ezen jeles és utánzásra méltó igyekezetnek […] emléke az ország köztörvényeiben is fönnmaradjon", erről 1807-ben törvény látott napvilágot.

A katonai Ludovika-akadémiáról szóló 1808. évi törvényt csak részben tekinthetjük emléktörvénynek, hiszen az például a növendékek felvételére vonatkozóan is szabályokat állapított meg. Mivel azonban főleg tehetősebb honlakosok adományaiból gyűlt össze a Ludovika pénzalapja, az adományozókat név szerint és az általuk felajánlott összeggel együtt örökíti meg a törvénynek egy rendkívül hosszú szakasza. E névsor nem kevesebb mint 240 személyt tartalmaz. A legnagyobb, a kor pénzérték viszonyai szerinti ötvenezer forintnyi hozzájárulást Mária Ludovika császárné és királyné – akiről az intézményt elnevezték – adta. A folytatólagos adományozásokról ezenkívül még további három törvény született, ezek teljes egészükben kizárólag csak neveket és felajánlásokat tartalmazó emléktörvények.

A Nemzeti Múzeum felállításáról szintén egy 1808. évi törvény intézkedett, mely már arról is rendelkezett, hogy az adományozók nevei az adományozott összegekkel együtt később becikkelyeztessenek. Ennek nyomán az emléktörvény 1827-ben – Beethoven halálának évében – jelent meg, a folytatólagos adományozásokat pedig 1836-ban újabb törvény rögzítette.

Az a szintén 1827-es törvény még ma is hatályban van, amelyben az országgyűlés azok neveit „a kik a tudós társaság fölállítására, vagy a hazai nyelv terjesztésére is ajánlatokat tettek, az utókor emlékezete végett törvénybe iktatta". A Magyar Tudományos Akadémia alapítóinak névsora élén tízezer forintos adományával József nádor áll, nyomban utána következik a legmagasabb, hatvanezer forintos összeggel gróf Széchenyi István. Széchenyi érdemeit természetesen nem csökkenti, de látnunk kell, hogy cselekedete a nagy nemzeti intézményalapítások sorába illeszkedik. Azért is ajánlom Olvasómnak a korai emléktörvényeink tanulmányozását, mert összehasonlíthatja bennük a korabeli arisztokraták adakozó kedvét és vagyoni teherbírását. Egy 1840-es törvényből tudjuk, hogy folytatólagos adományozások történtek az Akadémia részére is: az újabb névsorban ötven forintos adományával ott találunk egy londoni szűcsmestert, Mayer Jánost is.

A modern emléktörvény születése

József nádor I. Ferenc osztrák császárnak és magyar királynak volt az öccse, aki az utókortól a legmagyarabb Habsburg jelzőt méltán kiérdemelte. Meghatározó szerepet játszott ugyanis abban, hogy az 1830-as évekre kulturális és gazdasági centrummá fejlődjön Pest városa. Nevéhez fűződik Pest-Buda építészeti arculata. József nádor Budán és Alcsúton élt, díszmagyart hordott és magyarul is jól beszélt. Az 1945 utáni időszakban azonban kultuszát megsemmisítették; a nádori kriptát feltörték, meggyalázták holttestét.

Miután József nádor 1847 januárjában elhunyt 71 éves korában, az utolsó rendi országgyűlés elhatározta, hogy emlékét törvénybe iktatja. Szeretném, ha Olvasóm legvégül egy emléktörvényt egészében is látna, ezért ezt szöveghűen mutatom be számára:

1848. évi I. törvénycikk
dicsőült József nádor emléke törvénybe iktattatik

Elhunyt cs. kir. austriai főherczeg József, Magyarország nádora, az isteni gondviselés változhatlan végzete által az élők sorából elszólíttatván, az ország Rendei nevének a maradék előtt is dicsőített felmutatása végett, Ő Felsége megegyezésének hozzájárultával elhatározták:

1. § József nádor azon ernyedetlen buzgalomért, mellyel félszázadon keresztül, nem ritkán nehéz körülmények között, a hazának ügyeit vezérlette, a nemzet háláját teljes mértékben kiérdemelte.

2. § A történetkönyv azon gyászlapjára, mellyre mulandó éltének utolsó órája jegyezve van, az ország Rendei ezennel reá írják nevének a nemzet kebelében el nem múlható emlékezetét.

A klasszikus emléktörvény ezzel a „jogszabállyal" született meg: ez az első olyan törvényünk, amely valóban történelmi személy emlékét örökíti meg. Semmiféle érdemi rendelkezése sincsen. A dualizmus kori jogtárunkban József nádort már illusztris társaság övezi: Deák Ferenc, Andrássy Gyula, Erzsébet királyné és Ferenc József, sőt a honalapítás évezredes emlékének törvénybe iktatásával immár megörökítették az első valódi történelmi eseményt is. Ezek a jogalkotások azonban már nem a korai emléktörvényeink körébe tartoznak, hanem jelzik, hogy a XIX. század utolsó harmadában kialakult az emléktörvények kodifikációs gyakorlata.

Megjelent:

Mit örökítettek meg az emléktörvények? Emlék a jogban – jogi emlékek. *Élet és Tudomány,* LXXXI. évf. 2. szám. 42–44. 2026. január 9.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: Első emléktörvényeink nyomában. *Iustum Aequum Salutare,* XXI. évf. 3. szám. 5–20. 2025.

31. Történelem a törvénykönyv lapjain A dualizmus korának emléktörvényei

Az emléktörvény olyan törvény, amely megörökíti valamely jelentős történelmi esemény vagy kimagasló érdemeket szerzett személyiség emlékét. Kodifikációs gyakorlatának kialakulását Magyarországon a XIX. század utolsó harmadára teszik, habár régebbről is vannak emléktörvényeink. Előfordul – mint nem „igazi" törvény –, hogy semmire sem kötelez, de az is, hogy új ünnepet vezet be vagy szoborállítást rendel el. Szövegét pátosz jellemzi, politikai jellegéből viszont következik, hogy a nagyobb történelmi változások után a korábbi emléktörvényeket gyakran hatályon kívül helyezik.

A „Deák Ferencz emlékének törvénybe igtatásáról" szóló 1876. évi III. törvénycikket a kiegyezés (1867) ikonikus egyéniségének halálára fogadták el. A törvényjavaslat beterjesztője a szükségességét azzal indokolta, hogy ily módon „kifejezi az elhunyt nagy hazafi iránt elösmerését" az állam, illetve a törvényhozás „önmagát s az általa képviselt nemzetet tiszteli meg az elhunyt iránt kifejezett kegyelet által". A törvény elrendelte, hogy „országos adakozás útján" állítsanak fel egy „elhunythoz méltó" emlékművet Budapesten. A kormánynak az ügyben tett lépéseiről évente jelentést kellett tennie az országgyűlés mindkét házának. A Huszár Adolf szobrászművész által készített Deák-emlékművet 1887-ben leplezték le.

A kiegyezés másik magyar kulcsfigurájának halálát – aki 1867-től az első magyar miniszterelnök volt, 1871-től pedig az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminiszteréként folytatta a pályafutását – „a gróf Andrássy Gyulának állítandó emlékről" címet viselő 1890. évi III. törvénycikk örökítette meg törvénykönyvünk lapján. Ez előírta, hogy „a trón és a haza iránt szerzett érdemei elismeréséül Budapesten államköltségen emlék állítandó" Andrássynak. Lovas szobrának leleplezése 1906-ban történt meg.

„A honalapítás évezredes emlékének törvénybe iktatásáról" szóló 1896. évi VII. törvénycikk életbe léptetése napjául június 8-át, Ferenc József megkoronázásának évfordulóját jelölték ki. Mielőtt e jogszabály a magyar állam ezeréves fennállásának emlékét „örök időkre" rögzíti, feltűnnek benne a kegyelet, a hódolat és a királyi hajlandóság nyilatkozatai. Az első nyilatkozatnak „Árpád és vitéz hadai" említésével a haza megalapítása, illetve annak ezeréves fennállásáért az „isteni gondviselésnek" való hálaadás a fő gondolata. A másodikkal a magyar országgyűlés hódolt I. Ferenc József királynak. A harmadikkal pedig a király a magyar nép iránti bizalmát fejezte ki. Nagyon fontos, hogy ez az első olyan emléktörvényünk, amely egy régmúltban történt eseményről emlékezik meg, és a dualizmus időszakából az egyetlen, amelyben semmiféle érdemi intézkedés sincsen. Hacsak azt nem tekintjük annak, hogy szövegét kőbe kellett vésni az Országházban.

1896-ban VII. számon jelent meg az a törvénycikk, mely „a honalapítás ezredik évfordulójának megörökítésére alkotandó művekről" rendelkezik. Ebben a megalkotandó művek közül az első a budapesti Városliget Andrássy út és a tó közötti részén a „honalapító Árpádot és a nemzet egész történelmi múltját" megörökítő emlékmű. (1895-ben Zala György szobrászművésszel és Schickedanz Albert műépítésszel már megkötötték az ezredéves emlékmű létesítésére vonatkozó szerződéseket.) A második műcsoport egy-egy, a munkácsi, a dévényi és a zimonyi várhegyen, illetve a nyitrai Zobor- és a brassói Cenk-hegyen, továbbá Pannonhalmán és Pusztaszeren állítandó emlékoszlop volt. Harmadikként Szent István királynak a budapesti Halászbástyára szánt lovas szobra szerepelt. (Erre a törvényjavaslat beterjesztésekor a szerződés Stróbl Alajos szobrászművésszel már szintén létezett.) Ezenkívül a törvény rögzítette: létesítsenek szépművészeti múzeumot Budapesten, illetve az ország különböző vidékein négyszáz új népiskolát állítsanak fel. Itt csak utalok arra, hogy az úgynevezett millenniumi törvénykomplexumnak az „egy millió egy-koronásnak az ezredéves ünnepélyek alkalmára való veretése tárgyában" alkotott 1895. évi LI. törvénycikk a harmadik (voltaképpen az első) darabja.

Emlékezettörténeti joganyagunknak különleges darabja az 1898. évi V. törvénycikk, mivel – mint jogtörténet a jogtörténetben – „az 1848-ik évi törvények megalkotása emlékének ünnepléséről" címet viseli. Ez előbb a legfontosabb 1848-as vívmányokat sorolja: megtörtént a képviseleti alapon nyugvó felelős kormány-rendszer felállítása, az alkotmányos jogok kiterjesztése a nemzet minden osztályára, a jogegyenlőség és általában a politikai és polgári szabadság „ma-

gasztos" elveinek az érvényre juttatása, a sajtószabadság deklarálása, a földbirtok „felszabadítása", illetve a közteherviselés általánosítása. Ezután április 11-ét, az 1848. évi törvények szentesítésének napját ünneppé nyilvánította. Figyelmet érdemel továbbá az is, hogy a szentesítő „dicső emlékezetű" V. Ferdinánd királyt név szerint megörökíti. A törvény azonban nem a nép érzelmeit tükrözte, viszont Ferenc József életében még nem volt meg március 15-e ünnepnappá nyilvánításának feltétele, hiszen aligha lehetett elvárni tőle, hogy egy ilyen törvényt szentesítsen. Március 15-e csak az 1927. évi XXXI. törvénycikkel lett hivatalos ünnep, amikor már Horthy volt Magyarország kormányzója és Bethlen István a miniszterelnöke.

Wittelsbach Erzsébet királynét – aki Ferenc Józsefnek volt a hitvese, és akit családi körben csak Sziszinek becéztek – egy olasz anarchista gyilkolta meg 1898 szeptemberében. E tragikus esemény hatása alatt keletkezett a „dicsőült Erzsébet királyné emlékének törvénybe iktatásáról" szóló 1898. évi XXX. törvénycikk, melynek a leglényegesebb rendelkezése szerint „a haza jótevő Nemtőjének" Budapesten méltó emléket kell emelni. Különös figyelmet érdemel az a gondolatmenet, amely a korabeli országgyűlés képviselőháza igazságügyi bizottságának a törvényjavaslatról készített jelentésében szerepel: „…közjogunk szerint a királyné, – ha mint ilyen megkoronáztatik is – az államügyek intézésében részt nem vesz; midőn tehát megdicsőült királynénknak emlékét örökítjük meg: nem a királyi hatalomban részes felkent hitvestárs közjogi tényeire gondolunk, hanem az örökre feledhetlen királynénak nemzetünk iránt érzett azon ragaszkodására, a melynek a mostani közjogunk alapját tevő kiegyezés létrehozásában történeti része volt…" Maga a törvény egyébként teljesen a Deák-emléktörvény szerkezetét követi. Az Erzsébet-emlékmű felállítása elhúzódott egészen 1932-ig.

Nem valódi emléktörvény, mert elsősorban nem emléket örökít meg a „II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társai hamvainak hazahozataláról" elfogadott 1906. évi XX. törvénycikk. E jogszabály Rákóczi és bujdosó társai földi maradványainak a kassai székesegyházban, Thököly Imre tetemeinek pedig a késmárki evangélikus templomban való elhelyezéséről intézkedett, valamint emlékmű állítását is kilátásba helyezte.

Hasonlóan egyedi darab „a dicsőségesen uralkodó I. Ferencz József király megkoronáztatása negyvenedik évfordulójának emlékére alkotandó művekről" megjelent 1907. évi XXVIII. törvénycikk, amit még a király életében hirdettek ki. Már az első mondata nyomatékosítja: Ferenc József megkoronázása a magyar alkotmány helyreállításának az időpontja. A létesítendő alkotásokat tekintve mindenekelőtt egy munkáskórház, illetve az Erzsébet Népakadémia számára egy

népkönyvtárral egybekötött munkásotthon létrehozását rendelte el Budapesten. Figyelemmel arra, hogy szintén 1907-re esett Árpád fejedelem halálának az ezredik évfordulója, a törvény azt is kimondta, hogy újból felépítendő Szent István királynak az óbudai határban, Árpád fejedelem temetési helye fölé emelt temploma, az Alba Ecclesia. Az előirányzott építkezések közül az utolsó a zágrábi kereskedelmi múzeum megnagyobbítása volt. Más vidéki központokra nézve a törvény annyit rögzített, hogy kultúrházak létesítését segíti elő „a közművelődés minden ágának a helyi viszonyokhoz alkalmazott teljesítésére".

Tíz év múlva a koronázás fél évszázados évfordulójáról már nem emlékezhettek meg, mivel előtte alig több mint fél évvel elhunyt Ferenc József. A „dicsőült Első Ferencz József király emlékének törvénybe iktatásáról" szóló 1917. évi I. törvénycikket már IV. Károly szentesítette. Kiemelt figyelmet érdemel, hogy a korabeli országgyűlés főrendiházának közjogi és törvénykezési bizottsága által készített jelentése az akkor még elfogadás előtt álló joganyagnak az elhunyt király emlékének törvénybe iktatására és budapesti emlékműve felállítására vonatkozó rendelkezését két intézkedésként kezeli, ami dogmatikai szempontból a kötelezettséget (például szoborállítást) meg nem állapító, pusztán megemlékező jellegű törvényeknek kivilágított utat nyit. Az Erzsébet királyné-emléktörvény mintájára ez a törvény is előírta, hogy az elhunyt király fővárosi emlékművének felállítására bizottságot alakítsanak, a miniszterelnök pedig a megtett intézkedésekről az emlékmű felállításáig évente tegyen jelentést az országgyűlés mindkét házának. Ennek végrehajtásába azonban az elvesztett I. világháború, a Monarchia összeomlása és az azt követő forradalmaink beleszóltak.

A dualizmus korának utolsó emléktörvénye szintén 1917-ben keletkezett: „a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről" a VIII. törvénycikk rendelkezett. Céljának megfelelően azt az általános kötelezettséget állapította meg, hogy „minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel". Mindazonáltal – legalábbis a címe szerint – e törvény az élő katonák hősiességéről is megemlékezik.

Visszás jelenséget fed, hogy a végrehajtásával kapcsolatos első belügyminiszteri körrendelet már korábban megjelent. A törvény javaslatának képviselőházi vitáján ugyanis felpanaszolták, hogy a hősök neveit megörökítő emléktáblák előállítására a magánvállalatokat máris sorra alapítják, és e vállalatok ügynökei az országot valósággal elárasztják. Mi több: az egyik vállalat egy márványtábla mintájára „Emléktábla" néven mintaoltalmat is szerzett, azaz a mintát a Bu-

dapesti Kereskedelmi és Iparkamaránál lajstromba vetette, így védelmet kapott az utánzás ellen. Ezután ügynökei azzal csapták be az embereket, hogy a hősi halottak emlékének megörökítése csakis az általuk ajánlott emléktáblán megengedett. A belügyminiszter körrendeletben emelte fel szavát: mivel ez az emberek anyagi megkárosításával jár, ez bűncselekmény, csalás.

Megjelent:

Történelem a törvénykönyv lapjain. A dualizmus korának emléktörvényei. *Élet és Tudomány,* LXXX. évf. 10. szám. 298–301. 2025. március 7.

32. *Egy korszak emléktörvényei tükrében Néhány nevezetes esemény és évforduló a király nélküli királyság évtizedeiben*

Minden újabb történeti korszakot különleges fényben tüntet fel az, hogy jogalkotói milyen történeti, politikai és halálozási események törvénybe iktatását tartották fontosnak. Ebben a megközelítésben, azaz az emléktörvényein keresztül szeretném Olvasómnak a Horthy-korszakot bemutatni, bízva abban, hogy az alább pusztán fel-felvillantott joganyagok felett szívesen el fog gondolkodni.

A trianoni Magyarország első – ma is hatályos – emléktörvénye 1922-ben keletkezett, mely a soproni népszavazás (1921. december 14–16.) eseményét örökítette meg. A velencei megállapodás szerint ugyanis Sopron és nyolc környező falu hovatartozását népszavazással lehetett eldönteni. Bár a nemzetgyűlés „a soproni népszavazási terület lakosságának a magyar állam iránt tanúsított tántoríthatatlan hűségét" iktatta „örök emlékezetül törvénybe", érdemes megjegyezni, hogy Sopronon kívül csak Fertőboz, Kópháza és Nagycenk szavazott a Magyarországhoz tartozás mellett. Ágfalva, Balf, Fertőrákos, Harka és Sopronbánfalva inkább Ausztriának lett volna része. A törvény arról is intézkedett, hogy Sopronban állítsanak emlékművet a népszavazás emlékére, továbbá beiktatta a „Civitas fidelissima" jeligét a város címerébe.

1923-ban egy Petőfi-emléktörvény is megjelenhetett volna a költő születésének centenáriumára. Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter az erre vonatkozó törvényjavaslatot be is terjesztette, amit március 15-én ünnepi ülésen

kívántak egyhangúlag elfogadtatni a nemzetgyűléssel. Ám a szociáldemokraták a törvénybe egy Petőfi műveinek megcenzúrázását tiltó rendelkezést akartak felvetetni (bizonyára Olvasóm is jól ismeri költőnk királysággal kapcsolatos nézeteit), illetve az ünnepi ülésen a Petőfi-centenárium alkalmával tapasztalt hatósági túlkapásokat is szóvá akarták tenni. Célszerűbbnek tűnt tehát a törvényjavaslatot visszavonni.

Az első világháború hősi halottjai emlékének megünnepléséről 1924-ben intézkedett törvény, mely bevezette a minden év május utolsó vasárnapján tartandó „Hősök emlékünnepét". (Már korábban állást foglalt az Országos Református Lelkész Egyesület, hogy az elesett hősökről a református egyház ne mindenszentek vagy halottak napján, hanem máskor emlékezzen meg.)

Számos reformkori eseménynek ünnepelték a Horthy-korszakban a centenáriumát, így 1925-ben, hogy Széchenyi István gróf a pozsonyi országgyűlésen megkezdte a közéleti munkásságát, és lehetővé tette a Magyar Tudományos Akadémia megalapítását. Ma is hatályban van az a szűkszavú törvény, amelyben megörökítette Széchenyi emlékét a nemzetgyűlés. Bár írásomban az előkészítő anyagok bemutatását mellőzöm, itt kivételesen mégis ideillesztek néhány sort a nemzetgyűlés közjogi bizottságának a törvényjavaslatról készített jelentéséből, mely egy nagyon szép gondolatot idéz Széchenyi *Kelet Népe* című művéből:

„…A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogén sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtőző, eddigelé sehol ki nem fejtett, sehol érettségre nem virult sajátosságait…", hisz „…erejénél fogva bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja…" Mivel Széchenyi nemcsak szóval tett hitvallást e meggyőződése mellett, hanem cselekedeteivel is, a legnagyobb magyar igazi nagysága – a közjogi bizottság jelentése szerint – ebben rejlik. Tekintettel arra, hogy a Széchenyi-emlékév és a Magyar Tudományos Akadémia alapításának centenáriuma egybeesett, a nemzetgyűlés 1925-ben az Akadémia érdemeinek megörökítéséről és állami támogatásának felemeléséről szintén törvényt fogadott el.

Ugyancsak hatályos az az 1927-ben keletkezett törvény, amely nemzeti ünneppé nyilvánította március 15-ét. Érdekessége, hogy Trianon árnya érezhetően kísért benne: szövegében meg is fogalmazódik, „...hogy a nemzet e nap dicső hagyományaiból merítsen hitet, erőt és reményt egy jobb kor bekövetkezéséhez".

Szeretnék Olvasómnak megmutatni a korból egy emléktörvényt szöveghűen is, e célra a szintén 1927-ben született Kossuth-emléktörvényt választottam

ki. Figyelemre méltó, ahogy megfogalmazása a „forradalom" és a „szabadságharc" szavak használatát kerüli, mivel azt a Horthy-korszak jogfolytonosságon nyugvó közjogi gondolkodásába (király nélküli királyság) nehezen lehetett volna beilleszteni, hasonlóképpen, mint Petőfi egyes verseit.

1927. évi XXXII. törvénycikk
Kossuth Lajos örök érdemeinek és emlékének törvénybeiktatásáról

Amikor az ország a magyar törvényhozás háza előtt közlelkesedéssel márványban örökíti meg Kossuth Lajos történelmi alakját, ugyanakkor a magyar országgyűlés is le akarja róni régóta tartozó háláját az alkotmányos szabadság, a jogegyenlőség és a magyar igazság lánglelkű, törhetetlen hitű apostola iránt. A törvényhozás ezért Kossuth Lajosnak a magyar nemzet újjászületése, egysége, függetlensége, alkotmányos fejlődése, szabadsága és nemzeti jövőjének a nemzet erejéből biztosítása körül szerzett elévülhetetlen érdemeit, valamint a nemzet lelkében kitörölhetetlenül élő és soha el nem múlható emlékezetét törvénybe iktatja.

1930-ban volt a tízéves évfordulója, hogy Horthy Miklóst megválasztották Magyarország kormányzójának. Az eseményt az országgyűlés törvényben örökítette meg (1927-től ismét országgyűlés működött nemzetgyűlés helyett), melynek értelmében Horthyról kilenc létesítendő intézményt és építményt – közöttük a budapesti Boráros tér és Lágymányos között felépítendő Duna-hidat (ma: Petőfi híd) – neveztek el. A törvény elrendelte azt is, hogy az ötpengős ezüstérmék egyik oldalán Horthy képmását kell feltüntetni. Lényeges, hogy Horthy az emlékének megörökítésekor még élt, a róla szóló törvény tehát érdemtörvény. Ugyanúgy mint az, amely a húszesztendei országlására jelent meg a jogtárban. Ez utóbbit Olvasómnak szintén szöveghűen mutatom be, mint klasszikus példáját az érdemtörvénynek. Benne az ország területének gyarapítására vonatkozó fordulat az addigi revíziós sikerekre utal:

1940. évi II. törvénycikk
vitéz Nagybányai Horthy Miklós Úr húszesztendei országlásának megörökítéséről

Az országgyűlés vitéz Nagybányai Horthy Miklós Úr kormányzóvá választásának huszadik évfordulóján mélységes hálával és törhetetlen bizodalommal emlékezvén meg Magyarország Kormányzójának a nemzet ősi hagyományait megbecsülő és jövő haladását előmozdító bölcs országlásáról: vitéz Nagybányai Horthy Miklós Úrnak, Magyarország Kormányzójának az állami rend és a társadalmi béke helyreállításával az építő nemzeti munka anyagi és szellemi feltételeinek biztosításával s a nemzet tekintélyének és az ország területének gyarapításával szerzett történeti érdemeit a magyar nemzet hűségének és hódolatának örök emlékezetéül törvénybe iktatja.

A budapesti tudományegyetem – akkori Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem (1950-től ELTE) – alapításának háromszázadik évfordulóját 1935-ben ünnepelte. Az országgyűlés a tricentenáriumra emléktörvényt fogadott el. E törvény mindenekelőtt Pázmány Péter esztergomi érsek tettét méltatja, aki 1635-ben – a török visszaszorításáig ideiglenesen Nagyszombaton – az egyetemet megalapította. Ezt követően az egyetem érdemeit rögzíti, mely „évszázadok viszontagságai közepett is mindig hű maradván alapítójának tudományos célkitűzéséhez […] tíz emberöltőn keresztül Isten, Haza és a Tudomány szolgálatára s a nemzet egészének javára nevelte polgárait". Rendelkezett továbbá emlékérme kibocsátásáról is: az évforduló megörökítésére ötvenezer darab kétpengős ezüstérmét kellett verni. (Megjegyzem, hogy pusztán emlékérme-kibocsátásokról szóló törvények is voltak a korban, II. Rákóczi Ferenc, Liszt Ferenc és Szent István király vonatkozásában.) Végül, a törvény az egyetemnek ajándékozta a Konkoly-Thege alapítványú Csillagvizsgáló Intézetet, a Budapesti Földrengési Obszervatóriumot, továbbá diákjóléti és művelődési intézmények létesítésére a ferencvárosi dohánygyári épületet. Az emléktörvény fényét sajnos erősen tompítja, hogy leghosszabb bekezdésébe nem kevesebb mint 44 telekkönyvi betét- és helyrajzi számot vett fel a kodifikátora. Ezek a számok az egyetemnek a már tulajdonában álló, de nem az egyetem (hanem például az Egyetemi Könyvtár vagy az Államkincstár) nevére telekkönyvezett ingatlanaira vonatkoztak, melyek tekintetében az emléktörvény a tulajdonosnak a Tudományegyetemre való kiigazítását rendelte el a telekkönyvi nyilvántartásban az eljárás illetékmentességét is biztosítva.

István király halálának 900. évfordulóján (1938) az országgyűlés szintén emléktörvényt alkotott, mégpedig a kormányzó személyes jelenlétében Székes-

fehérváron, ahol Szent István egykor a királyi törvénynapokat tartotta, és amely város a királyi törvénynapokból kifejlődött Árpád-kori országgyűlések székhelye volt. Ebben az országgyűlés „Szent István király dicső emlékét a magyar nemzet örök hálájának és mélységes hódolatának bizonyságául törvénybe iktat[ta]" és augusztus hó 20. napját Szent István király emlékezetére nemzeti ünnepnek nyilvánította. Mivel ez az egyetlen olyan emléktörvény a korszakban, amely a benne megörökített személyről bővebb méltatást is ad, álljon itt egy bekezdésének néhány sora:

> *„[Szent István király] új szellemi és társadalmi formát adott a magyarság életének, de ugyanakkor tisztelte és óvta az ősi értékeket. A krisztusi hit elterjesztésével, a keresztény erkölcsök meghonosításával megnyitotta a keletről jött magyarság előtt a nyugati művelődés kapuit s államépítő munkájával megvetette a magyar nemzet életének és fejlődésének szilárd alapjait. Azzal, hogy az egyházat hazánkban más államok egyház főitől függetlenül szervezte meg, biztosította az ország sajátos szellemi és erkölcsi fejlődését, míg azzal, hogy a magyarság belső erőit céltudatosan összefogta, megteremtette a nemzeti függetlenség hatalmi és erkölcsi előfeltételeit. A királyi tanács, a királyi vármegye, a királyi törvénynapok, a királyi udvar felállításával megalkotta a nemzet mai alkotmányos törvényhozási, kormányzati, bírói és közigazgatási berendezkedésének első kereteit s a nemzet gondolatának kifejlesztésével a magyarság egymást követő nemzedékeinek lelkébe mélyen belevéste a magyar állam szuverénitásának, a magyar nemzet szabadságának s a magyarság magasabb európai küldetésének tudatát és akaratát."*

A Horthy-korszak utolsó emléktörvénye 1942-ben keletkezett, amikor elhunyt Horthy István kormányzóhelyettes, repülő főhadnagy, aki Alekszejevka város közelében lezuhant Héja típusú vadászgépével. A törvényalkotó Horthy István emlékét egyrészt azzal kívánta megörökíteni, hogy számára a Horthy Miklós híd budai hídfőjén – a kormányzó érdemeit megörökítő tengerészeti emlékmű kiegészítéseként – emlékművet állít, másrészt hogy róla nevezi el többek között az elhunyt kormányzóhelyettes mérnöki alkotómunkája műhelyét, az Állami Vas-, Acél- és Gépgyárakat, de például a vezetése alatt készült békésszentandrási zsilipművet is. Az emléktörvénynek a különlegessége a szociális tartalom: az ugyanis Horthy István özvegyéről is gondoskodott, mert a kormányzóhelyettesi tisztség nem tartozott azon tisztviselői állások közé, ahol az özvegyi ellátás szabályozva

volt. Rendelkezett továbbá arról is, hogy az elhunyt kiskorú fia, István felett a gyámi jogokat Horthy kormányzó fogja gyakorolni, ezenkívül hogy a Horthy István ágából származó férfi utódok jogosultak a „főméltóságú" címet viselni. Helyesnek látta a jogalkotó, ha a törvényben egyúttal megemlékezik a II. világháborús harcok során már elhunytakról. Utasította benne a kormányt, hogy gondoskodjon a hadiözvegyek és a hadiárvák sorsának enyhítéséről megfelelő intézmények felállításával. Kikötötte, hogy a folyó háború hőseinek emlékére az országban bárhol emelendő emlékművön Horthy István nevét is örökítsék meg.

A Horthy-korszak emléktörvényeiről készült 34 oldalas tudományos igényű feldolgozásomat Olvasóm a Line Design gondozásában 2024-ben megjelent *XIX–XX. századi magyar történelmi kultuszok* című kötet tanulmányai között találja.

Megjelent:

Egy korszak az emléktörvényei tükrében. Nevezetes események a király nélküli királyságban.
Élet és Tudomány, LXXXI. évf. 10. szám. 307–309. 2026. március 6.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: A Horthy-korszak emléktörvényei. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *XIX–XX. századi magyar történelmi kultuszok*. Budapest, Line Design, 2024. 141–174.

33. Szovjetizálás az emlékezetpolitikában Emléktörvényeink a vörös birodalom szorításában

Az emléktörvényekben a jogalkotó az általa kiválasztott történelmi eseményekről vagy személyek érdemeiről hivatalos narratívát ad; hogy az emléktörvényben is megfogalmazott értelmezés mennyire kötelező, az szorosan összefügg azzal, hogy egy adott hatalmi rendszerben mennyire érvényesülhet az egyén szabad véleménynyilvánításhoz való joga. A kommunista diktatúra ennek extrém szélsőségét jelentette, alább látni fogjuk, hogy még egy Sztálin halálakor elmondott ártatlannak tűnő szóviccért is büntettek.

Az 1945. évi jogtárunk összesen tizenegy törvényt tartalmaz, ezek között – talán meglepő – emléktörvény is van. Már ekkor megkezdődött az emlékezetpolitika szovjetizálása. A háború utáni első emléktörvényt még az Ideiglenes Nemzetgyűlés fogadta el, mely a Budapest „felszabadításánál" elesett szovjet katonák hősi helytállását örökítette meg, illetve részükre emlékmű felállításáról is rendelkezett. E jogalkotás ideológiai szempontból kiemelten figyelemre méltó, hiszen ekkor jelenik meg először magas szintű, kifejezetten emlékezetpolitikai célú joganyagban a szovjet megszállásra vonatkozó még évtizedekig kötelező interpretáció: nem páratlan pusztítással járó megszállásról, hanem felszabadításról volt szó.

1946-ban Károlyi Mihálynak, az 1918/19-es Magyar Népköztársaság (miniszter)elnökének az érdemeit is szükségesnek látták törvényben rögzíteni, amit nemcsak az új köztársasági államforma tett politikailag kívánatossá, hanem a földosztás programja is. Történeti rálátásból szinte mosolyt keltő a törvénynek az a Janus-arcú rendelkezése, miszerint Károlyi ugyan visszakapja a vagyonát, amelytől megfosztották az „ellenforradalmi és népellenes rendszer" (értsd: a Horthy-rendszer) idején hozott ítéletekkel, mivel azonban „nemes önzetlenségével ellen-

keznék a magyar nép földhöz juttatásának mindennemű csorbítása és az, hogy fekvő jószágait az éppen általa kezdeményezett és az ő szellemében megvalósult földreform elől elvonják, a demokratikus Magyarország földreformja Károlyi Mihály birtokaira is kiterjed". Ne kerülje el figyelmünket az idézett részben a „demokratikus Magyarország" fordulat, mely a népi szóval kiegészülve mint „népi demokratikus Magyarország" állandó jelzőjévé vált a még néhány évig tartó időszaknak. A Károlyi-törvény azért is különleges, mert – voltaképpen mint érdemtörvényt – még Károlyi életében fogadták el. Erre Horthy kormányzó esetében két alkalommal volt példa, fontos azonban, hogy Horthy még hivatalban volt, amikor 1930-ban és 1940-ben az országgyűlés a róla szóló érdemtörvényeket megszavazta.

Bár számos reformkorhoz kapcsolódó centenárium a Horthy-korszakra esett, az 1848/49-es forradalomé és szabadságharcé már „átcsúszott" az új politikai rendszerbe. A forradalom és szabadságharc emlékét 1948-ban természetesen megörökítette az országgyűlés, hangsúlyozva a törvényben, hogy 1848. március 15-én „harcba indult a magyar nép függetlensége és szabadsága kivívásáért, az idegen uralom igájának lerázásáért, a jobbágyfelszabadításért, a feudális bilincsek összetöréséért". E jogszabály jelenleg is hatályban van, a *XIX–XX. századi magyar történelmi kultuszok* című sorozat II. kötetében megjelent *Emléktörvényeink a népi demokráciától a rendszerváltoztatásig (1945–1989)* című 44 oldalas tanulmányomban azonban bővebben is kifejtem azt az álláspontomat, miszerint e törvény a Rákosi-érát bevezető osztályharcos és hidegháborús terminológiája miatt a jelenlegi formájában hatályban tartásra alkalmatlan. Megjegyzem, hogy a Kossuth-díj alapításáról szintén egy 1948-as törvény rendelkezett.

Az 1949. évi szovjet mintájú alkotmány a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának biztosította azt a jogot, hogy törvényerejű rendelet elnevezéssel jogszabályt alkothasson. Témánkat illetően 1950-ben – immár Rákosi idején – három lényeges törvényerejű rendelet jelent meg. Az első a Magyar Népköztársaság Alkotmányának ünnepévé nyilvánította augusztus 20-át, hallgatólagosan megkísérelve, hogy lebontsa Szent István király kultuszát. A második arról rendelkezett, hogy április 4-e „a magyar felszabadulás, a megbonthatatlan szovjet–magyar barátság napja" legyen „Magyarország legnagyobb nemzeti ünnepe". A harmadik pedig állami ünneppé tette november 7. napját, az oroszországi nagy októberi szocialista forradalom évfordulóját. (Oroszországban a julián naptárt használták, innen az időpont-eltolódás.) Hozzáteszem, hogy ekkor már május 1-je is nemzeti ünnep volt egy 1949-es kormányrendelet értelmében.

Ha az 1945 és 1989 közötti időszakot egyetlen emléktörvénnyel jellemeznem kellene, az bizonyára a Sztálin-emléktörvény lenne. A hírhedt diktátor 1953. március 5-én hunyt el, a róla szóló törvény javaslatát az országgyűléshez Nagy Imre, a minisztertanács elnökhelyettese terjesztette be. Joszif Visszárionovics Sztálin generalisszimuszról kijelentette a törvény, hogy „azok közé a világot átalakító nagy férfiak közé tartozott, akik a legtöbbet tettek nemcsak saját népük és államuk felvirágoztatásáért, hanem az egész emberiség haladásáért…" Ezzel a magyar emberek túlnyomó része természetesen a legkevésbé sem értett egyet, többek között dr. Peyer Endre badacsonyi orvos sem. Szóvicce szélvészként szállt: Sztálin „tetszhalott – mert mindenkinek tetszik, hogy halott". A vicc korai volt, az orvos másfél évet kapott.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés történelmi jelentőségét megörökítő törvény 1954-ben látott napvilágot az Ideiglenes Nemzetgyűlés összeülésének tízéves évfordulója alkalmából. E kusza gondolatmenetű jogszabályt – melyben feltűnik az 1949-es Alkotmány, de még az 1954 őszén megalakult Hazafias Népfront is – a jogtárból a Horn-kormány idején, 1994-ben iktatták ki. Az akkori országgyűlés azonban az ötvenéves évfordulóra szükségesnek tartotta, hogy azt új törvénnyel pótolja. Említett tanulmányomban szintén kifejtettem, hogy ez az emléktörvény véleményem szerint felesleges: bár elismerem, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés összeülésének híre reménysugárt keltett a nácik által üldözöttek és különösen a túlélő zsidóság életében, a Sztálin kívánságára, az igazi népképviselet megvalósítására alkalmatlan módszerekkel és erős kommunista túlsúllyal létrehozott Ideiglenes Nemzetgyűlés mégsem volt több, mint hazánk szovjet megszállásának díszlete.

A Kádár-rendszerben két emléktörvény született, közülük az első 1959-ben, mely a Magyar Tanácsköztársaság emlékét örökítette meg. E törvény hamisan állítja, hogy „negyven évvel ezelőtt a magyar munkásosztály hősi forradalmi harcban megszerezte a hatalmat…" Államcsíny történt csupán, hiszen Károlyi Mihály köztársasági elnök épp egy új szociáldemokrata kormány kinevezésére várt, telefonon azonban közölték vele, hogy a Munkástanács jóváhagyta a kommunistákkal való egyesülést és kikiáltotta a proletárdiktatúrát. Ráadásul a Tanácsköztársaságot az őszirózsás forradalommal összemosta a jogalkotó, aminek viszont 1959-ben már a 41. évfordulója volt.

A létező szocializmus utolsó emléktörvénye 1965-ben keletkezett, ez „felszabadulásunk" huszadik évfordulója alkalmából annak történelmi jelentőségét rögzítette. E törvénynek talán az a legérdekesebb bekezdése, miszerint „kegye-

lettel gondolunk a magyar szabadságharcosokra, örök hálával és igaz szeretettel emlékezünk hős felszabadítóinkra, a szovjet nép fiaira és a felszabadító harcokban részt vett román, bolgár, jugoszláv fegyvertársakra és más nemzetek fiaira, mindazokra, akik életüket áldozták, vérüket ontották népünk szabadságáért". Mai szemmel nézve ez az interpretáció román viszonylatban különösen furcsa, hiszen ők sem a magyar szabadságért harcoltak, hanem hogy Erdélyt ismét egészében ítélje nekik a békekonferencia. Az emléktörvény egyébként hamisítatlanul a létező szocializmus álságos ideológiáját közvetíti, amikor kijelenti, hogy már „nem zsákmányol ki többé ember embert, senki sem élősködhet más munkájából. Leraktuk a szocializmus alapjait…"

Bár a II. világháborút követő alig fél évtizedben a törvényhozó szerv a súlyát fokozatosan elvesztette, a bemutatott hét emléktörvény alapján világosan látható, hogy az emlékezeti tárgyú jogalkotás alapvetően megmaradt az országgyűlés hatáskörében. 1965 negatív csúcsévet jelentett '45 utáni törvényhozásunkban: az országgyűlés csupán két törvénnyel gyarapította jogtárunkat. Az egyik a felszabadulásról szóló emléktörvény, a másik a Magyar Népköztársaság azévi költségvetése volt; elgondolkodtató, hogy a költségvetés egy emléktörvénnyel, vagy az emléktörvény a költségvetéssel volt-e azonos súlyú.

A rossz emlékű korszak emlékezetpolitikai szörnyeinek többsége ma már nincs hatályban: 1989-ben a Sztálin-emléktörvény hatályon kívül helyezésével kezdődött meg azoknak az élő joganyagból való kivonása. Ezt az Antall-kormány idején, 1993-ban a Tanácsköztársaságról és a felszabadulásról szóló emléktörvény hatályon kívül helyezése követte, a sor végül 2007-ben a Budapest ostrománál elesett szovjet katonák emlékét megörökítő, illetve a Károlyi-emléktörvény hatályon kívül helyezésével zárult le.

Szimbolikus üzenete volt annak, hogy 1990-ben az első szabadon választott országgyűlés az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségét már az első ülésén, első intézkedéseként törvénybe iktatta. Ezzel nemcsak hazánk, hanem az emléktörvényeink történetében is új korszak kezdődött, melyről e kötet utolsó cikkében olvashat a jogtörténetünk iránt érdeklődő.

Megjelent:

Emléktörvényeink egy kommunista nagyhatalom árnyékában. Szovjetizálás az emlékezetpolitikában.
Élet és Tudomány, LXXXI. évf. 23. szám. 716–718. 2026. június 5.

Ide vonatkozó további munkám:

Hollósi Gábor: Emléktörvényeink a népi demokráciától a rendszerváltoztatásig (1945–1989). In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *XIX–XX. századi magyar történelmi kultuszok II.* Budapest, Line Design, 2025. 211–255.

34. Történelmi évfordulók újabb törvényeinkben Emléktörvényeink a rendszerváltoztatást követő évtizedekben

A rendszerváltoztatás utáni évtizedekben, az akkor már hosszú időre visszanyúló hagyományt követve, további számos emléktörvény született. Alább annak az ívnek a megrajzolását kísérelem meg, amellyel emléktörvényeink tematikájukban az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentőségének elismerésétől kezdve a Szent Koronának az országgyűlés épületébe való áthelyezésén, illetve Trianon közelgő centenáriuma fényében 1919 és 1922 között történt események rögzítésén át végül lényeges középkori és újkori jogtörténeti pillanatok megörökítéséig jutottak el.

Szimbolikus üzenete volt annak, hogy az első szabadon választott országgyűlés az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségét már az alakuló ülésén, 1990 májusában törvénybe iktatta. Ebben kimondta, hogy október 23-át, „az 1956. évi forradalom és szabadságharc kezdetének, valamint a Magyar Köztársaság 1989. évi kikiáltásának" napját nemzeti ünneppé nyilvánítja. A törvény tervezetében eredetileg Nagy Imre miniszterelnök, illetve a forradalom valamennyi vértanúja előtt is fejet hajtott az országgyűlés, ezt azonban a végleges szövegből törölték.

1994-re az Ideiglenes Nemzetgyűlés történelmi jelentőségét megörökítő, 1954-ben elfogadott törvény erősen korszerűtlenné vált, így az ötvenedik évforduló alkalmára azt újjal pótolták. E jogszabálynak érdemi rendelkezése nincs,

azt a nézetemet pedig, hogy az 1944 decemberében Debrecenben összeült Ideiglenes Nemzetgyűlés emlékét felesleges a jogtárban rögzíteni, alább egy másik törvénnyel fogom megerősíteni.

A magyar honfoglalás millecentenáriuma 1996-ra esett, melyről az országgyűlés szintén törvényben emlékezett meg. Ez 1996. augusztus 19-ét a honfoglalás 1100. évfordulója emléknapjának nyilvánította és munkaszünetet rendelt el erre a napra.

Bár az első szabadon választott országgyűlés az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségét már 1990-ben törvénybe foglalta, „Nagy Imre mártírhalált halt magyar miniszterelnök és mártírtársai emlékének törvénybe iktatásáról" önálló törvény jelent meg 1996-ban. Ez a kivégzett miniszterelnök születésének századik évfordulója alkalmából keletkezett és semmiféle érdemi rendelkezése sincsen. Véleményem szerint e külön törvény felesleges – Nagy Imre tevékenységének megítélése e helyen messzire vezetne.

A 2000. évi I. törvény „Szent István államalapításának emlékéről és a Szent Koronáról" különleges lélektani pillanatban született: amikor a világ története belépett a Krisztus utáni III. évezredbe. Ez mondta ki, hogy a Szent Koronát és a hozzá tartozó jelvényeket – a koronázási palást kivételével – az országgyűlés épületében kell őrizni és kiállítani. Mivel az idők folyamán leginkább a koronázási palást rongálódott meg, azt továbbra is a Magyar Nemzeti Múzeumban hagyták mozgatásának elkerülése és állagának megóvása érdekében.

Az utolsó szovjet katona távozásáról már a tízéves évfordulón, 2001-ben megemlékezett az országgyűlés: így született meg „az ország szabadsága visszaszerzésének jelentőségéről és a magyar szabadság napjáról" szóló törvény. Sokatmondó, hogy már címében is mellőzi a korábban erős negatív tartalommal feltöltődött felszabadulás szót. E jogszabály június 19-ét nemzeti emléknappá emelte, június utolsó szombatját pedig a magyar szabadság napjává tette. (1991. június 19-én hagyta el Magyarországot az utolsó szovjet katona, az ukrán Viktor Jegorovics Silov, a Déli Hadseregcsoport parancsnoka.) Mindazonáltal nem túl szerencsés a nemzeti emléknap és a magyar szabadság napja bevezetéséből adódó kettősség. Ugyanakkor a törvény helyesen állapítja meg, hogy 1944–45-ben „a korábbi német megszállást szovjet váltotta fel…" E kijelentés igazolja azt a nézetemet, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés emlékének jogtárban való megörökítése szükségtelen.

A magyar hősök emlékét ugyancsak 2001-ben az országgyűlés nem minden jogtörténeti előzmény nélkül rögzítette: az I. világháború hősi halottai emléké-

nek megünnepléséről korábban egy 1924. évi törvény rendelkezett. Minden év május havának utolsó vasárnapját már ekkor a hősök emlékünnepévé nyilvánították. A két törvény között a legfontosabb különbség az, hogy a hazáért az elmúlt évezred bármely időszakában küzdött hősöknek állít emléket az újabb. Ez május utolsó vasárnapját a Magyar Hősök Emlékünnepévé avatta, az időpontot az említett jogtörténeti előzmény indokolta. Egyúttal a Millenniumi Emlékművet és a Hősök Emlékkövét nemzeti emlékhellyé nyilvánította.

A Trianonnal összefüggő eseményekhez köthető emléktörvényeknek több mint nyolcvan évig az az 1922-es törvény volt az egyetlen képviselője, mely a soproni népszavazást (1921. december 14–16.) örökítette meg és a „Civitas fidelissima" jeligét beiktatta Sopron város címerébe. Az új évezred hajnalán azonban, amikor már közelgett a trianoni döntés centenáriuma, egy másik hasonló jogszabályt is elfogadtak. 2005-ben jelent meg a törvény, melyben „…fejet hajt Balassagyarmat lakóinak és védőinek az 1919-es támadás idején a város hősies védelmében tanúsított bátor magatartása előtt…" az országgyűlés és a „Civitas Fortissima" („Legbátrabb Város") jelszóval kiegészíti Balassagyarmat város címerét.

Bár a 2008-ban megszavazott „»Communitas Fortissima« – Kercaszomor a legbátrabb faluról" szóló törvény a trianoni döntéssel összefüggő emléktörvényeink sorában a harmadik, eredetileg ez lett volna a második. Ebben „…fejet hajt Kercaszomor lakóinak, a falujuk Magyarországhoz tartozása érdekében indított, 1920-as fegyveres felkelésben tanúsított bátor magatartása előtt…" az országgyűlés, illetve a „Communitas Fortissima" („Legbátrabb falu") jelszóval kiegészíti Kercaszomor község címerét.

Címe alapján ugyan nem nyilvánvaló, hogy a magyarság nemzeti összetartozása mellett tanúságot tevő törvény emléktörvény lenne, az „…a magyarság egyik legnagyobb történelmi tragédiájá[nak], a történelmi Magyarországot szétdaraboló, s a magyar nemzetet több állam fennhatósága alá szorító, 1920. június 4-én aláírt békediktátum…" aláírásának kilencvenedik évfordulóján lépett életbe. A törvény feltűnő eleme annak vallásos érzületű nyitó sora: „mi, az Országgyűlés tagjai, azok, akik hiszünk abban, hogy Isten a történelem ura…" Mindemellett az a mondat hordozza e jogszabály legfontosabb gondolatát, amelyben „az Országgyűlés kinyilvánítja, hogy a több állam fennhatósága alá vetett magyarság minden tagja és közössége része az egységes magyar nemzetnek, melynek államhatárok feletti összetartozása valóság…" Az országgyűlés ugyanakkor azt is kinyilvánította a törvényben, hogy a békediktátum által okozott politikai, gazdasági, jogi és lélektani problémák megoldása csakis a nemzetközi jogi szabályok

által kijelölt keretek között képzelhető el. Határozottan elítélte a kisebbségben élő nemzetrészek asszimilációjára irányuló törekvéseket, a magyar nemzet közösségeinek autonómia igényéhez pedig támogatását ígérte. Végül június 4-ét a Nemzeti Összetartozás Napjává emelte. Megjegyzem, hogy a törvényjavaslat országgyűlési vitáján – nézetem szerint jórészt a bőbeszédű szövegezése miatt – igen heves volt a kormánypárti és az ellenzéki összecsapás: szembekerült a magyar nemzeti érzés a szomszéd népek érzékenységével, illetve az európaiság gondolatával, továbbá az említett vallásosság is – immár a közelgő alkotmányozás árnyékában – éles ideológiai vitát generált.

2011-ben a „»Civitas Invicta« – Szigetvár, a leghősiesebb városról" címet viselő törvényben a vár 1566-os török ostromát örökítették meg. E jogszabály azért is érdekes darabja jogtárunknak, mert Szigetvár a „Civitas Invicta" („Leghősiesebb Város") címet a törökkori helytállásáért kapta, a korábbi címadományozások viszont mind Trianonhoz kapcsolódnak. A törvény nem szól Zrínyi Miklósról, csak az indokolás emlékezik meg a legendás várkapitányról. A joganyag felfogásában tehát hasonlít az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségének törvénybe iktatásáról 1990-ben elfogadott törvényre, melyben ugyancsak nem szerepel Nagy Imre neve.

A hűség falvairól 2014-ben megjelent törvény a Trianon centenáriuma előtti utolsó trianoni vonatkozású emléktörvény. Ebben, mivel kivívták településeik Magyarországhoz tartozását, „…a nyugat-magyarországi területek elszakítása ellen 1921-ben kibontakozó fegyveres küzdelem résztvevői és az 1922. évi népszövetségi döntést kikényszerítő falvak lakosainak bátor magatartása előtt…" fejet hajt az országgyűlés, továbbá Szentpéterfa, Ólmod, Narda, Felsőcsatár, Horvátlövő, Vaskeresztes és Pornóapáti községek részére „Communitas Fidelissima" („Leghűségesebb Falu") cím adományozásával kifejezi az elismerését.

Az említett településekkel szemben az eredetileg Csehszlovákiához csatolt Somoskő és Somoskőújfalu községek visszaadásáról nem törvény, hanem 2017-ben a hazatérés falvairól elfogadott országgyűlési határozat emlékezett meg. Nézetem szerint problémás, hogy a két település részére ilyen formában történt meg a „Pagi ad Patriam reversi" („Hazatért Falu") címadományozás. Az országgyűlési határozat ugyanis Alaptörvényünk értelmében nem jogszabály.

Kitérőleg jegyzem meg, hogy az ezredévforduló után terjedt el, hogy történelmi eseményeket országgyűlési határozatokban is megörökítenek. Magas számuk miatt ezek közül itt csak néhány példát említek. Az országgyűlés határozatot bocsátott ki többek között a kárpátaljai magyar és német civil férfiak

sztálini lágerekbe történt elhurcolásának a 60., a délvidéki magyarokkal szemben a kollektív bűnösség elve alapján elkövetett véres cselekményeknek szintén a 60., de például az 1932–1933. évi nagy ukrajnai éhínség 70. évfordulóján is. Továbbá olyan emléknapokat, mint a Felvidékről kitelepítettek vagy a magyarországi németek elhurcolásának emléknapjai (április 12. és január 19.) ugyancsak országgyűlési határozatban vezettek be, és ugyanilyen formában rendelték el 2017-re a Szent László-, 2020-ra a Zrínyi Miklós- vagy 2025-re a Jókai Mór-emlékévet.

Jogtörténeti eseményt megörökítő emléktörvény történeti jogtárunkban rendkívül ritka, mindazonáltal még a dualizmus idején az 1848. évi áprilisi törvények szentesítésének ötvenedik évfordulójára elfogadott jogszabály ennek szép példája. A 2018-ban megjelent törvény az 1568. évi tordai vallásügyi törvény jelentőségéről és a Vallásszabadság Napjáról azért is különleges darab, mert a reformációval függ össze a tartalma. Az emléktörvény hangsúlyozza, hogy az erdélyi országgyűlés 1568. évi tordai vallásügyi törvénye „…a világon először foglalta törvénybe a lelkiismereti és vallásszabadsághoz való jogot, kimondva, hogy »a hit Istennek ajándéka«". A 2018-as törvény január 13-át a Vallásszabadság Napjává nyilvánította.

Világtörténeti eseményt megörökítő emléktörvényre nincs korábbi példa jogtörténetünkben. (A Sztálin halálára keletkezett nem esemény, hanem személy emlékét rögzítette.) A 2010-es évek végén azonban a visegrádi négyek, de különösen a magyar–lengyel külpolitikai együttműködés szimbolikus jogi lecsapódását jelentette, amikor a független Lengyelország helyreállításának centenáriumáról 2018-ban magyar törvény született. Lényeges, hogy ebben az országgyűlés a lengyel függetlenség visszaszerzésében és védelmében tevőlegesen részt vevő magyarokról is megemlékezett.

A jogtörténeti eseményeket megörökítő emléktörvényeinknek a legfrissebb képviselője az 1222. évi Aranybulla jelentőségéről és az Aranybulla Napjáról szóló törvény, melyet „az európai és a magyar alkotmányos jogfejlődés kiemelkedő dokumentuma" kibocsátásának nyolcszázadik évfordulójára fogadott el az országgyűlés. Mivel II. András Szent György napján, azaz április 24-én adta ki az Aranybullát, a jogalkotó ezt nyilvánította az Aranybulla Napjává. A királyi birtokokat mértéktelenül eladományozó és így a királyi hatalmat meggyengítő Árpád-házi uralkodó nevének említését mellőzi a törvény szövege, nézetem szerint is helyesen.

Megjelent:

Tiszteletadás történelmi évfordulóknak. Emléktörvényeink a rendszerváltoztatás után.
Élet és Tudomány, LXXXI. évf. 28. szám. 880–883. 2026. július 10.

Claude Monet